

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

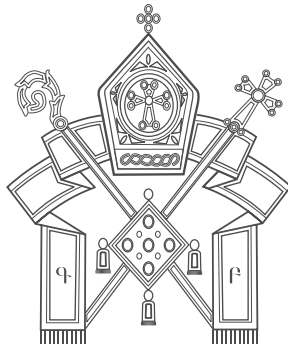
Թ
2017

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Ս Ե Պ Ե Դ Ե Դ

2017
Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

«Էջմիածին»
կրօնագիտական եւ հայագիտական հանդէս

Խմբագրակազմ
Գլխավոր խմբագիր՝ Արսէն Բորոխեան

Խմբագիրներ՝
Արփինէ Չանթիկեան, Լիլիթ Յակոբեան

Տեխնիկական խմբագիր՝
Անգելինա Ալեքսանեան

Խմբագրական խորհուրդ

Վահան Եպիսկոպոս Յովհաննիսեան (Ֆրանսիա), **Անուշաւան Եպիսկոպոս Ժամկոչեան** (Երեւանի պէտրական համալսարան, Աստուածաբանութեան ֆակուլտէտ), **Գէորգ Եպիսկոպոս Սարոյեան** (Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան), **Շահէ ծայրագոյն վարդապետ Անանեան** (Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան), **Զաքարիա ծայրագոյն վարդապետ Բաղդումեան** (Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան), **Դանիէլ վարդապետ Ֆրնտրզեան** (ԱՄՆ Հայոց Արեւելեան թեմ), **Գարեգին վարդապետ Համբարձումեան** (Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան), **Հրաչ սարկաւազ Սարգիսեան** (Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան), **Գէորգ Տէր-Վարդանեան** (Մաշտոցի անուան Մարենադարան, Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան), **Դաւիթ Գիրօշինեան** (Երեւանի Վ. Բրյուսովի անուան պէտրական լեզուաւսարակագիտական համալսարան, Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան), **Անահիտ Աւագեան** (Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան), **Գոհար Մուրադեան** (Մաշտոցի անուան Մարենադարան), **Ազատ Բոզոյեան** (ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտ), **Ալեքսան Յակոբեան** (ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտ), **Մհեր Նաւոյեան** (Երեւանի պէտրական կոնսերւատորիա), **Աննա Արեւշատեան** (Երեւանի պէտրական կոնսերւատորիա), **Արամ Մարտիրոսեան** (Ֆրանսիա, Փարիզ-Նանտերի համալսարան), **Իգարէլ Էօմէ** (Ֆրանսիա, Մոնպելիէի համալսարան), **Աննա Շիրինեան** (Իտալիա, Բոլոնիայի համալսարան)

“Etchmiadzin”

Review of Religious Studies and Armenology

Editorial staff

Editor in chief - **Arsen Bobokhyan**

Editors

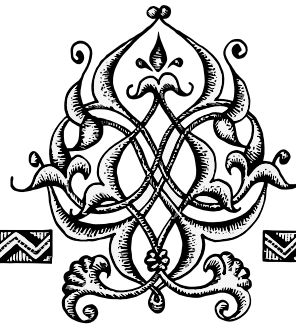
Arpine Chantikyan, Lilit Hakobyan

Technical editor - **Angelina Aleksanyan**

Editorial Board

Bishop Vahan Hovannisian (*France*), **Bishop Anushavan Zhamkochyan** (*Yerevan State University, Faculty of Theology*), **Bishop Kevork Saroyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Proto-Archimandrite Shahe Ananyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Proto-Archimandrite Zakaria Baghumyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Archimandrite Daniel Findikyan** (*USA, Eastern Armenian Diocese*), **Archimandrite Karekin Hambardzumyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Deacon Hratch Sarkissian** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Gevorg Ter-Vardanyan** (*Matenadaran, Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Davit Gyurjinyan** (*Yerevan Brusov State University of Languages and Social Sciences, Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Anahit Avagyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Gohar Muradyan** (*Matenadaran, Yerevan*), **Azat Bozoyan** (*Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia*), **Alexan Hakobyan** (*Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia*), **Mher Navoyan** (*Yerevan State Conservatory*), **Anna Arevshatyan** (*Yerevan State Conservatory*), **Aram Martirosian** (*France, University of Paris-Nanterre (Université Paris-Nanterre)*), **Isabel Augé** (*France, University of Montpellier (Université Paul Valéry-Montpellier)*), **Anna Sirinian** (*Italy, University of Bologna (Università di Bologna)*)

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՎԱՅ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՅԻ ՎԱՅՐԵՆԻՔԸ

«Արդ, որն է Հայ ժողովրդի հոգևոր հայրենիքը...»:

Գարեգին Ա. Հովսեփյանց

Պատմության ահարկու անդունդի մեջ շատ ազգեր են գլորվել, բայց նրանցից եզակիներն են ուժ վերագտել՝ կրկին բարձրանալու ժամանակի անանցանելի ծերպերով՝ դեպի անդունդն ի վեր: Անդունդում մնացածներն էլ դեռ կարոտագին ու թախծալից հայացքով ժամանակի թիկունքից հետեւում են մարդկությանը՝ ասես եւս մեկ անգամ հիշեցնելով պատմության անողորմ կամքի մասին:

Հայ ժողովրդին բազմիցս են բնութագրել իբրեւ այլեւս անդառնալիորեն այդ անդունդի մեջ գլորված մի ազգ, բայց ամեն անգամ զարմացել են, երբ նա իր խոշոր աչքերն է պարզել ոչ թե ժամանակի թիկունքից, այլ՝ նրան դեմ հանդիման...

Այսպիսին է հայի պատմությունը՝ վայրէջք ու վերելք՝ անտեսանելի մի ռիթմով հաղթահարելով մարդկության անծայրածիր քաղաքակրթության հուժկու ալիքները եւ միշտ, անդադրում փայփայելով հուսալի հանգրվան գտնելու տեսլականը: 2017 թվականն արդեն վերագտած այդ իրողության 26-րդ ամյակն է: Դարեր շարունակ հայի փայփայած երազանքը՝ անկախ պետականությունը, այսօր քառորդդարյա պատմություն է՝ իր դժվարություններով ու մարտահրավերներով, ձեռքբերումներով եւ հաջողություններով, բացթողումներով ու ձախողումներով, ապագայի ծրագրերով եւ լավատեսությամբ... Հայ քրիստոնյայի համար հայրենիքի իրական ներկայությունն անշեղորեն հասնում է մինչեւ հայ հոգեւոր-մշակութային, քրիստոնեական արժեքները, որոնց հիման վրա, անկասկած, վերանորոգվել եւ վերակերտվել է պանծալի մեր տերության

մի բեկորը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: Եվ այս իմաստով է, որ պետականության ու անկախության վերականգնումը Հայ քրիստոնյայի համար մի կարեւոր առիթ է՝ եւս մեկ անգամ վերարժեւորելու եւ, որ ամենակարեւորն է, հասկանալու հայրենասիրության ու քրիստոնեության փոխհարաբերությունը հա՛յ կյանքից եւ իրականությունից ներս:

ա. Մեզ համար Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին Ավետարանի խոսքի ու կենարար պատգամի տարածման եւ ճառագայթման աղբյուրն է, քրիստոնեական հոգեփրկչական առաքելության միակ կրողը: Հետեւաբար՝ ազգային որակված մեր Եկեղեցու առաջին եւ առավելաբար ընկալված ներքին բովանդակությունը կրոնական է՝ իբրեւ Քրիստոսի խորհրդական մարմին ու Նրա խոսքի քարոզության աստվածապարգեւ առաքելության պատասխանատու: Եկեղեցին հայի համար միայն ազգային-հասարակական, համայնքային կառույց չէ, քա՛վ լինի: Այդպիսի կառույցներ եւ ընկերակցություններ մեր պատմության մեջ եկել-անցել են՝ անթիվ անհամար իրենց կարգախոսներով: Եկեղեցին հայի համար հավերժական այն սրբավայրն է, որտեղ նա իր ոգուն ու մտքին հարազատ լեզվով երկխոսում է Աստծո հետ: Երկնավոր մի իրականություն, որն իր անսահման-անդրտարածական բնույթով հայի համար դարձել է արդեն հոգեւոր, քրիստոնեական Հայրենիք, որի սահմանադրությունն է Աստվածաշունչը՝ մեզ փոխանցված մեր երանելի նախնյաց թարգմանությամբ ու մեկնությամբ, ճոխացած մեր հրեշտակակերպ աղոթողների միստիկ ապրումներով եւ փորձառությամբ, գործնականացած մեր աննկուն եւ քաջարի հովիվների ապրած կյանքով ու հոգեւոր սխրանքներով: Ասել չենք կամենում, սակայն, որ ազգը կամ ժողովուրդը, իբրեւ պատմության ու մարդկության ֆիզիկական, նյութական մաս, պետք է ապրի լոկ այս հոգեւոր հայրենիքով: Բայց չենք էլ կարող չհաստատել, որ առանց այս հոգեւոր հայրենիքի նույն այդ ազգը, ժողովուրդը ինքն իրեն պիտի գտնի իր իսկ անշնչացած ու անզգայացած դիակի առջեւ...

Հայոց Եկեղեցու արդի «քննադատները», իհարկե, չեն համաձայնի եւ, ըստ էության, չեն էլ կամենա համաձայնել մեր այս պնդման հետ: Սակայն այլ է համոզումը, այլ՝ պատմության անաչառ ու անողոք դատաստանով անցած փաստերի եւ իրողությունների անբեկանելի շղթան: Հայոց Եկեղեցին՝ ազգի՝ երկրավոր սահմանների մեջ չպարփակվող գաղափարական հայրենիքը, հիմնված չէ համոզումների ու տեսակետների վրա: Եվ ա՛յս է նրա առավելությունը՝ գոյել իբրեւ ազգի հոգի՝ առանց երկրավոր սահմանափակումների ու պայմանականության, առանց գա-

ղափարական գրչապայքարների եւ տարակարծությանց:

բ. Իբրեւ այդպիսին՝ Հայաստանյայց Եկեղեցին, ազգային լինելուց ավելի, հայ ժողովրդի Եկեղեցին է, ժողովրդական է: Պատմականորեն հայ ժողովուրդն է իբրեւ իր ճակատագրի ու փրկության խարխիւ ընտրել քրիստոնեական հավատը՝ դրա լուսավոր մարմնացումն ու խտացումը տեսնելով իր Մայր Եկեղեցու մեջ: Այստեղ է նաեւ հայը՝ օտարության մեջ թե հայրենի երկրում, հայրենիքի հոգեւոր խտապատկերը կենդանացրել: Եկեղեցին է դարեր շարունակ եղել ու մնացել հայկականության, հայ տեսակի ցուցիչը: Այս առումով Եկեղեցին, հոգեւոր հայրենիքի դերից գատ, ստանձնել է նաեւ մշակութային հայրենիքի դերը: Ոսկեդարից սկսած՝ հայ գրի ու դպրության, մշակույթի առանձնահատուկ եւ հայեցի դրսեւորումները տեղ են գտել Հայ Եկեղեցու կյանքում: Մշակութային հայրենիքը, ուրեմն, երկրորդ կարեւոր գիծն է, որով կարելի է բնորոշել հայ քրիստոնյայի համար Հայոց Եկեղեցու առաքելությունը: Ըստ էության, քրիստոնեությունը եւ հայ քրիստոնեական գրավոր մշակույթով է սկզբնավորվում հայ գիտակցական կամ, ինչպես կասեր Կ. Զարյանը՝ «արարատեան քաղաքակրթութիւնը»: Այս հիմքի վրա է զարգացել աշխարհի քրիստոնեական մշակույթների շարքում իր առանձնահատուկ տեղն զբաղեցնող հայ քրիստոնեական քաղաքակրթական միավորը: Քաղաքակրթություն, որը Եկեղեցին ստեղծել է ազգային յուրահատուկ մտածողության ու քրիստոնեական վարդապետության հենքի վրա՝ դպրոցների, համալսարանների, գիտության ու փիլիսոփայության, աստվածաբանության, քանդակագործության եւ նկարչության, երաժշտության ու եկեղեցական գրականության միջոցով: Մշակութային հայրենիքը, ի դեմս Եկեղեցու, հայ իրականության մեջ հոգեփրկչական առաքելության կողքին ունի ոչ պակաս կարեւոր եւս մեկ առաքելություն՝ լուսավորություն: Այս միջոցով է հայ մտքի եւ ոգու մեջ առարկայանում, իրականանում ու նյութականանում հոգեւոր հայրենիքը, որն այս պարագայում արդեն վերացական, հայեցողական գաղափար է, այլ՝ մշակութային-լուսավորական արտահայտում:

գ. Ինչ որ նշեցինք վերը, հանգեցնում է մեկ այլ կարեւոր հաստատման: Եթե ընդունում ենք պատմության հայելու մեջ արտահայտված փաստերը՝ իբրեւ իրականության ճշգրիտ պատկեր, ուրեմն մեր ազգի ու ժողովրդի համար հայրենիք նվիրական հասկացությունը սահմանելու ճիշտ ճանապարհին ենք:

Հոգեւոր ու մշակութային հայրենիքները պարզ, անկախ եւ վերացական հասկացություններ չեն, ինչպէս օրինակ՝ զգացմունքները կամ իրականության մեր մտավոր ընկալումները: Ո՛չ, դրանք երկրի վրա բարձրացող մեր արժեքների ու գոյաձեւի հավերժական գազաթներն են, որտեղ հանգչում են երկինքն ու երկիրն իրար կապող հայկակա՛ն մանրաթելերը: Առանց երկրավոր մեր հայրենիքի կարիք չկա այդ մանրաթելերի, իսկ առանց երկինքն ու երկիրը կապող մանրաթելերի՝ մենք դատապարտված ենք կույրզկուրայն դեգերելու հողազնդի ահռելի եւ ամենակուլ գետեզերքներով...

Հոգեւոր ու մշակութային հայրենիքներն են արարում, շնչավորում այն հայրենիքը՝ նախնայաց մեր հողը, որի նյութական ամեն մի հատիկ ներծծված է այդ երկու հասկացությանց կենարար շնչով:

Առե՛ք այդ հողը, եւ եթե հանկարծ չզգաք հոգեւոր ուժն ու լուսավորությունը, ուրեմն դուք քրիստոնյա հայի հայրենիքի հողը չեք շոշափում:

Քայլե՛ք հողի վրայով, եւ եթե ձեր ոտքերը ձեզ չուղղեն դեպի հոգու եւ մտքի միաձուլմամբ ծնված անձեռակերտ տաճարները, ուրեմն դուք քրիստոնյա հայի հայրենիքում չեք:

Կանգնե՛ք մի պահ, ու ձեր հայացքով չափեք փոքրիկ հողակտորն այդ: Եթե անցյալի տերութիւնից ժառանգած այդ հողն իր անտեսանելի զորութեամբ ձեր առաջ չհառնի իբրեւ հոգեւոր-մշակութային անչափելի մեծութիւն, ուրեմն դուք դեռ քրիստոնյա հայի հայրենիք չեք մտել...

Ահա եւ պատմության մեջ բացառիկ մի երեւույթ, երբ նյութականը եւ տարածականը կորցնում են իրենց ամենահաղթ նշանակութիւնը՝ հոգեւորի ու մշակութայինի մանանեխի փոքրիկ հատիկի առաջ: Ա՛յդ երեւույթն ենք սահմանում իբրեւ քրիստոնյա հայի հայրենիք...

Շ. Ծ. Վ.

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ԶԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՊԱՏԳԱՍԸ
ԶԻ ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԿՐԹՕՋԱԽՆՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱՎԱՐՏՆԵՐԻ
ՕՐՀՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

(24 օգոստոսի, 2017 թ., Ս. Էջմիածին)

«Ասէ՛ն ինչի կարող եմ Նրա՛ շնորհիւ, Ու՛ ինձ զօրացրեց»
(Փիլիպ. Դ. 13):

Մեծարգո՛ նախարար,
Պատվարժա՛ն զորականներ,
Հարգարժա՛ն հյուրեր,

Ուրախ ենք մեծապէս, որ Տիրոջ կամքով առիթն ունենք՝ Մեր շնորհավորանքն ու օրհնութիւնը բերելու Հայաստանի Հանրապետութեան պաշտպանութեան նախարարի առաջնորդութեամբ Հայոց հոգեւոր կենտրոնում՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում համախմբված ռազմական հաստատութիւնների սաներին, ովքեր ուսումնական շրջափուլը ավարտելով՝ ծառայութեան պիտի կոչվեն Հայոց բանակում:

Գոհութիւն եւ փառք ենք մատուցում առ Աստված, որ այս տարի եւս մեր ռազմական կրթօջախները տվեցին հերթական առատ հունձքը: Հայոց բանակի ստեղծման 25-րդ տարեդարձի խորհրդանշական այս տարում դուք, ջանադիր ու տքնաջան ուսումնառութիւնից հետո, ահա՛ վասիկ, պիտի համալրեք Հայոց բանակի սպայական կազմը՝ կոչվելով պատասխանատու ծառայութեան: Դժվարին ու մարտահրավերներով լեցուն է հայ զինվորի եւ սպայի ծառայական ուղին: Հայկ Նահապետի ու Սասունցի Դավթի ոգուց ծնունդ առնող հայ զինվորի խրոխտ պատմութիւնն այսօր մեկ անգամ եւս հյուսվում է ձեր՝ դեռ նոր-նոր սկսվող

մարտական ուղուն: Մեր պատմությունն էջերում Հայոց բանակը եղել է ոչ միայն զենքի ու ռազմարվեստի, մարտական հմտության, ուժի խորհրդանիշ, այլ նաև ոգեկերտումի ու առաքինության, քրիստոնեական նվիրական արժեքների եւ հերոսության խտացում:

Այս նվիրական օրը Մայր Տաճարի սրբազան կամարների ներքո Մեր հայրական պատգամը, սիրելի՛ շրջանավարտներ, ձեզ տալիս ենք առաքյալի խոսքերով. «Ամեն ինչի կարող եմ Նրա՛ շնորհիվ, Ով ինձ զորացրեց» (Փիլ. Դ. 13): Հիրավի, ամեն ինչի, անգամ անհնարին ձեռքբերումների է ընդունակ այն զինվորը, որի հոգին ամրացած է ցանկացած դժվարություն, մարտահրավեր ու խոչընդոտ հաղթահարելու աննկուն վճռակա-նություն: Դուք ամենքդ հետնորդներն ու ժառանգներն եք քրիստոնեա-կան հավատի ոգով զորացած հայ փառապանծ զորավարների ու զին-վորների: Նրանք իրենց լույս հավատքին երբեք չեն խառնել վախն ու երկմտությունը: Նրանց ոգու արիության հիմքն էր առ հայրենին եւ առ Աստված ունեցած անսասան սերն ու վստահությունը: Սովի, հալածանք-ների, թշնամու հարձակումների ու դավերի դեմ նրանք կրկնում էին. «Աստված է մեր ապավենն ու զորությունը» (Սղմ. ԽԵ. 1):

Սիրելիներ՛, ձեզ զորացնողը Տեր Հիսուս Քրիստոս է՝ Զորագլուխը Սուրբ Եկեղեցու, եւ ձեր ապավենը՝ հարուցյալ ու հաղթական, Տիրոջ հավատարիմ հոտը՝ մեր ժողովուրդը: Ամեն ինչի կարող կլինեք դուք, եթե ունենաք անսասան վստահություն առ Փրկիչ Տերը եւ սերը՝ առ մեր ժողովուրդը, որոնք ձեր մարտական ծառայությունների մեջ ու դժվարությունների առջեւ ձեզ օգնական ու զորակից են լինելու: Շուտով ամենքդ պիտի կոչվեք մարտական ծառայության՝ մեծ պատասխանա-տվություն ստանձնելով մեր երկրի ու ժողովրդի առջեւ: Ձեր ամեն մի որոշումից ու ձեր գործերից է կախված լինելու Հայրենիքի ապահովու-թյունը, Հայրենիք, որ սուրբ է ու նվիրական իր հազարամյակների անց-յալով, հաղթական ներկայով ու առավել պայծառ ապագայով, որը մեր հանձնառություններով պիտի կերտենք մենք: Մաղթում ենք ձեզ խաղաղ ու անվտանգ ծառայություն՝ հանուն մեր երկրի զորացման ու հավա-տավոր մեր ժողովրդի բարգավաճման: Մաղթում ենք արթուն միտք ու հոգի, որ Աստծո օգնականությամբ նախանձախնդիր ձեր ծառայությամբ առավել հզորություն բերեք Հայոց բանակին, ապահովություն՝ մեր սահ-մաններին: Զորացե՛ք Հիսուս Քրիստոսով, աղոթե՛ք հայրենիքում խա-ղաղության հաստատման հույսով եւ ապրե՛ք ձեր հավատի ու հայրենիքի ազատությունը պաշտպանելու անկոտրում հաստատակամությամբ: Թող

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. գարեգին Բ. ԿԱՐԵՆԻՍԻԱՆ ՎԱԿԱՐԿԱՆ ԿԱՏՈՐԻԱՆՈՍԻ ՊԱՏԳԱՄԸ ՀՀ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԿՐԹՕՋԱՆԱՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱՎԱՐՏՆԵՐԻ ՕՐՀՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԻԹՈՎ (24 օգոստոսի 2017 թ., Ս. Էջմիածին)

Ն. Ս. Օ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ՀՀ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԿՐԹՕՋԱՆԽՆԵՐԻ ՇՐՋԱՄԱԿԱՐՏՆԵՐԻ ՀԵՏ
(24 օգոստոսի 2017 թ., Ս. Էջմիածին)

Տիրոջ ամենազոր Աջն ու զորությունը հովանի լինեն ձեզ ամենքիդ Հայոց փառապանծ բանակում ձեր գալիք ծառայությանց ընթացքին: Գիտցե՛ք, մեր բոլոր հաղթանակների ու ազգային կյանքի ձեռքբերումների անսպառ աղբյուրը մեր ժողովրդի հոգու անպարտելիությունն է, որն Աստծով զորացած՝ կարողացավ իր պատմության բոլոր փորձությունները հաղթահարել, ցեղասպանությունը վերապրել, հոգեւոր ու մշակութային համաշխարհային մակարդակի ժառանգություն կերտել եւ թշնամական երկրներով շրջապատված լինելով՝ ազգային ինքնությունը անաղարտ պահպանել ու հայրենիք կերտել ու զորացնել:

Գոհունակ սրտով Հայրապետական Մեր օրհնությունն ու բարեմաղթանքներն ենք բերում Հայաստանի Հանրապետության ռազմական դեկավարությունը՝ գլխավորությամբ Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Տիար Սերժ Սարգսյանի, ի դեմս այս արարողությանը ներկա Հայաստանի Հանրապետության Պաշտպանության նախարար Տիար Վիգեն Սարգսյանի: Մեծապես գնահատելի է, որ մեր պետությունը ջանք ու կարողություն է ներդնում՝ Հայոց բանակը գիտելիքներով եւ հոգեւոր ու բարոյական բարձր արժեքներ կրող զինվորականներով համալրելու գործում:

Թող Բարին Աստված խաղաղության մեջ պահպանի Հայրենի մեր երկիրը, հզոր ու աննկուն՝ Հայոց հաղթական բանակը եւ միշտ աջակից լինի աշխարհասփյուռ Մեր ժողովրդին ազգային իղձերի ու նպատակների իրականացման ճանապարհին: Եվ թող Տիրոջ ամենախնամ Սուրբ Աջը մշտապես հովանի ու պահպան լինի մեր զորաց ու զորականաց եւ նորանոր հաջողություններ չնորհի հայրենյաց պաշտպաններին նվիրական առաքելության մեջ այսօր եւ հավիտյանս:

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԽՈՍՔԸ
ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ՃԵՍԱՐԱՆԻ ՆՈՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՏԱՐՎԱ
ԲԱՅՄԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

(12 սեպտեմբերի 2017 թ., Սուրբ Էջմիածին)

Գերաշնորհ, հոգեշնորհ, արժանապատիվ հայրեր,
Հարգարժան դասախոսներ, սիրելի սաներ եւ ներկաներ,
Մեր ողջույն ու օրհնությունն ենք բերում ձեզ ամենքիդ, որ համա-
խմբված եք այս հանդիսությունը:

Ուրախություն է մեր սրտերում Գեղորգյան հոգեւոր ճեմարանի
2017-2018 ուսումնական տարվա բացման առիթով: Այս իրադարձութ-
յունն ամեն անգամ նոր հոլյսեր ու տեսլականներ է ձեւավորում, որոնք
աղոթքով ու գործով պիտի իրականություն դառնան եւ արդյունքներ
պարգեւեն մեր ազգին ու Սուրբ Եկեղեցուն: Ճեմարանի տեսչական եւ
դասախոսական կազմը, նրանց փորձառությունն ու նվիրումը, ինչպես
նաեւ մեր այս կրթական հաստատության արդեն պետականորեն ճանաչ-
ված բարձր կարգավիճակն ու ներառված առարկաների խորը ուսուցու-
մը վստահություն են ներշնչում հոգեւորականների պատրաստության
առաքելության արդյունավետ իրականացման:

Մեր Եկեղեցին մեծապես կարեւորել է եւ մեր ժողովուրդը մե-
ծարել ազգային կյանքում հավատքով զորեղ, գիտելիքներով զինված,
սիրո ու անձնվիրումի ոգով գործող հոգեւորականի սպասավորությու-
նը, ինչպես պատմիչ Փավստոս Բուզանդն է տալիս բնութագրիր նվիր-
յալ հոգեւորականի. «Սուրբ եւ պայծառ հոգևով իբրեւ զքաջ սպառազէն
Քրիստոսի»: Տիրոջ այդպիսի սպասավորն է դառնում մեր մեծագույն
սրբերի ոգու կրողը, հավատացյալին դեպի փրկություն ու հավիտենա-
կան կյանք առաջնորդողը, Սուրբ Հոգու շնորհները բաշխողը: Քրիստոսի
հավատարիմ սպասավորը չի բնորոշվում սոսկ իր կրած սքեմով, այլ ինքն
է արժեւորում իր կոչումն ու համազգեստը, արգասավորում իր ստանձ-
նած առաքելությունը, ի սեր Աստծո եւ ժողովրդի հաղթահարում փոր-
ձություններ, համբերությամբ ու ըմբռնումով տանում նաեւ զրկանքներ,

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. գաբրիել Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԽՈՍՔԸ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՆՈՐ ՈՒՆՈՒՄՆԱԿԱՆ ՏԱՐԿԱ ԲԱՑՄԱՆ ԱՌԻԹՈՎ (12 ՆԵՎԵՐՏԵՄԲԵՐԻ 2017 թ., ՍՈՒՐԲ Էջմիածին)

Տիրող սերն ու խաղաղությունը սփռում իր հավատավոր հոտի, իր ժողովրդի կյանքում:

Այսպիսի ընկալումով մեր հարգարժան դասախոսները, տեսչության գլխավորությունամբ, պիտի իրականացնեն հոգեւորական կրթելու եւ դաստիարակելու առաքելությունը: Այս գիտակցությամբ նաեւ Մեր սիրելի սաները պիտի շարունակեն իրենց ընթացքը ճեմարանի օրհնյալ հարկից ներս՝ Սուրբ Եկեղեցու արժանավոր մշակ դառնալու՝ օրինակ ունենալով մեր լուսավորիչներին, թարգմանիչ վարդապետներին, Նարեկացուն, Շնորհալուն, Կոմիտասին եւ այլոց, որոնց փառքն ու գործը շողարձակել են մեր պատմության դարավոր ընթացքում եւ մշտալույս են մեր կյանքում: Ճեմարանի մեր սաները նաեւ օրինակ պիտի ունենան այն պարզհոգի եւ իմաստուն հովվին, որ գիտե հավատք կերտել, աստվածսիրության, ազգանվիրումի ու հայրենասիրության ոգին մշտարթուն պահել, որով զորացած հավատավոր հայորդիք ստանձնում են ամեն հանձնառություն ի սեր ազգի ու հայրենյաց, հանձնառություն անգամ նահատակությամբ մեր սրբությունները, հավատքն ու հայրենիքը պաշտպանելու:

Մեր հորդորն ու մաղթանքն է, որ այսպիսի ընկալումով առաջնորդվելով՝ ճեմարանի հարկից ներս տրվող գիտելիքները, փորձառությունը հիմնված լինեն աղոթքի, հոգեւոր ապրումների, մշտավառ հավատքի վրա՝ որպես ամուր վեմի, այլապես, մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի պատմած առակի նմանությամբ, հողմերը կկործանեն ավազի վրա շինվածն ու հաստատվածը (Հմմտ. Մատթ. է. 24-27):

Հայրապետական Մեր գնահատանքն ենք բերում տեսչությանը եւ դասախոսներին իրենց գովելի ծառայությունների, հանձնառությունների եւ աշխատանքի համար: Մեր գնահատանքը նաեւ սիրելի սաներին ուսումնառության մեջ հաջողությունների, Սուրբ Եկեղեցուն սպասավորելու ձգտումի համար:

Աղոթում ենք առ Տերն ամենակալ, որ Աստծո Աջը հովանի լինի ամենքիդ եւ առաջնորդի ուսումնական կյանքի ճանապարհով՝ ապահովելով բարի արդյունքներ «ընդ միոյ երեսուն, ընդ միոյ վաթսուն եւ ընդ միոյ հարեւր»:

**Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ՊԱՐԵԳԻՆ Բ.
ԱՄԵՆԱՅՆ ՎՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՕՐՀՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՍՔԸ
ՈՌԽԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՎՅՈՑ ԹԵՍԻ 300-ԱՄՅԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ
ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑՆԵՐԻՆ**

(15-16 սեպտեմբերի 2017 թ., Մոսկվա)

Գերաշնորհ Սրբազան՝ Առաջնորդ Ռուսաստանի եւ Նոր Նախիջևանի Հայոց Թեմի,

Հոգեշնորհ եւ արժանապատիվ հայրեր,

Գիտաժողովի մեծարգո՝ մասնակիցներ,

Հայրապետական Մեր ողջույնը եւ հայոց հոգեւոր կենտրոն Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի օրհնությունն ենք բերում Ռուսաստանի եւ Նոր Նախիջևանի Հայոց Թեմի ստեղծման 300-ամյակին նվիրված գիտաժողովի կազմակերպիչներին ու մասնակիցներին:

Գոհունակությամբ ենք անդրադառնում, որ մեր ժողովրդի կյանքում անգնահատելի դերակատարություն ունեցած Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու Ռուսաստանի եւ Նոր Նախիջևանի պատմական Թեմը բոլորել է իր հոբելյանական երրորդ հարյուրամյակը: Ստեղծվելով մեր Եկեղեցու եւ ժողովրդի համար պատմականորեն ու քաղաքականապես բարդ ու դժվարին պայմաններում՝ Տիրախնամ Թեմը հարաճուն մասնակցություն է ունեցել Հայ Եկեղեցու առաքելությունը՝ հոգեւոր խնամքի ներքո համախմբելով ու պահպանելով ռուսաստանաբնակ մեր ժողովրդին: Թեմի գործունեությունը բազմարդյուն է եղել մեր ազգային-եկեղեցական, գիտական, գրական ու մշակութային կյանքում: Մեր ժողովրդի հավատավոր եւ ազգասեր զավակների ջանքերով այստեղ կառուցվել են հայկական եկեղեցիներ, ստեղծվել մեր ազգային դպրության ու լուսավորության, գիտության ու մշակույթի նշանավոր կենտրոններ ու հաստատություններ, որոնք վառ են պահել հավատքը մեր ժողովրդի, սերը առ հայրենին ու ազգս հայոց եւ տեսլականը հայրենի պետականության վերակերտման՝ աջակցության հույսեր կապելով նաեւ Ռուսաց բարեպաշտ պետության հետ: Ռուսիո օրհնյալ տերության հովանու ներքո ապրող մեր ժողովրդի զավակները, հասնելով մեծ հաջողությունների, նաեւ իրենց բարի ավանդն են բերել երկրի պետական, հասարակական ու տնտեսական

կյանքին, ռազմական փառքին, գիտություն ու մշակույթի զարգացմանն ու առաջընթացին՝ զորացնելով եղբայրական սերը հավատակից հայ եւ ռուս ժողովուրդներին:

Երեքհարյուրամյա պատկառելի պատմության հետագծին նայելով՝ այսօր էլ ուրախությամբ ենք արձանագրում Ռուսաստանի եւ Նոր Նախիջևանի Հայոց թեմի եկեղեցաշեն ու ազգանպաստ առաքելության զարգացումը: Զորավոր հիմքի վրա դրված ավանդությանը նոր շունչ հաղորդելով՝ նվիրյալ հոգեւոր սպասավորներն ու բարեպաշտ հայորդիները, գլխավորությամբ բարեխնամ Առաջնորդ Տ. Եզրաս արքեպիսկոպոս Ներսիսյանի, շարունակում են արդյունավորել Ռուսիո օրհնյալ երկրում մեր Սուրբ Եկեղեցու առաքելությունը: Նորանոր ձեռքբերումներով ու հաջողություններով է պսակվում մեր ժողովրդին հավատքի ու փրկության ճանապարհով առաջնորդելու, Մայր Եկեղեցու շուրջ համախմբված մեր հավատացելոց հոգեւոր եւ հայեցի դաստիարակությունն ու կրթությունը կենսունակ պահելու սպասավորությունը: Այդ սրբազան առաքելության վերարժեւորման մի կարեւոր փաստ է նաեւ հոբելյանական այս գիտաժողովը, որը լավագույն առիթ է ամենքիս համար՝ նոր ժամանակների հրամայականներին ընդառաջ վերանայելու եւ վերարժեւորելու թեմում Հայոց Եկեղեցու գործունեության անցյալի ձեռքբերումները եւ ապագայի տեսլականները:

Սիրելիներ՛, վերստին Մեր օրհնությունն ենք բերում ձեզ եւ այս համագումարի կազմակերպիչներին՝ մաղթելով երկնապարզեւ հաջողություններ նվիրական ծառայության մեջ:

Աղոթում ենք առ Տերն Ամենակալ Ռուսաստանի եւ Նոր Նախիջևանի Հայոց թեմի առաքելության մշտանորոգ արդյունավորման, հայ եւ ռուս եղբայր ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդման, Հայաստանի Հանրապետության եւ Ռուսաստանի Դաշնության փոխհարաբերությունների ու գործակցության արգասավորման, այլեւ մեր հայրենիքի խաղաղության, Ռուսիո հայ համայնքի եւ աշխարհասփյուռ հայության առաջընթացի ու լուսավոր ապագայի համար: Թող Աստված ամենախնամ Իր Սուրբ Աջով օրհնի ազգիս զավակների եկեղեցանվեր, հայրենաշեն ու ազգանպաստ բոլոր բարի ջանքերն ու գործերը. ամեն:

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԽՈՍՔԸ
ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ՅՈՎԱԾՓՅԱՆ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ԵՎ ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐԻ
ՇՆՈՐՀԱՆՂԵՍԻ ԱՌԻԹՈՎ

(20 սեպտեմբերի 2017 թ., Սուրբ Էջմիածին)

Ձե՛րդ Սրբույթյուն, սիրեցյալ եղբայր ի Քրիստոս,

Սիրելի՛ հոգեւոր հայրեր եւ ներկաներ,

Հայրապետական սիրով ողջունում ենք ձեզ Գարեգին Ա. Հովսեփյան Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսի վավերագրերի եւ արխիվային նյութերի ժողովածուների շնորհանգեսի առիթով: Համախմբվել ենք երախտազգաց հոգով սիրո, հարգանքի եւ խոնարհումի վկայություն բերելու երջանկահիշատակ Գարեգին Ա. Հովսեփյան Կաթողիկոսի պայծառ հիշատակի առջեւ:

Մեր Սուրբ Եկեղեցին, որ դարերի հոլովույթում հաճախ է դիմագրավել նեղությունների, գործել պատմական ու քաղաքական դժվարին պայմաններում, շնորհիվ առաքինազարդ Հայրապետների՝ փառքով է վերհառնել փորձություններից ու շարունակել տերունապատվեր իր առաքելությունը: Ահա այսպիսի մեծանուն Կաթողիկոսներից է Գարեգին Ա. Հովսեփյանը, ում անունն արձանագրված է մեր նոր ժամանակների պատմությունյան կարեւոր իրադարձությունների բարձրակետում:

«Այր՝ լի շնորհօք եւ զօրութեամբ» (Գործք 2. 8): Նոր Կտակարանի այս խոսքերը ճշմարտապես բնորոշում են Գարեգին Հովսեփյան Կաթողիկոսին: Նա Քրիստոսի հավատարիմ ու քաջ զինվոր էր հոգեւոր անդաստանում, միություն ջատագովն ու իրագործողն էր ներեկեղեցական ասպարեզում, փայլուն միտք էր գիտական աշխարհում, ոգի ու սիրանք էր մարտի դաշտում, մեծ հայ եւ ականավոր գործիչ՝ ազգային կյանքում: Նա իր հովվական ու առաջնորդական գործունեությունն բոլոր տարիներին հայրական խնամքով, սիրով ու հոգատարությամբ հովվեց մեր ժողովրդի զավակներին, պայծառացրեց հավատքը, հավելեց ազգասիրությունն ու հայրենանվիրումը: Տիրոջ անձնվեր սպասավորի առաջնորդության ներքո վերելք ու զարթոնք ապրեց ազգային-եկեղեցական կյանքը Ղրիմի եւ

Նոր Նախիջևանի, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայոց թեմերի:

Մեր ժողովրդի համար օրհասական պահին Քրիստոսի նվիրյալ սպասավորը դարձավ ազգի ու հայրենյաց պաշտպանություն զինվոր, «հովիւ քաջ, որ զանձն իւր զնէ ի վերայ ոչխարաց» (Հովհ. Ժ. 11): Սարգարապատում նա հառնեց որպես նոր Ղեւոնդ Երեց եւ մահապարտների գնդի ու հայոց աշխարհազորի հետ իր ավանդը բերեց հայրենիքի պաշտպանության նվիրական գործին եւ հաղթանակի կերտմանը, որը դարձավ հիմքը մեր անկախ պետականության հաստատման:

Երջանկահիշատակ Գարեգին Հովսեփյանը առաքելության ծանրաբեռն վաստակով ընտրվեց Մեծի Տանն Կիլիկո Կաթողիկոս, եւ ինչպես վկայեց Մեր հոգեւոր եղբայր Արամ Ա. Կաթողիկոսը, առավել շենացրեց Տանն Կիլիկո Կաթողիկոսությունը, նվիրական տեսլականներ կյանքի կոչեց, եկեղեցականաստ ու ազգօգուտ ծրագրեր իրագործեց: Նա նորովի ցոլացրեց Լուսավորչի տեսիլքի լույսը Անթիլիասում, միաբանության լույսը՝ տարաձայնությունները հարթելու, երկպառակության տանող ընթացքները կանխելու, մեր Սուրբ Եկեղեցու եւ ազգի միասնությունը հաստատուն պահելու: Եվ խորհրդանշական է, որ այսօր Գարեգին Ա. Հովսեփյանի վավերագրերի ու արխիվային նյութերի ժողովածուների շնորհանդեսին մասնակցում ենք Արամ Ա. Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսի հետ միասնաբար՝ ի նշան հոգեւոր-եկեղեցական մեր անդաստանում Քրիստոսապատվեր սիրո եւ միաբանության, որի ավանդույթների ջատագովն ու պաշտպանն է եղել մեծանուն հայորդին:

Երջանկահիշատակ Գարեգին Ա. Հովսեփյան Կաթողիկոսը, եկեղեցական անդաստանում բեղուն ծառայություններից զատ, մեր ժողովրդին պարգեւեց նաեւ իր գիտական ու գրական գործունեության արդյունքները: Նրա աշխատություններն ընդգրկեցին հայագիտության գրեթե բոլոր բնագավառները՝ պատմություն, բանասիրություն, բանահյուսություն, գրչություն ու մանրանկարչություն, արվեստ, եկեղեցագիտություն, հնագիտություն, ձեռագրագիտություն: Ահա այսպես է այսօր մեր առջեւ պատկերվում պայծառ կերպարը Գարեգին Ա. Հովսեփյան Կաթողիկոսի՝ մեծ մարդ, ազգի արժանավոր զավակ, Քրիստոսի հավատարիմ ծառա:

Մենք Հայրապետական Մեր բարձր գնահատանքն ենք հայտնում մեծանուն Կաթողիկոսի վավերագրերի եւ արխիվային նյութերի ժողովածուների հրատարակության գործում իրենց ազնիվ ջանքերը ներդրած բոլոր անձանց՝ ի մասնավորի Հայաստանի ազգային արխիվի աշխատակից Գոհար Ավագյանին եւ տնօրեն Ամատունի Վիրաբյանին: Վստահ

ենք, որ այս հրատարակությունները, որ արժանի տուրք են Գարեգին Ա. Հովսեփյան Կաթողիկոսի ծննդյան 150-ամյակի եւ վախճանման 65-րդ տարելիցի ոգեկոչման առիթով, մեծապես նպաստելու են ազգային-եկեղեցական մեծ գործչի առաքելության վերարժեւորմանը՝ դառնալով նոր ոգեշնչման աղբյուր:

Մեր գնահատանքն ենք բերում նաեւ հատորների հրատարակության եւ շնորհանդեսի կազմակերպման գործում իրենց ջանքերը ներդրած բոլոր անձանց:

«Մշակն արժանի է իր վարձին» (Ղուկ. Ժ. 7): Ավետարանական այս պատգամի համաձայն՝ մեր սրտերում պայծառ պահենք մշտավառ հիշատակը Գարեգին Ա. Հովսեփյան Կաթողիկոսի: Աղոթք եւ օրհնություն մեծանուն Կաթողիկոսի լույս հոգուն:

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԽՈՍՔԸ
«ՎԱՐՊԵՏԱՅ ԴՊՐՈՑ» ՀԱՅՈՐԴՅԱՅ ՏԱՆ ԲԱՅՍԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

(24 սեպտեմբերի 2017 թ., Երևան)

*Մեծարգո՝ նախագահ Հայաստանի Հանրապետության,
Գերաշնորհ, հոգեշնորհ եւ արժանապատիվ հայրեր,
Մեծարգո՝ բարերարներ ու ներկաներ,*

Գոհություն եմք բարձրացնում առ Աստված, որ այսօր ականատեսն ենք եւս մի նոր հայրենաշեն ձեռնարկի իրագործման: Մեր ուրախության այս պահին խառնվում են նաեւ հաճելի հիշողություններ դեռեւս Մեր՝ Արարատյան հայրապետական թեմի առաջնորդական փոխանորդության ժամանակաշրջանից, երբ ձեռք բերեցինք առաջնորդարանի մերձակայքում գտնվող այս շենքը՝ ծրագրելով վերակառուցել այն՝ իբրեւ մի նոր Հայորդյաց տուն: Փառք Երկնավորին, որ շուրջ 20 տարի անց Մեր ծրագիրն այլեւս իրականություն է դարձել «Երեւան իմ սեր» ծրագրի նախագահ Տիար Արմեն Սարգսյանի ջանքերի շնորհիվ: Այսուհետ այս գեղեցիկ ու հարմարավետ հաստատության հարկի ներքո նվիրյալ մանկավարժների առաջնորդությամբ գիտելիքներ եւ հմտություններ պիտի ձեռք բերեն ու կրթվեն հազարավոր մանուկներ եւ պատանիներ:

Հիմնադրման օրվանից Հայաստանյայց Եկեղեցու առաքելության կարեւորագույն մասը կազմել են լուսավորության կրթական նվիրական գործն ու մանկանց դաստիարակությունը՝ հավատարիմ տերունական պատգամին՝ «Ով մանուկներին ընդունում է իմ անունով, ինձ է ընդունում» (Մարկ. Թ. 36): Հայ Եկեղեցին առանձնակի ջանքեր է գործադրել մատաղ սերնդին լավագույն կրթություն ապահովելու համար: Քրիստոնեական դաստիարակությունն ու հայեցի կրթությունը, որը խնամեց մեր Եկեղեցին, սյուներն են մեր ժողովրդի հարատեւության ու առաջընթացի: Այս տեսլականով են ազգային-եկեղեցական մեր կյանքում ստեղծվել հայ մանկավարժության ու դաստիարակության պսակը հանդիսացող դպրոցներն ու վարժարանները, որտեղ մեր զավակունք հաղորդ են դարձել մեր հոգեւոր-ազգային անանց արժեքներին ու հայոց պատմության փառավոր էջերին: Նոր սերնդի կրթության ու դաստիարակության

աստվածահաճո այս առաքելությունն իր մասնակցությունը բերելու ազնիվ զգացումով է, որ դեռեւս երկու տարի առաջ մեր Եկեղեցու նվիրյալ զավակ ու բարերար, Մեծ Բրիտանիայում ՀՀ դեսպան Տիար Արմեն Սարգսյանն առաջարկ ներկայացրեց «Երեւան իմ սեր» ծրագրի շրջանակներում վերակառուցելու եւ ավարտին հասցնելու այս շինությունը՝ որպէս Ֆիզիկական սահմանափակ կարողություններ ունեցող երեխաների համար նախատեսված սոցիալ-մշակութային կենտրոն: Նույն ազնիվ մղումով նա, իր իսկ կողմից կառուցած Մայր Աթոռ Ս. Վարդան-Ս. Հովհաննես Մկրտիչ մկրտարանի հարեւանությունը, բարեկարգում է Սուրբ Էջմիածնի այգին՝ այնտեղ ստեղծելով երեխաների համար եւս մի կրթական-մշակութային կենտրոն: Մեկ այլ կրթական կենտրոնի կառուցում Տիար Սարգսյանը ծրագրում է Երեւանի Կոնդի Ս. Հովհաննես եկեղեցու հարակից տարածքում: Կրթական այս հաստատությունը բացման առիթով Մեր բարձր գնահատանքն ենք բերում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի նվիրյալ բարերարներ Տեր եւ Տիկին Արմեն եւ Նունե Սարգսյաններին, ինչպէս նաեւ կարեւոր այս կրթօջախի հիմնական բարերարներ, Հայ Եկեղեցու բարեգործ զավակներ Տեր եւ Տիկին Հայկ եւ Էլզա Տիտիզյաններին: Ազնիվ ու հավատավոր Տիտիզյան ամուլի կենսագրություն մեջ սա առաջին ազգօգուտ եւ հայրենապաստ նախաձեռնությունը չէ: Նրանց ազնիվ հանձնառությունը կրթական հաստատություններ եւ կենտրոններ են կառուցվել Ամերիկայի Հայոց Արեւելյան ու Արգենտինահայոց թեմերում եւ «Գարեգին Ա.» կրթական կենտրոնը՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում: Ի գնահատումն Տիտիզյան ընտանիքի՝ այս ծրագիրը կյանքի կոչելու գործում կարեւոր ներդրման՝ նորակառույց «Վարպետաց դպրոց» հայորդյաց տունը այսուհետ կրելու է Հայկ եւ Էլզա Տիտիզյան ամուլի անունը: Թող Տիրոջ առատ սերն ու շնորհները հեղվեն մեր սիրելի բարերարների ընտանեկան հարկերից ներս:

Բերկրալի այս առիթով հայրապետական Մեր սերն ու ողջունն ենք բերում բացման արարողության բոլոր մասնակիցներին: Առանձնակի ուրախությամբ ողջունում ենք ներկայությունը ՀՀ նախագահ Տիար Սերժ Սարգսյանի եւ Մեր շնորհակալությունը հայտնում հայրենի իշխանությունների կողմից Հայ Եկեղեցու առաքելությանը ցուցաբերվող մշտական զորակցության համար: Հայրապետական գնահատանքի Մեր խոսքն ենք հղում նաեւ բացման արարողությանը մասնակից բարերար հայորդիներին եւ կենտրոնի բացմանն իրենց ներդրումն ունեցած բոլոր անհատներին եւ կազմակերպություններին:

Չկա ավելի երախտալից ու շնորհակալ գործ, քան մեր ապագայի հուսալի տեսլականի իրագործումը՝ ի դեմս մեր մատաղ սերնդի արժանավայել կրթության: Հայրենաշինության, ազգային ոգու մշտանորոգման եւ պահպանման լավագույն գրավականն են կրթական կենտրոններն ու դպրոցները: Արդ, մնանք հավատարիմ լուսավորության եւ մանկանց կրթության հուսալի առաքելությանը, որը դարեր շարունակ առաջնորդել է քրիստոսասեր մեր ժողովրդին: Աղոթքով առ Աստված Հայցում ենք, որ Տերն իր շնորհներն առատացնի մեր զավակների կյանքից ներս եւ լուսավոր ու պայծառ պահի Հայրենի մեր կրթօջախները: Թող Աստված իր օրհնության ներքո խաղաղ պահի մեր հայրենիքն ու աշխարհասփյուռ ժողովրդին, այսօր եւ հավիտյանս. ամեն:

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ՕՐՅՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՍՔԸ ԵԿԱՆԱՅԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳԻ ԵՎ ԺԱՄԱԳՐՔԻ
ՎԵՐԱԿՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՆՈՐՀԱՆՂԵՍԻ ԱՌԻԹՈՎ

(26 սեպտեմբերի 2017 թ., Սուրբ Էջմիածին)

Մեծարգո՝ նախագահ Հայաստանի Հանրապետության,

Սիրելի՛ հոգեւոր հայրեր եւ ներկաներ,

Հայրապետական Մեր սերն ու օրհնությունն ենք բերում այս հանդիսության բոլոր մասնակիցներին: Ուրախ ենք այս շնորհանդեսին Հայաստանի Հանրապետության նախագահի մասնակցության համար, որը մեծ քաջալերություն է նման նախաձեռնություններ իրագործելու՝ ի նպաստ մեր մշակույթի պահպանման եւ զարգացման:

Այսօր՝ հաղորդակցության մեծ հնարավորությունների մեր օրերում, հիրավի, անհրաժեշտություն կա մեր ազգային մշակույթի դարավոր ձեռքբերումները վերարժեւորելու, ճաշակով ու բարձր մակարդակով ներկայացնելու եւ դրանցով կրթելու մեր ժողովրդին՝ մեր արժեքները դարձնելով կյանքի, առօրյայի մաս: Ուրախությամբ ենք արձանագրում, որ «Մշակութային վերածնունդ» հիմնադրամի կողմից այս ուղղությամբ նվիրյալ ջանքեր են ներդրվում՝ ժողովրդական ու հոգեւոր երաժշտության բացառիկ նմուշները ուսումնասիրելու, նոտագրելու, թվայնացնելու, համապատասխան նոր հրատարակություններ պատրաստելու համար: Հիմնադրամի հովանավորությամբ կյանքի կոչվող ծրագրերը նպաստում են մեր ժողովրդական ու հոգեւոր երաժշտական ժառանգության պահպանմանը, խրախուսում հավատարմությունն ու նախանձախնդրությունը մեր մշակույթի, ի մասնավորի երաժշտարվեստի դարավոր ավանդների հանդեպ՝ պատշաճորեն դրանք մատուցելով մեր ժողովրդին, ինչպես նաեւ միջազգային հանրությանը: Այս իմաստով ուշադրավ է եւ գնահատանքի արժանի նաեւ Նոյյան տապանի տեսքով պատրաստված երաժշտական գանձատուփը, որի մեջ զետեղված են «Հայկական ազգային երաժշտական գանձարան» ծրագրի շրջանակներում ձայնագրված նմուշները: Հիշյալ ձեռնարկումները կարեւոր ազդակ են նաեւ նոր սերնդին մեր մշակութային հարուստ ժառանգությանը հաղորդակից դարձնելու գործում:

Այս նախաձեռնությունների շրջանակներում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի օրհնությունամբ, «Մշակութային վերածնունդ» Հիմնադրամի ջանքերով հրատարակվել են Մակար Եկմալյանի հեղինակած Պատարագի՝ երգչախմբի համար նախատեսված բաժինը, ինչպես եւ երաժշտագիտական վերլուծություններով ու ժամանակակից նոտագրության չափանիշներով՝ երաժշտագետ Նիկողայոս Թաչչյանի կողմից գրի առնված ժամագիրքը:

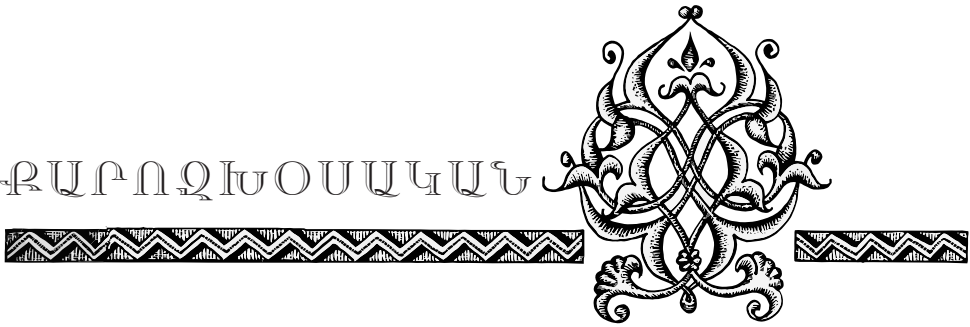
Հայրապետական Մեր գնահատանքն ենք բերում «Մշակութային վերածնունդ» Հիմնադրամի Հիմնադիր Արթուր Զանիբեկյանին, Հիմնադրամի տնօրինությանն ու աշխատակիցներին մեր մշակութային արժեքների պահպանության գործում ստանձնած հանձնառությունների համար: Մեր գնահատանքն ենք բերում Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի ժողովրդական երաժշտության ամբիոնի վարչությանը, ինչպես եւ տարբեր տարիներին կոնսերվատորիայում սովորող ուսանողներին, ովքեր իրագործել են նշյալ ժամագրքի վերծանման աշխատանքները:

Մշտանորոգ հաջողություններ ու արդյունավորում «Մշակութային վերածնունդ» Հիմնադրամի ազգանվեր ու մշակութասեր բարի գործերին:

Թող մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի սերը եւ օրհնությունը միշտ հովանի լինեն մեր հայրենիքին ու ժողովրդին այսօր եւ հավիտյանս. ամեն:

ՔԱՐՈՉԽՕՍԱԿԱՆ

Տ. ՏԱԹԵՎ ԵՊՍ. ԶԱԿՈՐՅԱՆԻ ՔԱՐՈՉԸ՝ ԽՈՍՎԱԾ ԷԶՄԻԱՍՏԻ ՍԱՅՐ
ՏԱՃԱՐՈՒՄ ԽԱՉՎԵՐԱՑԻ ՏՈՆԻ ԱՌԻԹՈՎ

(17 սեպտեմբերի 2017 թ.)

Յանսուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. ամէն

«Սակայն քաւ լիցի, որ եւ պարծենամ այլ բանով,
քան միայն մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի խաչով,
որով աշխարհը խաչված է ինձ համար,
եւ էլ՝ աշխարհի համար»
(Գաղ. Զ. 14):

Սիրելի՛ բարեպաշտ քույրեր եւ եղբայրներ ի Քրիստոս,
Այսօր Հայ Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցին նշում է իր Տաղավար
տոներէից վերջինը եւ Ս. Խաչին նվիրված չորս տոներէից ամենամեծը՝ Խաչ-
վերացի կամ Ս. Խաչի տոնը:

Ինչպէս շատ այլ տոների, այնպէս էլ այս տոնի հիմքում ընկած են
պատմական եւ իրական դեպքեր, որոնց մասին խոսում են պատմիչները
եւ որոնք համառոտ ցանկանում եմ ձեզ ներկայացնել:

610 թ. հզորացած Պարսկաստանի Թազավոր Խոսրովը հարձակվում
է Բյուզանդիայի վրա: 614 թ. Պարսկական զորքերը մտնում են Երու-
սաղեմ եւ գրավում քաղաքը: Շատերը սպանվում են, մյուսները գերի
են վերցվում, այդ թվում նաեւ Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքը:
Պարսիկները մտնում են Սուրբ Հարության տաճար եւ գերի վերցնում
այնտեղ պահվող Սուրբ Խաչը, որի վրա խաչվել էր մեր Տեր Քրիստոս:
Բայց Քրիստոսի խաչը, հայտնվելով Պարսկաստանում՝ մի երկրում, որ
քրիստոնյա չէր, զարմանալիորեն մեծ հարգանքի է արժանանում: Ինչ-
պէս պատմիչն է նշում, շատերն ասում էին, որ քրիստոնյաների Աստված
իրենց հյուր է եկել:

Սակայն 622 թ. Բյուզանդիայի Հերակլ կայսրը վերսկսում է պատերազմը պարսիկների դեմ՝ Սուրբ Խաչը վերադարձնելու նպատակով: 628 թ. կայսերական զորքը մտնում է մայրաքաղաք Տիգրեոն, սպանվում է Պարսից թագավոր Խոսրովը, եւ Հաշտության պայմանագիր է կնքվում: Պայմանագրում հատուկ կետ է մտցվում խաչափայտի վերաբերյալ: Խաչը հանդիսավոր կերպով տեղափոխվում է հայոց Կարին քաղաք, այնտեղից Կոստանդնուպոլիս, որտեղից էլ վերադարձվում է Երուսաղեմ: Ամբողջ ճանապարհին Քրիստոսի խաչափայտը բարձրացվում էր վեր՝ ի տես ժողովրդի: Այստեղից էլ գալիս է տոնի անվանումը՝ Խաչվերաց, վերացումն Ս. Խաչի, այսինքն՝ խաչի բարձրացում:

Սիրելի՛ քույրեր եւ եղբայրներ, անշուշտ, Ս. Խաչին նվիրված այս տոնը միմիայն պատմական դեպքերը հիշատակելու համար չէ: Մեզ համար, իբրեւ աշխարհում առաջինը Տիրոջ Լույսը ճանաչած քրիստոնյա ժողովուրդ, Ս. Խաչը մեծագույն խորհուրդ ունի: Երբ ասում ենք խաչ, հասկանում ենք չարչարյալ, խաչեցյալ, բայց միեւնույն ժամանակ հաշտություն առած եւ հաղթանակած Փրկչին: Պողոս առաքյալն ասում է. «Կորուսյան մասնավորների համար խաչի քարոզությունը հիմարություն է, իսկ մեզ՝ փրկվածների համար՝ Աստուծոցություն» (Ա. Կորնթ. Ա. 18):

Ինչո՞ւ է այդպես: Պատասխանը շատ հստակ է: Որովհետեւ խաչի մահվամբ ու հաշտությամբ Քրիստոս մեզ նոր կյանք պարգեւեց: Մենք հեռացանք Աստծուց, լքեցինք Տիրոջը, բայց Աստված երբեք մեզ մենակ չթողեց ու նույնիսկ Իր Միածին Որդուն տվեց, Ով մեր փոխարեն խաչը ելավ: Մենք գիտենք, որ խաչը հին աշխարհում մահվան գործիք էր՝ նախատեսված ծանր հանցագործների ու մարդասպանների համար: Բայց Քրիստոս անմեղ էր, ինչո՞ւ անմեղ մեկին խաչեցին: Այստեղ էլ հարցի պատասխանը հստակ է. Քրիստոս մեզ համար մեռավ, Քրիստոս մեր մեղքերի համար խաչվեց եւ մեր փոխարեն Ինքը հատուցեց: Մեր Տեր Հիսուս Քրիստոս Իր արյունը հեղեց խաչի վրա, եւ խաչը դարձավ այն գոհասեղանը, որի վրա թափված արյունով սրբվեց համայն մարդկության մեղքը: Հովհաննեսի Ավետարանում ասվում է, որ «Աստված այնքան սիրեց աշխարհը, որ նույնիսկ Իր Միածին Որդուն տվեց, որպեսզի ով Նրան հավատա, չկորչի, այլ հավիտենական կյանք ունենա» (Հովհ. Գ. 16):

Սիրելիներ, յուրաքանչյուր հայ եւ ընդհանրապես յուրաքանչյուր քրիստոնյա այս կյանքում իր խաչն ունի եւ անցնում է խաչի իր ճանապարհը, որը փշոտ, դժվարին ու նեղ է, սակայն տանում է դեպի հավիտենական կյանք: Եվ ընթանալ այդ ճանապարհով, նշանակում է անցնել

նաեւ նեղությունների ու զոհողությունների միջով, նշանակում է պատ-
րաստ լինել՝ կրելու այդ խաչի թե՛ դժվարությունը եւ թե՛ քաղցրությու-
նը, բայց միշտ հիշելով, որ մեր կրած փոքր նեղությունները համեմատելի
չեն Քրիստոսի կրած սոսկալի չարչարանքների հետ: Քրիստոս ասում է.
«Մտե՛ք նեղ դռնով. ինչքան լայն է դռըր և ընդարձակ՝ ճանապարհը, որ դեպի
կորուստ է տանում, և բազմաթիվ են նրանք, որ մտնում են դրանով: Ինչքան նեղ
է ճանապարհը, որ տանում է դեպի կյանք, և սակավաթիվ են նրանք, որ գտնում
են այն» (Մատթ. Է. 13-15):

Ս. Խաչի փրկարար զորությունը մշտապես ներկա է եղել եւ այսօր էլ
շարունակում է ներկա լինել հայ մարդու եւ ընտանիքի կյանքում: Պա-
տահական չէ, որ Հայ Եկեղեցում ամեն ինչ օրհնվում ու սրբադործվում
է Ս. Խաչով: Մեզ համար խաչը փրկության ճանապարհն է, եւ ընթանալ
փրկության այդ ճանապարհով՝ նշանակում է պատրաստ լինել զոհողութ-
յունների հանուն Քրիստոսի, որոնք միայն մաքրում են մարդու հոգին
եւ վերափոխում նրան: Պողոս առաքյալն ասում է, որ մեզ՝ փրկվածնե-
րիս համար խաչը Աստծո զորությունն է, այսինքն՝ ամեն անգամ, երբ
մենք խաչակնքվում ենք, խաչի նշանն ենք դրոշմում մեզ վրա, զգում ենք
Քրիստոսի ներկա զորությունը մեր կյանքում:

Ս. Խաչի փրկարար զորությունը մշտապես ներկա է եղել եւ այսօր էլ
շարունակում է ներկա լինել հայ պետականության եւ հայի ինքնության
կերտման ու պահպանման սրբազան առաքելության մեջ: Դարեր շարու-
նակ մենք Ս. Խաչի նշանով հաղթանակել ենք ոչ միայն չարի աներեւույթ
զորություններին, այլ նաեւ հայ ժողովրդի տեսանելի թշնամիներին, ով-
քեր ցանկանում էին բնաջնջել հայի տեսակը: Եվ ինչպես Քրիստոս հա-
րություն առավ, այդպես էլ հայ ժողովուրդը մշտապես Տիրոջ Ս. Նշանով
հառնել է մոխիրներից եւ հարություն առել՝ որպես Տիրոջ ընտրյալ ժո-
ղովուրդ:

Սիրելի՛ ժողովուրդ հայոց, մենք պետք է հավատարիմ մնանք այն
խաչին, որ մեր նախնիներն իրենց ամեն հոգով, սրտով, նույնիսկ նա-
հատակության գնով պաշտպանեցին եւ մեզ հանձնեցին, որպեսզի մենք
էլ մեզանից հետո եկող սերնդին նույն հպարտությամբ ու նախանձա-
խնդրությամբ հանձնենք այն՝ ի վայելում եւ ի պահպանություն: Փշոտ
ճանապարհներ են անցել մեր նախնիները հանուն մեր սրբությունների
պաշտպանության, եւ եկեք այսօր մենք անտարբեր չգտնվենք այն նվի-
րական արժեքների հանդեպ, որոնց համար արյուն է թափվել եւ նահա-
տակություններ են եղել: Շատ հաճախ մենք պարծենում ենք, որ առաջին

քրիստոնյա ժողովուրդն ենք աշխարհին երեսին, իրապես հպարտություն է, բայց եկեք գործերով փաստենք, որ արժանի ենք այդ պատվավոր կոչմանը: Խաչն իբրեւ զարդ կրող, հնամենի վանքերի ու եկեղեցիների պատերը փչացնող, սրբություններն անարգող, նախնիների հավատն ուրացող, կեղծ արժեքներ դավանող հայ մարդը չի կարող արժանի լինել առաջին քրիստոնյա ժողովուրդ կոչմանը: Ամեն շահ, կեղծ արժեքներ, նյութական բարիքներ անցողիկ են, սիրելիներ՝, ինչպես անցողիկ է մարդկային մարմինը, քանզի հող էր եւ հող պիտի դառնա: Մինչդեռ անմահ է հոգին, անմահ են մեր հայրենանվեր գործերը՝ հանուն Աստծո, Հայրենիքի եւ Մայր Եկեղեցու:

Եկեք վերադառնանք այն ճշմարիտ արժեքներին, որոնց համար արյուն է հեղվել, ճակատագրեր են խեղվել, որոնց համար խաչի ճանապարհ է անցել մեր ժողովուրդը, բայց միեւնույն ժամանակ հարուժյան ու լուսավոր ապագայի տեսլականով, հզոր ու անկախ պետականություն ունենալու երազանքով՝ համախմբված Հայ Առաքելական մեր Մայր Եկեղեցու սրբազան կամարներից ներս:

Սիրելի՛ հավատացյալ հայորդիներ, եկեք երբեւէ չթուլանանք մեր հավատի մեջ ու չհուսահատվենք, չերկմտենք ու աներկբայորեն հավատանք Տիրոջը՝ կրկնելով Պողոս առաքյալի հետեւյալ խոսքը, որ ասում է. «Բան լիցի, որ ես պարծենամ այլ քանով, քան մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի խաչով» (Գաղ. Զ. 14):

Իրապես, թող Տիրոջ Սուրբ Խաչի նշանը մեզ համար պարծանք լինի եւ պահպանի ամեն տեսակ փորձություններից: Հավատարիմ լինենք մեր Մայր Եկեղեցուն, սրբություններին, քրիստոնեական արժեքներին, մինչեւ անգամ այդ արժեքների համար խաչվելու եւ նահատակվելու աստիճան՝ ի պայծառություն Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու եւ ի զորացումն մեր Սուրբ Հայրենիքի. ամեն:

**Տ. ԱՐՇԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆԻ ՔԱՐՈՉԸ՝ ԽՕՍՈՒԱԾ
ԵՐՈՒՄԱՂԵՄԻ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ
ԽԱՉՎԵՐԱՑԻ ՏՕՆԻ ԱՌԻԹՈՎ
(24 սեպտեմբերի 2017 թ.)**

Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. ամէն:

Սիրելի՛ քոյրեր եւ եղբայրներ,

Նախ եւ առաջ փառք կու տամ Տիրոջ եւ եղբայրական իմ սէրն ու երախտագիտութիւնը կը յայտնեմ իմ հոգեւոր աւագ եղբօր՝ Երուսաղէմի Սրբազան Պատրիարք Ամեն. Տ. Նուրհան արք. Մանուկեանին՝ Խաչվերացի հրաշագարդ տօնին առիթով Տիրոջ սրբազան վայրին՝ Սրբոց Յակոբեանց նուիրական անունը կրող այս տաճարին մէջ պատարագ մատուցելու այս հրաշալի առիթին համար:

Պատարագի մատուցումը անփոխարինելի առիթ մըն է հոգիով զօրանալու, նորոգուելու, Տիրոջ սրբազան կերպարով ու առաքելութեամբ եւ Աստուծոյ հետ անմիջական հաղորդակցութեան մէջ գտնուելու: Ես ուրախ եմ եւ հոգւոյս պարտք կը համարեմ Սրբոց Յակոբեանց զինուորեալ Միաբանութեան փոխանցել նաեւ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ողջոյններն ու օրհնութիւնը՝ մաղթելով, որ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը Սրբազան Պատրիարքի իմաստուն առաջնորդութեան ներքոյ շարունակէ պահպանել եւ պաշտպան ըլլալ Տէրունակոխ սրբազան վայրերուն: Սուրբ Խաչին նուիրուած այս տօնին առիթով հոգիի մէջ անդադար կ'արձագանգէ Տիրոջ խօսքը, խօսք, որ 2000 տարիներ շարունակ ոգեշնչած, քաջալերած եւ առաջնորդած է քրիստոնեայ հոգիները, «Ա՛ն զԽաչ քո եւ ետ զկնի իմ»: Ասոնք խօսքեր են, որոնք հազարամեակներ շարունակ հնչած են քրիստոնեաներու շրթներէն, խօսքեր, որոնց հետեւած են Քրիստոսին նուիրուած հոգիներ, խօսքեր, զորս կ'արտաբերէր մեր Տէրը՝ ցոյց տալու այն ճանապարհը, որով պիտի ընթանային իր հետեւորդները. «Ա՛ն զԽաչ քո եւ ետ զկնի իմ»:

Այսօրուայ աշխարհի իշխաններն ու առաջնորդները կոչեր կ'ուղղեն մարդոց՝ հետեւելու իրենց, առաջնորդուելու իրենց գաղափարներով, իրենց տեսիլքներով եւ հայացքներով: Միակ առաջնորդը, սակայն, որ

կանչեց մարդկանց վերցնել միայն իրենց վերապահուած խաչն ու հետեւել իրեն՝ Քրիստոս է: Խօսիլ Քրիստոսին հետեւելու մասին, առանց չալկած ըլլալու սեփական խաչը, կը նշանակէ դատապարտուած ըլլալ խոր մոլորութեան եւ ինքնախաբէութեան: Չկա՛յ Քրիստոսի հետեւողութիւն առանց խաչակրութեան, չկա՛յ քրիստոնէութիւն առանց տառապանքի միջոցով յաղթանակի հասնելու վճռականութեան: Չկա՛յ եւ չի՛ կրնար ըլլալ Յարութիւն, չի՛ կրնար ըլլալ յաղթանակ, եթէ այդ յաղթանակը տառապանքներու եւ տանջանքներու, ինքնագոհաբերութեան ու զոհողութիւններու հովտին մէջէն չէ անցած: Քրիստոս մեզի կոչ կ'ընէր Խաչի միջոցով ընտրել ինքնագոհութեան, ինքնազրկանքի, զոհաբերութեան ճանապարհը եւ ընթանալ այդ ճանապարհով:

Մարդն իր ծննդեան օրէն դատապարտուած է տառապանքի, դատապարտուած է զրկանքի: Կեանքի ամենէն ուրախ պահերուն տխրութեան զգացումը մեզ չի լքեր, ամենէն երջանիկ պահերուն անգամ մեր հոգին կը ստուերուի տխրութեան զգացումներով: Մարդկային կեանքին մէջ լիարժէք չէ ուրախութիւնը, ամբողջական չէ երջանկութիւնը, եւ Քրիստոս կոչ կ'ընէ լիարժէք երջանկութիւն եւ լիարժէք ուրախութիւն ձեռք ձգելու համար կամաւորաբար ընտրել ինքնագոհութեան՝ խաչի ճանապարհը: Միայն ուրիշին մատուցած ծառայութեամբ է, որ մարդ կը գտնէ իր լիարժէք եւ լիակատար երջանկութիւնը:

Տարիներ առաջ, երբ կանխասացութիւն եղաւ թէ աշխարհի վախճանը կը մօտենայ, մեծահարուստ մը քարայր մը գնեց եւ իր ապագայ անվտանգութիւնն ապահովելու համար հայթայթեց սնունդ եւ անհրաժեշտ բոլոր պարագաները: Ան կը մտածէր, թէ պիտի փրկուէր Աստուծոյ դատաստանէն, կը մտածէր, թէ բոլոր մարդիկ պիտի դատապարտուէին կորստեան, բայց ինք պիտի կարողանար փրկուիլ: Անշուշտ, չիրականացան աշխարհի վերջաւորութեան մասին կանխասացութիւնները: Այս բոլորովին այլ հարց մըն է: Քրիստոս կ'ըսէ. «Աշխարհի վախճանը կ'ըլլայ այն ժամանակ, երբ Աստուած կամենայ»: Բայց մարդը առաջնորդուեցաւ այն միամիտ մտածումով, թէ ինք խոյս պիտի տար աշխարհի վախճանէն: Շատերու համար գուցէ խելամիտ քայլ մըն էր այս մեծահարուստին ըրածը, բայց մեզ՝ քրիստոնեաներու համար, իսկապէս, չափազանցուած պիտի չըլլայ, եթէ ըսենք խելկատակութիւն մըն էր, երջանիկ մոլորութիւն մը:

Ի՞նչ արժէ կեանքը, եթէ զրկուած պիտի ըլլաս քու հարազատներէդ, ի՞նչ արժէ կեանքը, երբ ստիպուած պիտի ըլլաս պահպանել ընդամէնը քու մարմնական գոյութիւնդ: Ի՞նչ արժէ կեանքը, եթէ այն չպիտի

գնահատուի եւ արժեւորուի քու նմաններուն մատուցած ծառայութեանդ համար, եւ ի՞նչ արժէ կեանքը, եթէ ընդամէնը նուիրուած պիտի ըլլայ նիւթական պատիւներու:

Խաչին խորհուրդը, սիրելի՛ քոյրեր եւ եղբայրներ, ահա կը խորհրդանշէ քրիստոնեային ճանապարհը, քրիստոնեային կեանքը՝ ապրուած հասարակութեան համար, ընկերութեան համար, ապրուած մարդկութեան համար, ապրուած իր նմաններուն համար: Շատեր թերեւս զարմանան, երբ լսեն թէ քրիստոնէութեան, Հայ Եկեղեցւոյ մէջ գոյութիւն ունին հինգ կարեւոր տօներ. եւ այդ հինգ կարեւոր տօներէն մին նուիրուած է խաչի մը, գործիքի մը, նշանի մը: Մինչդեռ մնացեալ տօները նուիրուած են Քրիստոսի եւ Աստուածամօր, սակայն ասիկա պատահականութիւն չէ, եւ զարմանալի ոչինչ կայ: Մեր հայրերու դիպուկ բնորոշմամբ՝ «Խաչը յայտ առնէ զխաչեցեալն»: Խաչը կը բացայայտէ Խաչեցեալը, խաչը կը խօսի Խաչեցեալի մասին, կը պարզաբանէ Խաչեցեալին առաքելութիւնը: Իրապէս, ես չեմ գիտեր՝ ի՞նչ զգացում պիտի առաջացնէր մեր մէջ Քրիստոսի յարութիւնը, եթէ նախորդուած չըլլար խաչելութեան ճանապարհի տառապանքով: Ես չեմ գիտեր՝ ինչպիսի՞ն պիտի ըլլար մեր ժողովուրդին այսօրը, եթէ այն նախորդուած չ'ըլլար խաչակրութեամբ, նախորդուած չ'ըլլար իր ինքնութեան՝ քրիստոնէութեան իր պատկանելութեան համար մղուած քաջարի, տեւական ու համառ պայքարով: Ինչպիսի՞ն պիտի ըլլար Սրբոց Յակոբեանց զինուորեալ Միաբանութեան կեանքն այսօր, եթէ այն պայքար մը չ'ըլլար յանուն խաչի հաստատման: Ինչպիսի՞ն պիտի ըլլար ձեր կեանքը, սիրելի՛ քոյրեր եւ եղբայրներ, որ այսօր ուխտաւորաբար ժամանած էք այստեղ՝ Սուրբ Երուսաղէմ՝ Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճար, եթէ ձեր ճանապարհը, ձեր կեանքը զարգարուած չ'ըլլար Քրիստոսի խաչը հաստատելու, Նրա խաչի ճանապարհով անցնելու ամենօրեայ մաքառումով եւ պայքարով: Մեր ժողովուրդը չափազանց լաւ գիտէ խաչին արժէքը, մենք զմեզ դարձուցեր ենք ո՛չ միայն խաչակիրներ, այլեւ անձեր, ովքեր խաչով կ'ապրին: Ամէն օր խաչն ըրած ենք մեր առաքելութեան, մեր կեանքին առանցքը: Այսօր ես, ուրախութեամբ եւ հպարտութեամբ կեցած եմ Սրբոց Յակոբեանց այս Մայր Տաճարի խորանին առջեւ եւ Աստուծոյ հազար փառք կու տամ, որ մեր Միաբանութեան՝ խաչով սպառազինուած Միաբանութեան շնորհիւ եւ ջանքերով կանգուն եւ կայուն է Պատրիարքութիւնը Սրբոյ Երուսաղէմի, անվտանգ ու պաշտպանուած են մեր սրբավայրերը եւ իրենց հիւրընկալ դռները կը բանան հարիւրաւոր հայարիւն ուխտաւորներուն՝ նորոգուելու եւ

գորանալու ոգիով: Այսօր՝ Ս. Խաչվերաց տօնի նուիրական այս առաւօտ, աղօթք կը մատուցանեմ առ Աստուած, որպէսզի Խաչի զօրութեամբ օրհնէ եւ զօրացնէ մեր ժողովուրդի բոլոր զաւակները՝ աշխարհի բոլոր անկիւններուն: Այսօր մեր ժողովուրդը կեցած է բազմաթիւ մարտահրաւէրներու, դժուարութիւններու առջեւ: Բազմաթիւ դժուարութիւններու առջեւ է նաեւ մեր երկիրը, մեր հայրենիքը: Դժուարութիւններու առջեւ են Սփիւռքի մէջ բնակուող մեր հայրենակիցները: Բոլոր ծրագիրները, բոլոր միջոցները, որոնք կոչուած են ըլլալու ապահովել մեր փրկութիւնն ու գոյատեւութիւնը, կրնան ձախողիլ. չեն կրնար գործել եւ արդիւնաւէտութիւն արձանագրել, եթէ խարսխուած չեն մեր ինքնութիւնը կազմող հիմնական բաղադրիչներու վրայ: Մեր ինքնութեան աղբիւրը մեր հաւատքն է, մեր ինքնութեան աղբիւրը մեր յարատեւութեան գրաւակներ՝ խաչի ճանապարհն է, յանձնառութեան ճանապարհն է, զոհողութեան ճանապարհն է: Առ ոչինչ կ'ըլլան մեր բոլոր յոյսերը եւ կանխասացութիւնները հայոց փրկութեան եւ ապագայի վերաբերեալ, եթէ պատրաստ չ'ըլլանք խաչի նկատմամբ հաւատարմութեամբ եւ սիրոյ դրսեւորմամբ մէկս միւսին նկատմամբ հոգատարութիւն, սրտացաւութիւն եւ ուշադրութիւն ունենալ:

Շատեր կ'ըսեն, թէ հայեր իրաւունք չունին իրարմէ նեղուելու, բայց հայեր իրարմէ չնեղուելու համար պարտաւոր են նախ եւ առաջ մէկը միւսին չնեղացնել: Խաչելութեան ճանապարհ՝ կը նշանակէ զոհողութեան ճանապարհ: Խաչելութեան ճանապարհ՝ կը նշանակէ դէպի յաղթանակ ընթանալու ճանապարհ: Քրիստոնէութիւնը տկարութեան, թուլութեան, նահանջի կրօն մը չէ, ինչպէս ոմանք թիւրիմացաբար ընկալած են եւ կ'արտայայտուին: Քրիստոնէութիւնը յաղթող կրօն մըն է, յաղթութեան ճանապարհ մըն է, քրիստոնեան զօրաւոր անձն է, ով արհամարհել գիտէ դժուարութիւններ, ով բռնութենէ եւ սպառնալիքներէ չ'երկնչիր. ով հուրի եւ բոցի մէջէն անցնիլ գիտէ՝ հասնելու յաղթանակի, փարել գիտէ իր Աստուծոյն եւ սկզբունքի ու արժէքներու պահպանութեան համար մարմնաւոր տկարութիւններու առջեւ չի կենար: Եւ թող Խաչի խորհուրդը զօրացնէ մեր մէջ այդ զգացումը, թող ոյժ եւ կարողութիւն պարգեւէ ամենուս, թող վերստին մեր մէջ նորոգէ յանձնառութեան, սիրոյ, զոհողութեան ոգին՝ ապրելու մէկս միւսին համար, ապրելու մեր երկրին համար, մեր ժողովուրդին համար՝ ի փառս Աստուծոյ եւ ի մխիթարութիւն մեր բոլոր զաւակներուն այսօր եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

ՍԻՋՆԱԳԱՐՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԽԱՉԵՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾԲՈՒՄ
(նախախորհրդային շրջան)

Ներածություն. Խաչենի իշխանությունը միջնադարյան Հայաստանի վարչա-քաղաքական խոշոր կազմավորումներից էր, հայոց պատմության եւ մշակույթի մեջ կարեւորագույն դերակատարում ունեցած շրջաններից մեկը: Որոշակի փոփոխություններով Թ.-ԺԶ. դարերը գոյատեւած Խաչենի իշխանության տարածքը զբաղեցնում էր «Աշխարհացոյց»-յան Արցախի հիմնականում լեռնային շրջանները եւ նախալեռնային շրջանների որոշ հատվածներ: Հարկ է նշել, որ Արցախի գավառների տեղադրության եւ դրանց սահմանների վերաբերյալ ուսումնասիրողները միակարծիք չեն: Այդուհանդերձ, հանրագումարի բերելով խնդրի շուրջ եղած տեսակետները՝ պարզ է դառնում, որ իր գոյության ընթացքում Խաչենի իշխանությունը հիմնականում զբաղեցրել է Արցախի կենտրոնական գավառները՝ հյուսիսում սահման ունենալով Մուսլի հարավային լանջերը, հարավում՝ Վարարակն-Կարկառ գետագիծը, արեւելքում՝ Կարկառ գետի աջափնյակը, իսկ արեւմուտքում՝ Սեւանի ավազանի արեւելյան շրջանները (նկ. 1): ԼՂՀ ներկայիս վարչատարածքային բաժանումով այն ընդգրկում էր Մարտակերտի, Շահումյանի, Քարվաճառի, Շուշիի շրջանները, Քաշաթաղի, Մարտունու եւ Ասկերանի շրջանների մի մասը եւ ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի արեւելյան հատվածները¹:

Արցախի պատմաճարտարապետական հուշարձանների եւ հնավայրերի ուսումնասիրության պատմությունը պայմանականորեն կարելի է

¹ Վ. Բալայան, Արցախի պատմությունը հնագիտից մինչեւ մեր օրերը, Երեւան, 2002, էջ 106:

բաժանել երեք փուլերի՝ ա) նախախորհրդային շրջան, բ) խորհրդային շրջան, գ) հետխորհրդային կամ անկախության շրջան:

Մեր կողմից դասակարգված շրջափուլերը իրարից տարբերվում են ոչ միայն տվյալ ժամանակաշրջանում գործող հասարակարգով, այլև հիշյալ ժամանակահատվածներին բնորոշ մասնագետների պատրաստվածությամբ, կատարված հետազոտությունների՝ գիտության պահանջներին համապատասխանությամբ եւ նյութի մեկնաբանման անաչառությամբ: Հատկապես վերջինս առավել ակնառու էր խորհրդային ժամանակաշրջանում, երբ Լեոնային Ղարաբաղի պատմամշակութային հուշարձանների ուսումնասիրությունը դարձավ Բաքվի գիտնականների «մենաշնորհ»:

Նախախորհրդային շրջան. Հետաքրքրությունը Արցախի հնությունների նկատմամբ եւ դրանց մասնակի ուսումնասիրությունը սկիզբ է առնում ԺԸ. դարում: Դրանք հիմնականում հոգեւոր դասի ներկայացուցիչների ձեռնարկած գործողություններ էին, որոնք առավելապես սահմանափակվում էին Հայաստանի տարբեր շրջաններ կատարած ուղեւորություններով, հուշարձաններ այցելելով եւ դրանց ընթացքում հանդիպած պատմաճարտարապետական հուշարձանների նկարագրությամբ ու վիմագիր տեքստերի ընդօրինակություններով: Տեղագիր-հետազոտողների հետաքրքրությունների առանցքը հայրենի բնության ու աշխարհագրության, վանքերի ու եկեղեցիների, բերդերի ու քարավանատների նկարագրությունն էր, ինչպես նաեւ հուշարձանների որմերին եւ շրջակայքում առկա վիմագիր հիշատակարանների հավաքումը²: Եվ շատ դեպքերում վիմագրերով աղքատ հուշարձանները դուրս էին մնում ճանապարհորդ-բանահավաքների ուղադրությունից, ինչի մասին փաստում է ԺԹ. դարի հետազոտող Մ. Սմբատյանցը. «...չունէր ամենեւին գրուածք. ուստի տեսինք եւ անցանք»³:

Այսօրինակ հետազոտողները, որոնք իրավամբ ստացել են բանահավաք-հնասերներ անվանումը, իրենց կատարած աշխատանքով հեռու էին գիտական հետազոտությունների անցկացման սկզբունքներից: Այդուհանդերձ, դրանք անդրանիկ քայլերն էին պատմական հուշարձանների ուսումնասիրության ուղղությամբ, եւ մեզ հասած աշխատություններից շատերը մինչ օրս չեն կորցրել իրենց աղբյուրագիտական արժեքը:

² «Դիվան հայ վիմագրության», պր. 1, կազմեց Հ. Օրբելի, Երեւան, 1966, էջ 19:

³ Մ. արք. Սմբատեանց Նախիջեւանցի, Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, 1895, էջ 230:

Այդ շրջանի ուսումնասիրողների մեծ մասի նկարագրությունները ներկայացված են ակնանատեսի աչքերով, եւ մեր օրերում դրանց կարեւորությունը չափազանց մեծ է, քանզի ուսումնասիրության առարկա դարձած որոշ հուշարձաններ կամ չեն պահպանվել, կամ մեզ են հասել կիսավեր վիճակում:

Խաչենի իշխանության զբաղեցրած տարածքի վանքերի ու խաչքարերի արձանագրությունները հավաքելու գործին առաջին անգամ ձեռնամուխ է եղել Աղվանից կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը 1718 թ.: Նրա աշխատության բնօրինակը մնում է անհայտ: Սակայն Եսայի կաթողիկոսի ձեռագրից օգտվելու մասին հիշատակում են Ս. Զալալյանցը, Հ. Շահխաթունյանցը, Հ. Ղրիմեցին եւ ուրիշներ:

Մեզ են հասել նրա աշխատության երեք ընդօրինակությունները, որոնք պահվում են Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Դրանցից առաջինի հեղինակն է Էջմիածնի գրագիր Հովհաննես եպիսկոպոս Ղրիմեցին: 1821-1822 թթ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Եփրեմ Ձորագեղցին վերահայոց թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցու եւ այլ հոգեւորականների ուղեկցությամբ այցելում է Հայաստանի հյուսիսարեւելյան նահանգներ: 1822 թ. ամռանը խումբը ժամանում է նաեւ Գանձասար, որոնց թվում էր նաեւ վեհարանի գրագիր Հովհ. եպս. Ղրիմեցին: Նա, ամենայն բարեխղճությամբ, արտագրում է Եսայի կաթողիկոսի տետրակը՝ այդ մասին հիշատակելով իր ընդօրինակած աշխատության հիշատակարանում. «Յամի Տեառն 1822, յամսեանն յուլիսի մէկին, ընդ սրբազնակատար Եփրեմ կաթողիկոսին մինչ էաք ի Գանձասար հրաշալի վանս, տեսի զբազում վանորէից, եկեղեցեաց եւ խաչից հնագոյն արձանաց օրինակս ժողովեալս ի միում հին տետր ձեռամբ Եսայի կաթողիկոսին Աղուանից ի թուականութեան Հայոց ՌՃԿԷ (1718), զոր եւ օրինակեցի կրկին իմով ձեռամբ»⁴:

Հաջորդ ընդօրինակությունը նույնպես կատարվել է Գանձասարի վանքում՝ 1830-1854 թթ. Արցախի մետրոպոլիտ Բաղդասար արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանի կողմից, ինչի մասին խոսվում է նրա աշխատության հիշատակարանում. «Ի ՌՄԾԸ (1809) թուին Հայոց ի Սուրբ Աթոռս Գանձասարու վերստին նորոգեցաւ արձաններս ի հին օրինակէ

⁴ Ե. Հասան-Ջալալեան, Վիմական արձանագրութիւնք, գրիչ՝ Յովհ. եպս., Գանձասար, 1822, ՄՄ թ. 9923, էջ 2ա: Հայագետ Պ. Հակոբյանը այս ընդօրինակության հեղինակ է համարում Հովհաննես եպս. Մշեցուն: Ընդօրինակումը կատարվել է 1822 թ. հուլիսի 1-ին (տե՛ս Պ. Հակոբյան, Հայկական վիմագրերը եւ խաչատուր Արծւյանը, ՊԲՀ, 1971, թ. 2, էջ 45):

ձեռամբ Պաղտասար վարդապետի Զալալեան, եւ որդւոյ Դանիէլ Հազարապետին Տեառն իմաչենոյ»⁵: Վիմագրագետ Ա. Հարությունյանի կարծիքով «վերստին նորոգեցավ արձաններս ի հին օրինակէ» արտահայտութիւնը պետք է հասկանալ արտագրվեց, ընդօրինակվեց իմաստով⁶:

Եսայի կաթողիկոսի տետրակի արտագրութիւնը ներկայացնող երրորդ ձեռագիրը կազմվել է 1828 թ. Հովհաննես Շահխաթունյանցի կողմից Աստապատի Ս. Ստեփանոս վանքում⁷: Հավելենք, որ նշված ձեռագրից զատ, Շահխաթունյանցի կատարած ընդօրինակութիւնները տեղ են գտել նաեւ ավելի ուշ նրա հրատարակած «Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացի Արարատայ» աշխատութեան երկրորդ հատորում. «Արձանագրութիւնք աշխարհին Աղուանից՝ զորս ժողովեաց եւ ի խաչարձանաց Եսայի կաթողիկոս նոցին Աղուանից ի թուականութեանն Հայոց ՌՃԿԷ (1718) ի մի տետր. Յորոյ գրուածոց առեալ մեր դիցուք աստէն ի տեղեկութիւն հայրենի հնութեանց»⁸:

Եսայի կաթողիկոսի ներկայացրած վիմագրերի արտագրութիւններն արվել են իմաչենի իշխանութեան հոգեւոր կենտրոններ Գանձասարից, Խաթրավանքից, Դադիվանքից, Եղիշեի եւ Հավապտուկ վանքերից եւ այլ հուշարձաններից: Իր ընդօրինակած արձանագրութիւնների հիման վրա հեղինակը փորձել է ներկայացնել նաեւ Ծարի իշխանութեան տոհմաբանութիւնը: Մեզ հասած ընդօրինակութիւնների համեմատութիւնը առկա բնագրերի հետ ցույց է տալիս, թե եկեղեցական նշանավոր գործիչը որքան ճիշտ է արտագրել արձանագրութիւնները, որոնք գրեթե անփոփոխ ձեւով հետագայում տեղ են գտել Հ. Շահխաթունյանցի, Ս. Զալալյանցի, Մ. Բարխուդարյանցի եւ այլոց աշխատութիւններում:

Խաչենի վիմագրերի հաջորդ ընդօրինակումը կատարել է Եփրեմ կաթողիկոսի ղեկավարած չքախմբի մյուս մասնակիցը՝ Մեսրոպ Թաղիադյանը, ում աշխատանքը, ցավոք, մեզ չի հասել: Իր ճամփորդութիւնների

⁵ Ե. Հասան-Ջալալեան, Վիմական արձանագրութիւնք, ՄՄ թ. 7821, էջ 18ա:

⁶ Ա. Հարությունյան, Եսայի Հասան-Ջալալյանի վիմագրագիտական վաստակը (ըստ ՄՄ թ. 7821 ձեռագրի), «Էջմիածին», 2015, Ժ., էջ 117-120: Տե՛ս նաեւ Ա. Հասան-Ջալալյան, Կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի քաղաքական գործունեությունն ու պատմագրական ժառանգությունը, ԼՀԳ, 2011, թ. 3, էջ 96:

⁷ «Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի», հ. Ա., կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, թ. 4537, էջ 1232:

⁸ Յովհ. Եպս. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացի Արարատայ, աշխատասիրությամբ Ա. Տեր-Ստեփանյանի, հ. Բ., Էջմիածին, 2014, էջ 450. Օ. Եգանյան, Հովհաննէս Եպս. Շահխաթունյանցի «Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի» աշխատության մեջ հիշատակված ձեռագրերը, «Էջմիածին», 1972, Ը., էջ 64:

գրքում խոսելով արցախյան շրջագայության մասին՝ նա նշում է. «Աստանօր հրամանաւ Ներսիսի շրջեցայ ի մերձակայ վանորայս եւ օրինակեցի զամենայն նախնի արձանագրութիւնս աշխարհին, գտեալս յորմունս եկեղեցեաց, ի խաչքարս, եւ ի վէմս ապառաժից. սկսեալ ի Գանձասարայ մինչեւ ի Հաղբատ եւ ի Սանահին, զորս եւ մատուցի նմա, առ իս պահելով զօրինակս նոցա՝ յորք յետոյ կորեան⁹»:

Գանձասարի ու շրջակա վանքերի վիմագիր եւ ձեռագիր նյութերից լայնորեն օգտվել է մետրոպոլիտ Բաղդասար Հասան-Ջալալյանը: Եսայի կաթողիկոսի վիմագրերի արտագրությունից բացի, մետրոպոլիտը կազմել է նաեւ Հասան-Ջալալյանների իշխանական տոհմացանկը: Ձեռագրի գոյության մասին տեղեկանում ենք հայ մեծանուն վիպասան Բաֆֆու հաղորդումներից, ով Արցախ կատարած երկամսյա ուղեւորության նոթերում գրում է, որ Գանձասարի վանքում տեսել է մետրոպոլիտ Բաղդասարի անտիպ աշխատությունը. «Գանձասարի վանքի գյուղում, Վախթանգ-բեկ Հասան-Ջալալյանի տանը գտա մի հնամաշ տետրակ: Դա սկսած, բայց չավարտած մի պատմության սեւագրությունն է՝ գրված Բաղդասար մետրոպոլիտի ձեռքով, գլխավորապես Հասան-Ջալալյանների տոհմի վերաբերությամբ»¹⁰: Ձեռագիր մատյանի մասին գրողը հիշատակում է նաեւ «Խամսայի մեկիքությունները» աշխատության համար աղբյուր հանդիսացող անտիպ աշխատությունները թվարկելիս¹¹: Հիշյալ ձեռագրի բովանդակությունից մի հատված Բաֆֆին ներկայացնում է մեկ այլ աշխատության մեջ. «Ազգաբանություն եւ ծննդաբանություն ազգին Հասան-Ջալալեանց հանեալ եւ հաւաքեալ ի պատմութեանցն Հայոց եւ Աղվանից, եւ ի յարձանագրեաց ի խաչքարաց եւ ի տապանաքարաց, եղելոց ի վանս Գանձասարայ եւ ի շրջակայ նորին վանորայս եւ տեղիս հանդերձ թուաբանութեամբ, զորս համառօտ շարահիւսեցի ես Բաղդասար միտրապոլիտ Աղուանից Հայոց որդի Դանիել-բեկ իշխանի եւ թոռն Մելիք-բեկ իշխանին Հասան-Ջալալեանց նախկին տերանցն երկրին Արցախոյ գաւառին Խաչենոյ, յաղագս տեղեկութեան ներկայ եւ ապագայ սերնդոց, տոհմայնոց եւ ազգականոց իմոց: Գրեցաւ ի ՌՄՂԸ թուին Հայոց եւ ի 1849 ամի Տեառն»¹²:

⁹ «Ճանապարհորդութիւն Մետրոպոլիտ Բ. Թաղիդեանց Վ. Ա. սարկաւագի սրբոյ Էջմիածնի ի Հայս», Կ. Ա., Կալկաթա, 1847, էջ 332:

¹⁰ Բաֆֆի, Խամսայի մեկիքությունները, Եժ, Կ. Թ., Երեւան, 1987, էջ 606:

¹¹ Անդ, էջ 612:

¹² Բաֆֆի, Գաղտնիք Ղարաբաղի, Եժ, Կ. Ժ., Երեւան, 1959, էջ 495:

Խաչենի վիմագրական հարուստ ժառանգությունը, եւ առհասարակ, նյութական մշակույթի հուշարձանները եղել են նաեւ Սարգիս Զալալյանցի բազմակողմանի ուսումնասիրության առարկան: Հասան-Ջալալյան իշխանական տան շառավիղը Արեւելյան Հայաստանում կատարած իր շրջագայության ընթացքում եղել է պատմական Արցախի գրեթե բոլոր բնակավայրերում, նկարագրել գյուղերն ու ավանները, հավաքել իր ժամանակ դեռեւս պահպանված արձանագրությունների մեծագույն մասը, ինչպես նաեւ վանքերում ու մասնավոր անձանց մոտ գտնվող ձեռագրերի հիշատակարաններն ու բազմաթիվ փաստաթղթեր¹³: Զալալյանցի արտագրությունները կատարված են բծախնդրորեն, ուղեգրական տպավորությունները ներկայացված փաստական նյութի իմացություններով:

Արցախի հնությունների նկարագրությամբ աչքի ընկնող հաջորդ ուսումնասիրողը Եղիշե (Հովակիմ) ավագ քահանա Գեղամյանցն է՝ կեղծանունը Հայկունի: Հայրենիքի նկատմամբ տածած ջերմ սիրով եւ այն ավելի խորը ճանաչելու ձգտումով՝ Եղիշե Գեղամյանցը, եկեղեցական եւ հասարակական աշխատանքից դատ, շրջագայել է նաեւ հայրենիքի զանազան վայրերում եւ ժամանակի պարբերականների էջերում կամ առանձին գրքուկներով հրատարակել իր հավաքած նյութերը: Բանահավաքը իր «Ուղեգնացական ակնարկներ»¹⁴ աշխատությունը շարադրել է Արցախում շրջագայելու ժամանակ: Հակառակ համեստ վերնագրին՝ երկը հարուստ է Արցախի պատմությանը, վիմագրերին, ազգագրությանը, բանահյուսությանը, էթնիկ վիճակագրությանը, կրթության եւ տնտեսական կացությանը վերաբերող տվյալներով: Աշխատությունն առաջին անգամ լույս է տեսել 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականում՝ իրարահաջորդ 43 հոդվածներով: Կենդանության օրոք հեղինակին այդպես էլ չի հաջողվում հոդվածաշարն ի մի բերել առանձին գրքով, որի պատճառով էլ երկը հանիրավի դուրս է մնացել Արցախի պատմության եւ հնությունների ուսումնասիրությամբ զբաղվող հետագա հետազոտողների ուշադրությունից: Մինչդեռ Գեղամյանցի հայրենագիտական երկը Ս. Զալալյանցի ուսումնասիրությունից հետո մեզ հայտնի երկրորդ եւ մի շարք առումներով իր նախորդին լրացնող համապարփակ աշխատությունն է, որը հրապարակվել է Մ. Բարխուդարյանցի «Արցախ» աշխատությունից ուղիղ տասը տարի ավելի վաղ:

¹³ Ս. Զալալյանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա., Տիփլիս, 1842, մասն Բ., Տիփլիս, 1858:

¹⁴ Ե. (Հովակիմ) ավագ քհն. Գեղամյանց, Ուղեգնացական ակնարկներ, ՀՃՈՒ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք ԺԳ., Երեւան, 2010:

Իր ճամփորդությունների ընթացքում Հայկունին նկարագրել է այն ժամանակ դեռեւս գործող կամ խոնարհված բազմաթիվ եկեղեցիներ եւ վանքեր, խաչքարեր եւ տապանաքարեր, հավաքել ձեռագիր մատյաններ եւ ուսումնասիրել դրանք: Մեզ զբաղեցնող խնդրի տեսանկյունից արժեքավոր են Եղիշե առաքյալ, Գանձասարի վանք, Հավապտուկ վանք, Դաղիվանք, Հակոբավանք, Վաղուհասի Տիրամայր (Մայրաքաղաք) վանքերի մասին թողած նրա հաղորդումներն ու վերծանված արձանագրությունները: Ժամանակի սղություն պատճառով հեղինակը չի կարողացել ուսումնասիրել բոլոր վիմագրերը: Բայց աշխատության մեջ տեղ գտած վերծանություններն էլ արված են բարեխղճորեն եւ հանգամանալից՝ դրանք համագրելով նախորդ հետազոտողի՝ Ս. Զալալյանցի «աչքից վրիպած»¹⁵ վիմագրերի հետ:

Հայոց արեւելից կողմանց նյութական մշակույթի հուշարձանների, պատմություն, ազգագրություն եւ այլ հարցերի հանգամանալից ուսումնասիրությունն է անդրադարձել Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանը: Կատարված հետազոտությունների առաջին արդյունքը եղավ գիտնականի հեղինակած «Աղուանից երկիր եւ դրացիք» աշխատությունը¹⁶, որով առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվեցին անդրկուրյան հայաբնակ գավառներում դեռեւս պահպանված պատմամշակութային հուշարձանները: Նրա երկրորդ եւ առավել բարձրարժեք հրապարակումն էր «Արցախ» գիրքը: Խորապես գիտակցելով իր աշխատանքի արժեքն ու կարեւորությունը՝ աշխատության առաջաբանում հեղինակը նշում է. «Այնքան անհոգ եւ անտարբեր ենք, որ չգիտենք, թե ինչ հնություններ կան մեր հայրենիքում՝ մեր նախնիքներից մեզ առանդ մնացած. չգիտենք, թե պատմական փշրանաց ինչ յիշատակարաններ կան թաքնուած մեզ շրջապատող լեռների, ձորերի եւ դաշտերի մէջ. չգիտենք, թե ազգային անցեալ պատմութեան մոլթ կէտերը լուսաբանող ինչ արձանագրություններ կան աւերակ վանքերի եւ անապատների, մատուռների եւ եկեղեցիների, խաչարձանների եւ տապանաքարերի վերայ եւ մագաղաթեայ գրչագիրների յիշատակարաններում: Մեր անտարբերությունից օգուտ են քաղում օտարներն»¹⁷:

Ուսումնասիրությունն ընդգրկում է Արցախի եւ Ուտիքի ամբողջ տարածքի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, վիմագրերը, եկեղե-

¹⁵ Անդ, էջ 69:

¹⁶ Մ. Բարխուդարյանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, Թիֆլիս, 1893:

¹⁷ Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, Յառաջաբանութիւն, Բագու, 1895:

ցիներում ու մասնավոր անձանց մոտ պահպանված ձեռագրերի նկարագրություններն ու հիշատակարանները, դիտողություններ եւ դատողություններ այդ բոլորի մասին, որոնցից շատերն ընդունվել են մեր պատմագիտություն կողմից եւ հիմք դարձել հիշյալ տարածքներում եղած պատմական դեպքերի ճշգրտման եւ աշխարհագրական տեղանունների տեղադրման համար: Մակար եպիսկոպոսի վիմագրական նյութերի հավաքածուն ամենահարուստն է իր նախորդների ընդօրինակությունների համեմատ: Լինելով Արցախից (ծնունդով Խնածախ գյուղից)՝ Բարխուդարյանցը լավ գիտեր երկրամասի պատմությունը, ինչը եւ նրան օգնում էր համեմատաբար հեշտ կարգալ կիսախաթար վիմագրերը: Նա հավաքել է վիճական արձանագրություններ, արտագրել ձեռագիր հիշատակարաններ, նկարագրել գրեթե բոլոր բերդերը, վանական համալիրները: Մակար եպիսկոպոսի հավաքած նյութերն անգնահատելի նշանակություն ունեն իրենց հավաստիությունամբ, բազմազանությունամբ եւ գրեթե սպառնիչ ամբողջականությամբ: Չնայած դրան՝ աշխատություն մեջ կան որոշակի թերություններ. հաճախ հեղինակը փաստերին տալիս է կամայական բացատրություններ, պատմական տարբեր շրջաններին վերաբերող նյութի պակասը լրացնում սեփական ենթադրությունամբ եւ որ ամենատարածվածն է՝ հաճախ տեսանելի է մի կողմից ԺԹ. դարի Արցախի, իսկ մյուս կողմից՝ պատմական Խաչենի հետ կապված տարբեր փաստերի չփոթությունը: Այդուհանդերձ, Բարխուդարյանցի ծավալուն աշխատությունը առայսօր կարեւոր աղբյուրագիտական հենք է Արցախի պատմությունամբ եւ հնություններով զբաղվողների համար:

Հայրենի լեռնաշխարհի նյութական եւ հոգեւոր մշակույթի հնօրյա արժեքների բազմակողմանի ուսումնասիրություններով աչքի է ընկնում Խաչիկ վարդապետ Դադյանը, որը առանձնակի ուշադրություն է դարձրել նաեւ Արցախի պատմությանն ու հնագիտությանը: Բավական է նշել, որ գերմանացի էմիլ Ռեսլերից հետո նա առաջին հայ հետազոտողն էր, ով հնագիտական ուսումնասիրություններ կատարեց Ղարաբաղի տարածքում՝ պեղելով Առաջածոր, Քոլատակ, Մաղավուզ, Կիչան գյուղերի շրջակայքում տարածվող մի շարք կուրգաններ¹⁸:

Դրա հետ մեկտեղ հետազոտողը հավաքել եւ նկարագրել է Արցախի տարածքի հոգեւոր կենտրոններում գտնվող տասնյակ ձեռագրեր, հրապարակել դրանց հիշատակարանները, բազմաթիվ հրովարտակներ եւ

¹⁸ 3. Թօփճեան, Յուցակ ժողովածուած Դադեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ., Վարդապատ, 1900, էջ 63-74:

այն: Միաժամանակ զբաղվելով նաեւ բանահավաքչական աշխատանքներով՝ Խ. Դադյանը արժեքավոր տեղեկություններ է հավաքել Արցախի բնակավայրերի, գավառների, բնակչության թվի, սրբավայրերի եւ առանձին եկեղեցիների մասին՝ նպատակ ունենալով գրել *Ղարաբաղին նվիրված ժողովրդագիտական աշխատություն*¹⁹:

Խ. Դադյանի գործունեության կարեւոր մասն է կազմում վիճաբեր արձանագրությունների հավաքումը, որոնց մի մասը լույս է տեսել «Այրա-րատ» եւ «Բանասեր» ամսագրերում, իսկ մի մասն անտիպ է եւ գտնվում է Հայաստանի ազգային արխիվում²⁰: Վարդապետն առաջինն է հավաքել ու հրապարակել Մեծարանից Ս. Հակոբավանքի մոտ երեսուն արձանագրությունները²¹, Բերդաձորի Ս. Գրիգոր եկեղեցու (Կարմիր վանք)²² եւ Առաջաձոր գյուղի տարածքի բազմաթիվ վիճաբերը²³: Խաչիկ վարդապետի գրչին են պատկանում նաեւ առանձին պատմագիտական աշխատանքներ, որոնցից քննվող խնդրի համար առավել արժեքավոր է «Համառօտ տեղեկագիր Արցախի «Ղարաբաղի» թեմի վանքերի» ուսումնասիրությունը²⁴: Վերջինս կարեւոր տեղեկություններ է պարունակում արցախյան մի շարք վանքերի վիճակի, առանձին կառույցների մանրամասների, դրանց պահպանվածության վիճակի մասին:

Արցախի պատմության, աշխարհագրության եւ մշակույթի տարբեր հարցերի ուսումնասիրությանն է անդրադարձել նաեւ Մխիթարյան միաբանության անդամ Ղևոնդ Ալիշանը: Գիտնականը, բնավ չլինելով Հայաստանում, կուտակած հարուստ գիտելիքի շնորհիվ տվել է ներկայացվող տարածքների մանրակրկիտ նկարագրությունը, առանձին հուշարձաննե-

¹⁹ **Խաչիկ Ժ. վրդ. Դադեան**, Եժ, «Արարատ»-ի ժառանգությունը, հ. Ա., կազմեց՝ Ն. Պետրոսյանը, Էջմիածին, 2007, էջ 10:

²⁰ **Խ. Դադյան**, Խաչեն գավառի եկեղեցիների պատերից, խաչքարերից եւ տապանաքարերից քաղված արձանագրություններ, ՀԱԱ, ֆոնդ 319, ցուցակ 1, գործ 5: Նույնի՝ Ճանապարհորդական նշումներ Ղարաբաղի գյուղերում գտնված խաչքարերի, գերեզմանաքարերի եւ շինությունների պատերի վրա եղած արձանագրությունների մասին, նույն տեղում, գործ 9:

²¹ **Խ. Ժ. վրդ. Դադեան**, Մեծարանց որ եւ Ս. Յակոբայ վանից արձանագրութիւնները, «Բանասեր», 1901, թ. 3, պր. 2 եւ 3, էջ 135-147:

²² **Ա. Ղազիյան**, Վավերագրեր Խաչիկ ծայրագույն վարդապետ Դադյանի հավաքածուից, ՊԲՀ, 2006, թ. 3, էջ 276. **Խաչիկ վարդապետ**, Արցախ, երկասիրեց Մակար եպս. Բարխուդարեանց, Բագու, 1895, «Արարատ», 1896, թ. 2, էջ 81:

²³ **Խաչիկ վարդապետ**, Առան երկիր կամ աշխարհ, «Արարատ», 1896, թ. 5, էջ 233-234:

²⁴ **Խաչիկ Ժ. վրդ. Դադեան**, Համառօտ տեղեկագիր Արցախի (Ղարաբաղի) թեմի վանքերի, Եժ, «Արարատ»-ի ժառանգությունը, հ. Ա., էջ 29-38:

Նկ. 1. Խաչենի իշխանության սահմանները Թ.-ժ. դարերում
(քարտեզի հեղինակ՝ Բ. Հարությունյան)

Նկ. 2. Դադիվանք

նկ. 3. Գանձասարի վանք

նկ. 4. Մորը թևանցուկ զավակները, խաչքարային պատկերաքանդակ, ԺԲ.-ԺԳ. դդ.
(Մարտակերտի շրջան, գյուղ Վաղուհաս)

րի տեղադրությունը: Արցախին նվիրված իր ուսումնասիրությունները գիտնականն ամփոփել է «Արցախ» պատմաաշխարհագրական երկում, որն առաջին անգամ բնագրով հրատարակվել է «Բազմավեպ» հանդեսի 1988-1989 թթ. համարներում: Դրանցում հետազոտողը մանրամասն նկարագրում է Մեծ Հայքի Արցախ նահանգը, նրա գավառները, մանրակրկիտ անդրադառնում բնակավայրերին, բերդերին եւ վանքերին²⁵: Թեեւ վաստակաշատ գիտնականի ուսումնասիրություններում հաճախ բացակայում են այն աղբյուրները, որոնցից նա օգտվել է, այնուհանդերձ Ալիշանի աշխատանքը մնում է անգնահատելի հետազոտություն՝ նվիրված Պատմական Հայաստանի եւ նրա մաս կազմող Արցախի տարբեր հարցերի ուսումնասիրման համար:

Արցախի պատմաճարտարապետական հուշարձաններն ուսումնասիրողների շարքում իր ուրույն տեղն ունի նաեւ Բաֆֆին: Վիպասանի «Դավիթ Բեկ», ինչպես նաեւ նախապատրաստվող «Սամսայի մելիքությունները» ստեղծագործությունների համար լրացուցիչ փաստական նյութ հավաքելու նպատակով գրողը ձեռնարկում է երկամսյա ուղեւորություն դեպի Արցախ եւ Սյունիք²⁶: Այդ ընթացքում նա շրջում է Ժէ. դարում Արցախում ձեւավորված հինգ մելիքությունների տարածքներով՝ այցելելով երբեմնի իշխանանիստ ամրոցներ, վանքեր, տոհմային գերեզմանատներ, ուսումնասիրում հին զրջագիր մատյանների հիշատակարանները եւ այլն: Բաֆֆու հետաքրքրությունները սահմանափակվել են Արցախի պատմության միայն ուշմիջնադարյան՝ մելիքական ժամանակաշրջանով ու այդ ժամանակ եղած պատմաճարտարապետական հուշարձաններով: Այնուհանդերձ, դրանց մի մասը արդյունք է ոչ վաղ անցյալում գոյություն ունեցած իշխանների շինարարական գործունեության, որոնց նկարագրությունները պարունակում են հարուստ փաստական նյութ եւ կարեւոր աղբյուր են հանդիսանում նաեւ մերօրյա ուսումնասիրողների համար: Պակաս կարեւոր չեն նաեւ բավական խնամքով արտագրված վիմագրերը, որոնց մի մասը տեղ են գտել Ս. Զալալյանցի, Մ. Բարխուդարյանցի աշխատություններում՝ «Բաֆֆուն ուրույն տեղ ապահովելով հայ վիմագրագիտության բնագավառում»²⁷:

²⁵ Դ. Ալիշան, Արցախ, թարգմանությունը գրաբարից՝ Գ. Թոսունյանի, Երեւան, 1993:

²⁶ Բաֆֆի, Երկու ամիս Աղվանից եւ Սյունյաց աշխարհներում, ԵԺ, հ. Թ., Երեւան, 1987, էջ 230-285:

²⁷ Ա. Հարությունյան, Բաֆֆու հավաքչական աշխատանքների վիմագրական նշանակությունը, «Հայոց լեզու եւ գրականություն», 2011, թ. 5, էջ 49:

Խաչենի իշխանության վանքերի, բերդերի եւ առհասարակ Արցախի հնությունների նկարագրությամբ աչքի է ընկնում նաեւ հայոց պատմության եւ մշակույթի երախտավոր Լեոն (Առաքել Բաբախանյան): Բաֆֆու պատմա-վավերագրական ուսումնասիրություններից մեծապես ոգեւոյնչված՝ շուշեցի գրողը եւս նախաձեռնում է հայրենագիտական ուղեւորություններ Արցախի տարբեր վայրերով: Դրանց ընթացքում հեղինակը շարադրել է տարբեր հուշարձանների պատկերավոր նկարագրությունները, որոնք ուղեկցվում են հայրենի բնաշխարհի, բնակավայրերի, դրանց բնակիչների նիստուկացի, ժողովրդական ծեսերի ու արժեքավոր այլ նկարագրություններով. «Ես ուշադրություն եմ դարձրել հնությունների վրա, որովհետեւ դրանք էին մեր ուղեցույցները, մեր նպատակը»²⁸: Խնդրո առարկա թեմայի համար հատկապես կարեւոր են Լեոյի հաղորդումները Ջրաբերդի, Գանձասարի, Հակոբավանքի, Եղիշեի վանքի վերաբերյալ՝ ներկայացված գիտնականին բնորոշ բազմակողմանի վերլուծություններով, սթափ եւ խորաթափանց դատողություններով²⁹:

Խաչենի նյութական մշակույթի ուսումնասիրությանը, նրա գահերեց իշխան Հասան-Ջալալի գործունեությանն ու պատմական այլ անցքերին վերաբերող արժեքավոր հետազոտություններ է կատարել ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելի³⁰: Նկատենք, որ անվանի գիտնականի հետաքրքրությունը Խաչենի նկատմամբ կապված է պատահական դեպքի հետ: 1908 թ. Կովկասի հնագիտական թանգարանի տնօրենի տեղակալ Ռ. Շմիդտը թիֆլիսում գտնվող պետերբուրգյան ուսանող Օրբելուն ցույց է տալիս դաշույնի մուգ-կանաչավուն նեֆրիտե դաստակ, որի վրա պահպանվել էր հայատառ փակագիր արձանագրություն: Ձեռնամուխ լինելով վերջինիս հետազոտությանը՝ Օրբելին պարզում է, որ դաշույնը պատկանել է Խաչենի տիրակալ Հասան-Ջալալ իշխանին, ում անունը պահպանվել է դաշույնից մնացած դաստակի վրա՝ «Հասան-Ջալալ իշխան Խաչենոյ»: Դաշույնի ուսումնասիրությանը նվիրված հոդվածը³¹ տպագրելուց հետո, Հասան-Ջալալի կերպարով ոգեւորված Օրբելին ձեռնամուխ է լինում գրել նաեւ դաշույնը կրած իշխանի մասին՝ նպատակ ունենալով ներկայացնել Խաչենի տեր Ջալալի կյանքն ու գործունեությունը, կարեւո-

²⁸ Լեո, Իմ հիշատակարանը, ԵԺ, հ. 8, Երեւան, 1985, էջ 32:

²⁹ Անդ, էջ 97-198:

³⁰ Ի. Ղարիբյան, Հովսեփ Օրբելի, Հուշարձան, թ. 9, Երեւան, 2014, էջ 157-158:

³¹ Ի. Օրբելի, Нефритовая кинжальная рукоять с армянской надписью, Избранные труды, Ереван, 1963, с. 135-145.

րագույն իրադարձությունները եւ պատմական այն միջավայրը, որում գործել է մեծ իշխանը: Այդ նպատակով ուսումնասիրելով վիմական ու մատենագիտական բազմաթիվ նյութեր՝ Օրբելին հեղինակում է գիտական մի աշխատություն³², որը նոր խոսք էր տվյալ ժամանակի հայագիտության մեջ: Այս երկու աշխատությունները հեղինակի կողմից 1909 թ. հունվարին ներկայացվել են Կայսերական ակադեմիայի պատմաբանասիրական բաժանմունքին, ինչի արդյունքում Ն. Մառը երիտասարդ կովկասագետին գործողում է խաչեն՝ գիտահետազոտական աշխատանքներ կատարելու նպատակով:

Հասան-Ջալալին վերաբերող նյութերը տեղում ուսումնասիրելու, եւ առհասարակ, խաչենի հարուստ վիմագրական նյութը հետազոտելու նպատակով, 1909 թ. ամռանը Օրբելին ժամանում է խաչեն: Այստեղ նա մնում է ընդամենը 17 օր, որոնց ընթացքում ընդօրինակում է շուրջ 270 արձանագրություն խաչենի իշխանության տարբեր հուշարձաններից: Իր հավաքած նյութի հիման վրա գիտնականը շարադրում է «12-13-րդ դարերի խաչենի խաչքարերի կենցաղային բարձրագույն դասերը»՝ հոգևածը³³, դրանով իսկ մատնանշելով, թե հինավուրց այս երկրամասի քարակոթողներն ու վիմագրերը որքան հարուստ ու բազմազան նյութ կարող են տալ պատմաբաններին, հնագետներին, ազգագրագետներին:

Պետք է ընդգծել, որ Հ. Օրբելը գործունեությունն ու գիտական աշխատանքները նոր խոսք էին հայ հնագիտության կազմավորման գործում: Պատմական խաչենի իշխանության տարածքում նրա կատարած կարճատեւ հետազոտությունների արդյունքում լույս աշխարհ եկան Արցախի միջնադարյան պատմությանն ու մշակույթին նվիրված մի շարք ուսումնասիրություններ, որոնք հետագայում կարեւոր դեր ունեցան խնդրո առարկա տարածաշրջանը հետազոտող մյուս մասնագետների համար:

1911 թ. ամռանը Էջմիածնի սինոդի հրամանով Արցախ է ժամանում Մեսրոպ մագիստրոս արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը, ում հանձնարարված էր մանրամասն ծանոթանալ Հաղարծին, Թարգմանչաց (Գանձակի գավառ), Չարեքայ եւ Խոթայ (Դադիվանք) նշանավոր վանքերի տնտեսականավարչական կացությունը, վանքապատկան կալվածքների դրությունը: Այդ աշխատանքներին զուգահեռ Տեր-Մովսիսյանը կատարել է նաեւ հիշյալ վանքերի նկարագրությունները՝ դրանցում առկա մի շարք ար-

³² И. Орбели, Асан-Джалал, князь Хаченский. Избранные труды, с. 146-174.

³³ И. Орбели, Бытовые рельефы на крестных камнях Хачена XII и XIII веков, Избранные труды, с. 196-204.

ձանազրույթյունների վերծանություններով հանդերձ³⁴։ Մեզ զբաղեցնող խնդրի տեսանկյունից արժեքավոր են նաեւ արքեպիսկոպոսի ուղեւորութ-
յան ընթացքում հանդիպած հուշարձանների հանգամանալից նկարագ-
րությունները, «...որոնք մեծ կարեւորություն էին ներկայացնում նաեւ
պատմական եւ հնագիտական տեսակէտից»³⁵։ Կատարած հետազոտութ-
յունների առավել ամփոփ պատկերը տարիներ անց Մեսրոպ արքեպիս-
կոպոսը շարադրել է առանձին աշխատության սահմաններում։ Դրանում
Դադիվանքի նկարագրությունները հեղինակը ներկայացնում է պատմա-
կան անցքերի մանրամասներով, հայկական մյուս վանքերի հետ ունեցած
ճարտարապետական եւ կառուցողական զուգահեռներով։ Աշխատութ-
յան մեջ հետազոտողն անդրադարձել է նաեւ Դադիվանքի եւ Գանձա-
սարի վանքի ընդհանրություններին, հոգեւոր եւ աշխարհիկ կյանքում
ունեցած դերին եւ նշանակությանը՝ եզրակացնելով, որ Դադիվանքում
«հոգեւոր շնչոտած կեանքին կից, ժողովրդական մեծ սրբավայր է եղել,
համապատասխան ուխտագնացութիւններով»³⁶։ Մեսրոպ արքեպիսկո-
պոսն առաջինն էր, որ մանրամասն անդրադարձել է նաեւ Դադիվանքի
Կաթողիկէ եկեղեցում պահպանված որմնանկարների նկարագրությանը,
որը սկզբնաղբյուրի դեր է կատարել հետագա ուսումնասիրողների հա-
մար³⁷։

Հայոց հին ու միջնադարյան նյութական ու հոգեւոր մշակույթի քա-
ջատեղյակ հետազոտողներից էր նաեւ Գարեգին Հովսեփյանը։ Տեղին է
նկատել, որ գիտնականի հեղինակած պատմահնագիտական ուսումնա-
սիրությունները եւ հայ մշակույթին վերաբերող հետազոտությունները
կատարվել են տեսական եւ գործնական գիտելիքների հիման վրա³⁸։

Ծնունդով արցախցի գիտնականը (Մարտակերտի շրջանի Մաղավուզ
գյուղից) ջանասիրությամբ հետազոտել է Գանձասարի շրջակայքի Հա-
վապտուկ, Կոչիկ անապատ, Գեռաքարի հուշարձանների եւ այլ վայրերի

³⁴ Մ. արք. Տէր-Մովսիսեան, Հայկական արձանագրութիւններ, ԱՀ, Թիֆլիս, 1913, թ. 2, էջ 61-84։

³⁵ Անդ, էջ 61։

³⁶ Մ. մագիստրոս արք. Տէր-Մովսիսեան, Հայկական երեք Մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հա-
ղարծնի եւ Դադի եկեղեցիները եւ վանական շինութիւնները, Երուսաղեմ, 1938, էջ 84։

³⁷ Անդ, էջ 87։

³⁸ Ի. դարասկզբին Գ. Հովսեփյանը մասնակցում է Ն. Մառի ղեկավարությամբ կազմա-
կերպված Գառնիի պեղումներին, որից հետո ընտրվել է նաեւ Պետերբուրգի կայսերական
հնագիտական ընկերության անդամ, (տես Ս. Հարությունյան, Գ. Հովսեփյանը որպէս
քնագետ, ՊԲՀ, 1968, թ. 1, էջ 148)։

վիճական արձանագրությունները, մանրակրկիտ ուսումնասիրել հնամյա ձեռագրերը եւ մատենագրական այն աղբյուրները, որոնցում տեղեկություններ են պահպանվել իսաչենի ու նրա գահերեց տերերի վերաբերյալ: Իր կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքում Գ. Հովսեփյանը հրատարակում է հայ պատմագիտության մեծարժեք հետազոտություններից մեկը՝ «Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք հայոց պատմության մեջ» եռահատոր աշխատությունը³⁹, նվիրված իսաչենի իշխանական տոհմի խաղբակյան շառավղին: Երկում պատմության անցքերը քննելիս գիտնականը տարբեր առիթներով հաճախ է անդրադառնում նաեւ քննվող տարածաշրջանի հոգեւոր կառույցներին, դրանց վիճական արձանագրություններին, վերլուծում մինչ այդ կատարված հետազոտությունները, տեսակետները:

РЕЗЮМЕ

Княжество Хачена является одним из крупнейших административно-политических единиц в истории армянского народа. Просуществовавшее с некоторыми изменениями с IX до XVI века Хаченское княжество занимало в основном горные районы Арцаха. Историю изучения историко-архитектурных и археологических памятников Арцаха условно можно разделить на три этапа: 1. Досоветский период, 2. Советский период, 3. Постсоветский период или период независимости. Данная статья посвящена изучению средневековых памятников на территории Хаченского княжества в досоветский период. Данные исследования были проведены фольклористами и краеведами. Это были первые шаги в области исследований исторических памятников, и большинство дошедших до нас трудов не утратили своего источниковедческого значения до настоящего времени.

³⁹ Գ. արք. Հովսեփյան, Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք հայոց պատմության մեջ, մասն Ա., Վաղարշապատ, 1928, մասն Բ., Երուսաղեմ, 1942, մասն Գ., Նիւ Եորք, 1942/3:

SUMMARY

The Principedom of Khachen is one of the largest administrative-political units in the history of the Armenian nation. The principedom existed in certain changing conditions from the 9th to the 16th centuries and occupied mainly the mountainous parts of the piedmont regions of Artsakh. The history of studying historical-architectural and archaeological sites of Artsakh can be conditionally divided into three phases: a) Pre-Soviet period, b) Soviet period, and c) Post-Soviet period or the period of Independence. This article presents the research of medieval sites within the territory of the Principedom of Khachen in the Pre-Soviet period. These studies were conducted by folklorists and local historians, and were the first attempts made in the research of historical sites. The major part of the works that survived up to the present day has not lost their source study importance.

ԼԻԱՆԱ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ,
ԿԱՐԵՆ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
ՀԱԻ

ՆՈՐ ՃՈՒՂԱՅՈՒՄ ԳՐՎԱԾ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ

Թողովրդական սրբավայրերի մեջ իրենց ուրույն տեղն են գրավում սուրբ գրքերի պաշտամունքի հետ կապված ուխտատեղիները, որոնք ստեղծված են այդ գրքերի պահպանման եւ պաշտամունքի նպատակով: Հայոց մեջ սուրբ գրքերը հիմնականում ձեռագիր ու տպագիր ավետարաններ են, Ս. Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգություն» գիրքը եւ հմայիլներ: Ավելի հազվադեպ սուրբ գրքի դերում կարող է հանդես գալ «Ուրբաթագիրքը»¹: Պաշտամունքի առարկա հանդիսացող ավետարանները հաճախ ունենում են իրենց անունները՝ ըստ գտնվելու նախկին կամ ներկա վայրի (Ծուղբուծի Ավետարան, Մուղղու Ավետարան, Շ(ու)րիչկանի Ավետարան)², կազմի գույնի (Կարմիր, Շեկ, Ոսկեկող)³, ծաղկազարդ, պատկերազարդ լինելու հանգամանքի (Ծաղիկ), հրաշալի հատկությունների (Մեռելհարույց, Սասման՝ «ցասման», աղետի, Խնդրակատար, Աստվածախառն), հրաշքով հայտնաբերման կամ ձեռքից ձեռք անցնելու պատմության (Քոչահան, Արծվաբեր, Թագավոր, Խուլ), որեւէ սրբի, որին նվիրված է սրբավայրը կամ որը հայտնվում է երազներում ու տեսիլքներում (Մայրիկ Ս. Աստվածածին, Վեհամոր, Ս. Դավիթ), տիրոջ (Վիշապկենց, Մարխաս, Բարսամենց) եւ այլն: Որոշ ավետարաններ կոչվել են նաեւ Թուխ Մանուկ, քանի որ պահպանվում էին Թուխ Մանուկ սրբավայրերում, հայտնվում էին հավատացյալների երազներում՝ անձնավորված եւ իրենց Թուխ Մանուկ կոչելով:

Սրբավայրի եւ դրա ստեղծման առիթը հանդիսացող սուրբ գրքի անունները սովորաբար նույնն են. գիրքն իր անունն է տալիս սրբավայ-

¹ Լ. Սիմոնյան, Հ. Հակոբյան, Կ. Հովհաննիսյան, Դաշտային ազգագրական նյութ (այսուհետ՝ ԴԱՆ), Արարատ, Ուրցաձոր, 2014:

² Տե՛ս Թ. Գեւորգյան, Շուրիչկանի ավետարանի գործառնությունը պարսկահայերի ավանդական կենցաղում, Հայոց սրբերը եւ սրբավայրերը, Երեւան, 2001, էջ 411-413:

³ Լ. Սիմոնյան, Կ. Հովհաննիսյան, ԴԱՆ, Արագածոտն, Ապարան, 2011:

րին, եւ դա վերաբերում է ոչ միայն փոքր մատուռներին, այլեւ եկեղեցիներին: Մասնավորապէս, Երեւանի Ս. Զորավոր Աստվածածին եկեղեցուն իր անունն է տվել այդտեղ տեղափոխված Զորավոր ավետարանը⁴: Որոշ դեպքերում, սակայն, երկու սուրբ գրքերի անունները կարող են համադրվել, օրինակ Գրիգոր Նարեկացի ավետարան⁵, կամ Նարեկ ավետարան: Քիչ չեն դեպքերը, երբ ավետարանը սրբավայրում չի գտնվում. առավել ցավալի դեպքերում դրանք առեւանգվել կամ վաճառվել են խնամողների ժառանգների կողմից, երբեմն դրանք հանձնված են լինում Մաշտոցի անվան Մատենադարանին կամ Էջմիածնի ձեռագրատանը, սակայն սրբավայրը չի կորցրել իր անունն ու ուխտավորին:

Սույն հոդվածում մենք կներկայացնենք նման մի սրբավայր ու դրա մեջ պահպանվող Ժէ. դարի ձեռագիր մի ավետարան: Հոդվածում բերված ամբողջ նյութը հիմնված է հեղինակների կողմից կատարված երկու ազգագրական գիտարշավների ընթացքում հավաքած տեղեկությունների վրա⁶: Այն դեպքերում, երբ քննարկվող նյութը վերաբերում է տվյալ սրբավայրին կամ Ավետարանին, համապատասխան հղում չի տրվում: Հաշվի առնելով Ավետարանի տերերի ցանկությունը՝ գտնման վայրը եւ բանասացների անունները չեն տրվում:

Ավետարանի հայտնաբերման պատմությունը եւ սրբավայրի հիմնադրումը

Բանասացի վկայություններ՝ իր ամուսնու պապը՝ Նելսոնը, Ի. դ. 30-ական թթ. ապրել է Արթիկի Ղըրխդագիրման (Հնաբերդ) գյուղում: Այրիանալուց հետո նա գնացել է ներկայիս գյուղը, ուր հայտնաբերվել է ավետարանը: Այստեղ Նելսոնը հանդիպել է Թագուհի անունով մի կնոջ, եւ, տեսնելով, որ ապրելու պայմաններն ավելի բարվոք են, որոշել է բնակվել այդ գյուղում: Նա եւ Թագուհին տուն չեն ունենում, վարձով են ապրում: Նելսոնը կնոջը թողնում է այդ տանը, իսկ ինքը գնում է Ղըրխդագիրման՝ իր իրերը բերելու: Այդ գիշեր կնոջ երազում սուրբը ասում է,

⁴ Ե. Շահազիզ, Հին Երեւանը, Երեւան, 2003, էջ 227: Նաեւ Ա. Հարությունյան, Ա. Սիմոնյան, Զորավոր Ավետարանը, Երեւան, 2016, էջ 16:

⁵ Լ. Սիմոնյան, Կ. Հովհաննիսյան, ԴԱՆ, Արագածոտն, Արագած, 2016:

⁶ Լ. Ավետիսյան, ԴԱՆ, Արագածոտն, 2015, Լ. Ավետիսյան, Կ. Հովհաննիսյան, ԴԱՆ, Արագածոտն, 2016: Հեղինակները խորին շնորհակալություն են հայտնում պ. գ. թ. Լիլիթ Սիմոնյանին եւ պ. գ. թ. Արսեն Հարությունյանին խորհուրդների եւ օժանդակության համար:

որ ինքը ավետարանն է. «Եկեք ինձ հողի տակից հանեք ու դարձրեք ձեզ տուն» (տան տեղում փլատակներ են լինում): Նելսոնը վերադառնում է, կնոջը չի գտնում: Հարեւաններն ասում են, որ Թագուհին գտնվում է վերելի թաղում: Երբ գտնում է կնոջը, վերջինս պատմում է երազը: Նրանք քանդում են երազում նշված վայրը եւ փլատակների տակից հանում մի տապանաքար, մոմլաթի կտորի մեջ փաթաթված սուրբ գիրք ու երկաթե խաչ: Այդ նույն տեղում մատուռ⁷ են կառուցում՝ մասունքները դնելով ներսում, իսկ կողքին՝ մի սենյակ, որտեղ իրենք են ապրում:

Բանասացի սկեսուրը պատմել է, որ ինքը տեսել է սրբին, ավելի ճիշտ՝ սրբերին: Նրանք ամուսիններ են եղել՝ չեկ մագերով, նրանց կողքին ուռնու ճյուղերից հյուսած մեծ կողովի մեջ զույգ ոսկեծամիկ երեխաներ են դրված եղել՝ ոտք ու գլուխ պառկած, ու կարծես կղզու վրա լինելին՝ չըջապատված ջրով: Բանասացը պատմում է նաեւ, որ երբ պառկում էին քնելու, ուժեղ դմբդմբոց էր գալիս: Իրենց թվացել է, թե տանիքին ինչոր կենդանի կա, սակայն սկեսուրն ասել էր, թե ձի է վազում տան մեջ, չվախենան:

Սրբին տեսել է նաեւ բանասացի ամուսինը. բանակ գնալու գիշերը նա խնջույքի ժամանակ անսովոր մրսել է ու մտել թոնրատուն՝ տաքանալու: Դուռը բացվել է, եւ ներս է մտել սպիտակ հագուստով մի ծերունի: Ամուսնու ասելով՝ ծերունին ծանոթ չէր: Նա ձեռքը դրել է նրա ուսին եւ ասել. «Վախենում ե՞ս», նա էլ թե՛ «Ձէ, ինչի՞ց պետք է վախենամ»: Ծերունին պատասխանել է. «Մի՛ վախեցիր, ամեն ինչ լավ կլինի», ու անսպասելի հեռացել է: Հետո ներս է մտել ամուսնու հորեղբայրը, եւ ամուսինը նրան հարցրել է. «Ո՞վ էր այդ ծերունին, որ նոր դուրս եկավ դռնով»: Հորեղբայրն էլ զարմացած պատասխանել է. «Երազ ես տեսե՞լ, ինչ է, այստեղ ոչ մեկը չի եղել»:

Սրբավայրի տեսքը

Ինչպես նշվեց, ներկայումս սրբավայրը գտնվում է բնակելի տան ետնամասում՝ թոնրատան կողքին: Այն փոքր սենյակ է՝ բետոնե հատակով, գաջապատ դեղնավուն պատերով: Սրբավայրը լուսավոր է՝ դիմացի մեծ լուսամուտի շնորհիվ: Դռնից դեպի ձախ՝ անմիջապես պատին հաված, երկու իրար կողքի դրված քարերի վրա տեղադրված է հողից հանված

⁷ Սրբավայրը մատուռ են անվանում գյուղացիները, բայց իրականում այն մատուռ չէ բառի ճարտարապետական իմաստով, այլ մի սենյակ է, որն ընկնում է տան ետնամասում՝ թոնրատան կողքը:

յուրահատուկ սեղանի ձեռով տապանաքարը՝ ծածկված սպիտակ շուշ-պաներով: Այն կարմրավուն քարից է՝ վրան մարդկային մարմնի գծա-պատկերով: Ներքեւի հատվածը ջարդված է, գլխամասում կան սպիտակ եւ կարմիր շուշպաներ, սակայն դրանք ծածկված են երկու սփռոցանման մեծ կարմիր խաչով սպիտակ շուշպաներով: Վրան դրված է ժամանա-կակից տպագրության Նոր Կտակարան, որի վրա գտնվում է ձեռագիր Սուրբ ավետարանը՝ առջեւում հողից հանված հինավուրց մետաղյա խա-չը: Ավետարանի ետեւում պատին հենված է Քրիստոսի գիպսե գունա-զարդ պատկերը: Սեղանի եւ կողքի պատերի պարանների վրա փռված են սպիտակ շուշպաներ՝ կարմիր խաչերով: Սեղանի դիմացի պատի առջեւ տեղադրված է մոմակալը: Պատերին հենած եւ կախված են շուրջ մեկ տասնյակ սրբանկարներ, որոնցից մի քանիսը ձեռագործ են:

Մատուռը բազմիցս վերանորոգել են, սակայն խոնավությունից պատի ծեփերը թափվում են: Քանի որ մատուռի մուտքը տանից է, տանտերե-րը որոշել են դրսի կողմից դուռ բացել, բայց վախեցել են՝ մտածելով, որ սրբին դուռ չի գա, եւ իրենց հետ դժբախտություններ կպատահեն:

Սրբավայրի հավատալիքներն ու գործառույթները

Բանասացի սկեսրայրը եւ նրա եղբայր Տաճատը մասնակցել են Հայրե-նական պատերազմին: Սկեսրայրը Ռոստովից վերադարձել է, իսկ Տաճատը մինչեւ Բեռլին է հասել: Պատերազմի ժամանակ Տաճատը «խաչի մեքենան է վարել» (բժշկական մեքենա), վիրավորներ տեղափոխել ու բազմիցս մա-հից փրկվել է, քանի որ իրենց սուրբը միշտ իր հետ է եղել:

Բանասացի սկեսուրը մեծ հավատքով կին է եղել եւ ծառայել է սրբա-վայրին: Եթե որեւէ մեկը բանակ գնալուց առաջ սրբավայր է եկել ու մոմ վառել, նա մատուռին նվիրաբերած ասեղնագործ թաշկինակներից (շուշ-պաններից) մի փոքրիկ կտոր է կտրել ու ամրացրել նրանց հագուստին: Եվ նրանք բոլորը ողջ-առողջ վերադարձել են, իսկ այդ փոքրիկ կտորը հետ են բերել մատուռ ու դրել փոքրիկ արկղի մեջ:

Վերը շարադրված տեսիլքը, որում սուրբը հույս է տալիս բանակ գնացող ամուսնուն, Տաճատի՝ սրբի կողմից պաշտպանվածութուն զգա-լը, բանասացի սկեսուրի ծեսը վկայում են, որ սրբավայրի գլխավոր գոր-ծառույթներից է գինվորների հովանավորությունը:

Բանասացը նաեւ պատմում էր, որ երբ կարկուտ էր գալիս, սկեսուրը վերցնում էր ավետարանն ու երկաթե խաչը, դուրս էր գալիս, եւ կար-կուտն անմիջապես դադարում էր: Այսպիսով, սրբավայրի մյուս գոր-

ծառույթն էր կարկուտ կտրելը, այսինքն՝ բերքի պաշտպանությունը: Ավետարանների ուժը հաճախ է նպաստում բերքի պահպանմանը կամ պտղաբերությանը: Օրինակ՝ նման մի գործառույթ ունի Արագածոտնի մարզի Սարալանջ գյուղի ավետարանը, որը բարձրաձայն ընթերցելուց անձրեւ է գալիս⁸:

Ավետարանի հետ կապված են այլ դեպքեր եւս: Հարեւաններից մեկը հիվանդանում է, եւ ընտանիքի անդամները խնդրում են ավետարանն իրենց տուն տանել՝ հիվանդին օգնելու նպատակով: Բանասացի սկեսուրը, ընդառաջելով խնդրանքին, տալիս է, սակայն վախենում է, եւ ամբողջ գիշեր չի կարողանում քնել: Երբ լույսը բացվում է, գնում, ետ է բերում գիրքը եւ այլեւս ոչ մեկին չի տալիս: Բանն այն է, որ այս տանը եղել է նաեւ էֆրեմերտե (Եփրեմ Վերդի), որը վերցրել են, սակայն չեն վերադարձրել:

Մի անգամ Գյումրիից մի աղջիկ է գալիս իր մոր հետ, ասում է, որ երազում տեսել է այս մատուռը: Երբ տանտերը ցանկացել է նրան ուղեկցել դեպի սրբավայրը, աղջիկն ասել է. «Մի՛ արի, ես տեղը գիտեմ», ու գնացել է դեպի մատուռը: Այդ աղջիկը այստեղ էր եկել բժշկվելու նպատակով:

Հետեւաբար, սրբավայրի գործառույթներից է նաեւ հիվանդների բժշկումը: Այս գործառույթն առհասարակ ամենատարածվածն է ժողովրդական սրբավայրերի դեպքում, այդ է պատճառը, որ մարդիկ դիմում են Ավետարանի օգնությանը, թեկուզեւ զրա տերերն իսկ չեն հաստատում Ավետարանի այդպիսի գործությունը:

Մատուռի մաքրությունը զբաղվում են թաղի չամուսնացած աղջիկները, ասեղնագործ շուշպաները լվանում են խմոր շաղելու տաշտի մեջ՝ առանց օճառի, ու չեն արդուկում: Այսինքն պետք է պահպանվի խստիվ անարատ մոտեցում. չամուսնացած աղջիկները, շուշպաները ամենասրբազան (հացի խմոր շաղելու տաշտը) ամանում լվանալը, օճառով լվանալու եւ արդուկելու արգելքը բազմապատկում եւ շեշտում են տեղի սրբազանությունը: Նշենք, որ այս անգիր կանոնը վերաբերում է նաեւ այլ սրբավայրերի շուշպաների խնամքին:

Ավետարանը

Ավետարանը 17×13×4 սմ մեծությամբ կաշեկազմ մատյան է՝ բաղկացած 302 թղթե թերթերից: Գրված է բոլորգրով, վիճակը բավարար է,

⁸ Լ. Սիմոնյան, ԴԱՆ, Արագածոտն, Սարալանջ, 2010:

տառերը եւ գույները լավ պահպանված են, թերթերին առկա են խոնավոթյան թեթեւակի հետքեր:

Տախտակե միջուկով կազմի դիմերեսին ամրացված է մետաղյա խաչ՝ ծայրերին կապույտ եւ կարմրավուն քարեր: Խաչի վերելի ձախ անկյունում ամրացված է մեկ այլ՝ ավելի փոքր ծաղկանման հավասարաթեւ խաչ: Կազմի կաշին դարչնագույն է, աջ կողմը մաշված եւ կտրտված: Ամենայն հավանականությամբ, կազմը հին է, գուցե ԺԸ.-ԺԹ. դդ.: Կազմի դարձերեսն ավելի լավ է պահպանվել, հարդարանքում առկա են երկու նախազարդ դրվագված շրջանակներ, որոնց կենտրոնում՝ գեղեցիկ հորինվածքով խաչ է նկարազարդված՝ վերին եւ ստորին հատվածներն ամփոփված մեծ եռանկյունիների մեջ:

Բովանդակություն

1. 1ա-82ա ավետարան ըստ Մատթեոսի
2. 82բ-136ա ավետարան ըստ Մարկոսի
3. 136բ-226ա ավետարան ըստ Ղուկասի
4. 227ա-294բ ավետարան ըստ Յովհաննու

Ձեռագիրն աչքի է ընկնում ոչ չքեղ նկարազարդմամբ: Պատկերված են չորս ավետարանիչները (Հովհաննես ավետարանչի պատկերը զգուշությամբ կտրած-հանած է, որի վկայությունն է այդ տեղում մնացած թղթի նեղ շերտը): Ավետարաններից յուրաքանչյուրն սկսվում է պատկերազարդ անվանաթերթով, առաջին նախադասությունները գրված են թռչնագրերով, գրեթե բոլոր թերթերին առկա են լուսանցազարդեր՝ ոճավորված ծառեր, թռչուններ, տաճարներ եւ այլն: Գլուխներն սկսվում են թռչնագրերով, առաջին տողը գրված է կարմիր թանաքով: Յուրաքանչյուր պարբերություն սկսվում է կարմիր եւ կապույտ սկզբնատառերով, բառերը գրված են միասին, երբեմն իրարից անջատ, առատորեն կիրառված են կրճատման, առոգանություն եւ կետադրական նշաններ: Գրությունը երկայուն է՝ սահմանագծված կարմիր թանաքով: Մատթեոսի, Մարկոսի եւ Ղուկասի ավետարանները ավարտվում են ընդմիջարկումով, օրինակ՝ Մատթեոսի ավետարանն ավարտվում է այսպես. «Ավետարանն ըստ Մատթեոսի: Նախադրութի[ւն]: Մարկոսի Աւետարանչին»: Դրանից հետո ներկայացված են յուրաքանչյուր ավետարանչի ով լինելը եւ տվյալ ավետարանի բովանդակությունն ըստ գլուխների, որից հետո համաբարբառ խորանները՝ տրված աղյուսակի ձևով:

Ավետարանն սկսվում է Մատթեոսի մանրանկարով՝ էջ 1ա (նկ. 1), որին հաջորդում է անվանաթերթը: Կիսախորանի եւ առաջին տողի արանքում

Նկ. 1. Մատթեոս ավետարանիչ, թերթ 1ա

Նկ. 2. Ս. Ավետարանի կազմը դիմացից

Նկ. 3. Մարկոս ավետարանիչ, թերթ 82բ

Նկ. 4. Ղուկաս ավետարանիչ, թերթ 136բ

ավելացված է. «ս[ր]բ[ոյ] աւետարանի ըստ Մատթէոսի»⁹: Ավետարանի մի քանի էջերում կան հատուկ նշումներ, որոնք, հավանաբար, կապված են ավետարանի գործնական կիրառութեան հետ եւ ընգծում են ընթերցվածների տեղը¹⁰:

Մարկոսի ավետարանն սկսվում է 82բ էջից, որտեղ գետեղված է Մարկոսի մանրանկարը (նկ. 2): Հաջորդ՝ 83ա էջին Մարկոսի ավետարանի անվանաթերթն է: Մարկոսի ավետարանի սկզբնատողի մի մասը գրված է թռչնագիր, իսկ Ս գլխատառը կենդանագիր է՝ ուղղահայաց զույգ ստեղծներն արտահայտված են Մարկոսին խորհրդանշող առյուծների տեսքով, որոնք իրենց թաթերում ջահ են բռնել: Հաջորդ տողը («որպէս եւ գրեալ է Եսայի մարգարէ»¹¹) գրված է կարմիր թանաքով, մնացածը շարունակվում է սև թանաքով: Թերթի ներքեւում ավելացված է. «ս[ր]բոյ աւետարանի Յ[իսու]սի Ք[րիստո]սի որ ըստ Մարկոսի» տողը: Այստեղ եւս կան հատուկ նշումներ՝ այլ ձեռագրով:

Ղուկասի ավետարանը սկսվում է 136բ. էջից, ուր գետեղված է ավետարանչի մանրանկարը (նկ. 3)¹²: Հաջորդ՝ 137ա էջին անվանաթերթն է: Ավետարանի սկզբնատողի առաջին բառը գրված է թռչնատառ, իսկ գլխատառ Ք-ն արտահայտված է ավետարանչին խորհրդանշող կապույտ եղան եւ թռչնի համադրութեամբ: Այս ավետարանում նույնպէս կան հատուկ նշումներ:

Հովհաննեսի ավետարանը պետք է սկսեր 226 էջից, սակայն ավետարանչի մանրանկարը կտրած-հանած է: 227ա էջին Հովհաննեսի ավետարանի անվանաթերթն է: Սկզբնատողի առաջին մասը գրված է թռչնատառ, իսկ գլխատառ Ի-ն՝ կապույտ եւ կարմիր թռչունների համադրութեամբ: Քանի որ Հովհաննես ավետարանչի խորհրդանշանը արծիվն է, գուցե այս թռչունները արծիվներ են, սակայն այստեղ առկա է որոշակի վնասվածք, ինչի պատճառով հնարավոր չէ հստակ որոշել թռչունների

⁹ Համեմատելով այս տողի ձեռագիրն ավետարանի երկրորդ հիշատակարանի ձեռագրի հետ, հանգեցինք այն եզրակացության, որ այս տողն ավելացրել է երկրորդ հիշատակարանի գրող Տեր Ներսեսը:

¹⁰ Հավանաբար այս նշումները եւս պատկանում են Տեր Ներսեսին:

¹¹ Մեր ձեռքի տակ եղած Նոր կտակարաններում այս տողն այլ կերպ է. «Որպէս եւ գրեալ է ի մարգարէս»:

¹² Ղուկաս ավետարանիչը նկարված է Մատթեոս եւ Մարկոս ավետարանիչների մանրանկարների որոշակի համադրմամբ՝ Ղուկասի դիրքը նման է Մատթեոսին, բացառությամբ գլխի թեքվածության, իսկ սենյակի ներքին հարդարանքը նման է Մարկոսի մանրանկարի հարդարանքին:

տեսակը: Այս ավետարանում եւս կան հատուկ նշումներ:

Ավետարանիչների լուսապսակները ոսկով են արված եղել, որը մասամբ թափվել է:

Ավետարանը հարուստ է լուսանցազարդերով, որոնցից մի քանիսն ունեն խորհրդաբանական իմաստ¹³. ծառի, տաճարի, լուսապսակով տղամարդու կամ կնոջ պատկերները նկարված են համապատասխան հատվածներում. դրանով ծաղկողը ցանկացել է հաղորդել տվյալ հատվածի բովանդակությունը: Այսպես, Մատթեոսի ավետարանի ԻԱ. 19-21 հատվածում պատկերված է մի ոճավորված թղթի՝ ականարկելով թղթնու առակը: Նույն ավետարանի (Մատթ. ԻԲ. 39, ԻԳ. 1) մեկ այլ թերթին պատկերված է ոճավորված տաճար. այստեղ Քրիստոս կանխատեսում է Տաճարի եւ Երուսաղեմի կործանումը: Ղուկասի ավետարանի ԺԹ. 45-46 հատվածում նույնպես ոճավորված տաճար է պատկերված, որն ականարկում է տաճարից վաճառականների վտարումը:

Չորս ավետարանների այն հատվածներում, ուր խոսքը Քրիստոսին խաչից իջեցնելու մասին է (Մատթ. ԻԷ. 57-61, Մարկ. ԺԵ. 43-47, Ղուկ. 50-54, Հովհ. 38-41), լուսանցքներում պատկերված է լուսապսակով Հովսեփ Արիմաթացին (այս դեպքերում էլ լուսապսակներն արվել են ոսկով, բայց այն թափվել է): Առաջին երեք դեպքերում պատկերված է միայն Հովսեփ Արիմաթացին, սակայն Հովհաննեսի ավետարանի համապատասխան տեղում իրար դեմ դիմաց՝ տարբեր թերթերին պատկերված են Հովսեփ Արիմաթացին ու Մարիամ Մագդաղենացին (287ա): Հովհաննեսի ավետարանում Քրիստոսին խաչից իջեցնելու դրվագին անմիջապես հաջորդում է Մագդաղենացու այցը Քրիստոսի գերեզմանին կիրակի օրը՝ աղջամուղջին եւ Քրիստոսի գերեզմանը դատարկ հայտնաբերելը (Հովհ. Ի. 1-3), ուստի այստեղ Մագդաղենացուն պատկերելով՝ հենց այդ սյուժեին է ցույց տվել սույն ավետարանի ծաղկողը:

Գրչուկյան հիշատակարանում ծաղկողի անունը նշված չէ, ինչպես եւ գրիչը չի նշել իր անունը: Ավետարանիչների մանրանկարները ոճական առումով բավականին տարբերվում են լուսանցազարդերից: Մանրանկարները կատարված են հմուտ ձեռքով՝ ծավալների, դիմագծերի եւ ձեռքերի նրբին արտահայտություն, իսկ լուսանցազարդերն ավելի

¹³ Ինչպես նշում է Ս. Տեր-Ներսեսյանը, մի շարք պատկերային մոտիվներ, որոնք առաջին հայացքից կարող են զարդեր թվալ, իրականում կապված են տեքստի որոշակի հատվածի բովանդակության հետ, ինչպես ծառերը, խաչերը, փոքրիկ տաճարները, տես **Ս. Տեր-Ներսեսյան**, Էջմիածնի ավետարանի սկզբի թերթերի մանրանկարների թվականը, Հայ արվեստը միջնադարում, Երեւան, 1975, էջ 33:

սխեմատիկ են, գծանկարային: Հետեւաբար, հնարավոր է, որ մանրանկարներն ու լուսանցազարդերը տարբեր ծաղկողների են պատկանում: Դատելով ավետարանիչների հելլենական զգեստներից՝ մանրանկարների ծաղկողը, հավանաբար, օգտվել է ավելի հին օրինակից:

Ավետարանն ունի երեք հիշատակարան, որոնցից առաջինը գրված է գրչի կողմից Հովհաննեսի ավետարանի վերջում¹⁴, էջ 294բ-299բ: Մինչ բուն հիշատակարանին անցնելը, գրիչը հակիրճ ներկայացրել է Հայ Առաքելական Եկեղեցու դավանաբանությունը: Այդ մասը արձակ է գրված, իսկ ահա բուն հիշատակարանը գրված է չափածո:

Հիշատակարանի չափածո հատվածի սկզբում հակիրճ ներկայացվում է Նոր Կտակարանը: Դրանից հետո նշվում է պատվիրատուն՝ համեստ տղա՝ երիտասարդ եւ ցանկալի, ճարտար եւ ազնիվ, հեզ եւ հույժ խելոք բազրգան (վաճառական) խաչատուրը: Նրա ծնողներն են Բաբենն ու Մարիամը, եղբայրն է Սարհատը, իսկ մյուս եղբայր Ֆարհատը երիտասարդ հասակում մահացել է: Ցանկանում է, որ նրանք արժանի լինեն արքայությանը, երբ փչի գաբրիելական փողը (այսինքն Ահեղ դատաստանի ժամանակ): Խաչատուրը «խիստ աննման» գործ է արել, որ գրել է տվել ավետարանը՝ Աստծո Շունչն ու Բանը: Կրկին հետեւում է խաչատուրի գովքը, ով այս պատվերի համար շնորհ ստացավ՝ զավակ ունեցավ: Գրիչը ցանկանում է, որ խաչատուրի ծնողները՝ մուհղուսի (մահտեսի) Բաբեն եւ Մարիամը, եղբայրներ Սարհատն ու Ֆարհատը լինեն Քրիստոսի աջ կողմում՝ Ուռնայի կալում: Ահեղ դատաստանի ժամանակ Քրիստոսի աջ կողմում՝ արեւելքում, գտնվելը նշանակում է, որ նրանք արդար են: Հետո թվարկում է պատվիրատու խաչատուրի քույրերին՝ Ամրգատե, Շուշան, Ասլգատե, Սինան ու եղբորը՝ Փանոսին, նրա փոքր որդի Գրիգորին՝ նորաբողոք եւ սիրելի: Առկա է գրչության թվականը՝ Ի. (20) հոբելյան, 98. (88) վրան ավելացրած ամիսն ու ամսաթիվը՝ մայիսի 15-ին: Ավետարանը գրվել է Նոր Զուղայում: Սրանից հետո գրիչը տալիս է թեմակալ առաջնորդի անունը՝ Տեր խաչատուր՝ խաչատուր Կեսարացին: Գրիչը Կեսարացուն անվանում է շատ շնորհալի, հոետոր՝ հայերի մեջ հռչակված: Որպես Նոր Զուղայի Հայոց իշխան՝ հիշատակում է Վաթանի որդի Սարգուհան: Հետո հերթով թվարկում է եկեղեցու քահանաներին, որոնց հետաքրքիր բնութագրումներ է տալիս: Տեր Մարգարեն քաջ էր, խելքը ճարտար, ժրաջան: Տեր Սարգիսը «ահարկաճայն» էր, շնորհալի երաժիշտ:

¹⁴ Աջ լուսանցքում կարմիր, կապույտ եւ կանաչ գույներով բույսի եւ թռչնի համադրությամբ զարդանախշ:

Տեր Գրիգորը ծեր իմաստուն էր: Տեր Մխիթարը իր անվան նման հեղ էր, խոնարհ եւ փափկաձայն: Տեր Սիմոնը նոտարն էր, որ հետո դարձավ բազմազան (առեւտրական): Տեր Պետրոսի մականունն էր Փահլեւան (ուժեղ), որ Հնդկաստանից էր: Տեր Ասատուրը տասը գես ուներ (գուցե տաս հյուսիս) եւ հմուտ ձկնորս էր: Տեր Կարապետը գիրք կազմող էր եւ սուլյն Ավետարանի գրչի նման Անգեղոսից էր: Տեր Թումանը Սպահան էր եկել հայրենի Վանից՝ ազահուլթյունից դրդված: Վերջում սովորության համաձայն գրիչը նսեմացնում է ինքն իրեն՝ միտքը կույր է, ձեռքն անբան, մարմինը՝ տկար, նա ունայն տրուփ է¹⁵, եղկելի եւ անբան, թեեւ քահանա է, բայց ավելի անարգ է, քան աշխարհիկները: Հետաքրքիր է, որ այստեղ նաեւ արտացոլված է այն երեւույթը, որ քահանան ավելի հարգված է, քան աշխարհականը: Սակայն գրիչը, զարմանալիորեն, չի նշում իր իսկ անունը:

Գրչույթյան հիշատակարանից հետո, մյուս թերթին գրված է. «Արւեցաւ Աւետարանս ի թւին Տեռն փրկչին 1608 թ.»։ Ձեռք կարող ասել, թե ով եւ երբ է սա գրել: Սակայն այստեղ ակնհայտ սխալ է գրված «Տեռն» բառը, որ պետք է լիներ «Տեառն»։ Հաշվի առնելով այս գրվածքի՝ ժամանակակից գրիչով արված լինելը, այն պետք է որ գրված լինի ոչ վաղ անցյալում: Հավանաբար այս գրվածքի հեղինակը գրչույթյան հիշատակարանում նշված թվականի Զ-ն շփոթել է Ծ-ի հետ եւ նրա հաշվումներում 1639 թ. դարձել է 1608 թ.:

Այս թերթի մյուս երեսից սկսվում է հիշատակարանը, որը գրել է Տեր Ներսեսը: Նա խնդրում է հիշել իրեն, իր կողակից Գուլվարդին, ծնողներ Ավետիսին եւ Քրիզմիչին: Քահանա Ներսեսը Ավետարանը գնել է իր արդար վաստակով: Խնդրում է աղոթքներում հիշել Տեր Ավետիսին (այսինքն նրա հայր Ավետիսն էլ է եղել քահանա) եւ Քրիզմիչին, մեծ պարոն Ներսեսին (հավանաբար սա նույնպես ինքն է՝ Տեր Ներսեսը կամ գուցե իր պապը) եւ իր գերդաստանի մնացած բոլոր անդամներին՝ անուն առ անուն: Վերջում տալիս է ավետարանի գնման թվականը՝ 1788 թ.:

Ավետարանի մեջ առկա հատուկ նշումները, հավանաբար, պատկանում են երկրորդ հիշատակարանը գրող Տեր Ներսեսին, քանի որ դրանք ձեռագրով տարբեր են ավետարանի տեքստի ձեռագրից: Լինելով քահանա՝ նա այս ավետարանն օգտագործել է իր աշխատանքի մեջ եւ նշում-ցուցիչներ արել համապատասխան տեղերում:

¹⁵ Տրուպ՝ հետնագույն, նվաստ, փոքր, տես՝ ՆՀԲ, հ. Բ., էջ 898:

Ավետարանի վերջին թերթին կա եւս մեկ հիշատակարան՝ գրված 1906 թ. փետրվարի 14-ին: Հիշատակարանի մեջ նշված է Փայաջուկ¹⁶ գյուղը, հավանաբար, ավետարանի նախկին տերը, մահտեսի Ավետիքի տան Ահարոնը, եղել է փայաջուկցի:

Հիշատակարանն ավարտվում է գրչի ստորագրությամբ:

Հավանաբար, Փայաջուկի Ս. Գեորգ եկեղեցու (կառուցվել է 1751 թ.) տանիքը փլուզվել է՝ տակը թողնելով ավելի քան 100 մարդու, այդ թվում՝ ավետարանի տիրոջ ընտանիքի անդամներին: Այդ իրադարձությունը կարող էր դառնալ ընտանիքի մնացյալ անդամների գաղթելու պատճառը:

Այսպիսով, այս սրբավայրի սրբազան առարկաներն են հողից հանած տապանաքարը, մետաղյա խաչն ու ավետարանը: Ավետարանը գրվել է 1639 թ. Նոր Զուղայում՝ անհայտ գրչի կողմից (գրիչն իր անունը չի նշել), անցի վաճառական խաչատուրի պատվերով: Հետագայում այն գնել է երկրորդ հիշատակարանը գրող Տեր Ներսեսը 1788 թ., ով այն օգտագործել է ծիսական նպատակներով: Մինչև հողի տակ թաղելը (առնվազն 1906 թ.) ավետարանը եղել է Սալմաստի Փայաջուկ գյուղում, որտեղից էլ այն բերել են ներկայիս գտնվելու վայրը: Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո, հավանաբար, պատիժներից եւ աքսորից խուսափելու համար ավետարանը թաղել են հողի տակ: Ի. դարի 30-ականների վերջում այն երազով գտել են եւ մինչ օրս պահպանում են այդ վայրում:

Սրբավայրի սրբին տեսել են շեկ ամուսինների տեսքով, որոնք իրենց մոտ ունեցել են կողովի մեջ դրված երկու ոսկեծամիկ մանուկներ՝ քույր եւ եղբայր: Սուրբը հայտնվել է նաեւ ծերունու կերպարով: Սրբավայրի հիմնական գործառույթներն են զինվորների պաշտպանությունը, կարկուտ կտրելը՝ պողաբերությունը նպաստելը, բերքի պահպանությունը, հիվանդությունների բժշկումը:

Սրբավայրի տարածքը պետք է միշտ մաքուր լինի: Այն մաքրում են միայն կույս աղջիկները: Շուշպաները նույնպես լվանում են միայն կույս աղջիկները՝ հացի համար խմոր հունցելու տաշտի մեջ, առանց օճառի: Դրանք չի կարելի արդուկել. այս ամենը կրկնապատկում է սրբավայրի սրբազանությունը:

¹⁶ Փայաճուկ-Փայաջուկ՝ գյուղ Պարսկահայաստանում, Սալմաստ գավառում, տե՛ս ՀՀՏԲ, հ. 5, էջ 228:

РЕЗЮМЕ

Среди народных христианских святыниц особое место занимают святыни, связанные с почитанием священных книг. Подобное святилище было исследовано недавно авторами этой статьи, где хранится Евангелие, написанное в 1639 г., в Новой Джуге, по заказу купца Хачатура. В Евангелии есть миниатюры-портреты трех евангелистов (портрет евангелиста Иоанна срезан) и множество орнаментов на полях. Святыня представляет из себя комнату в задней части жилого дома. Основными священными объектами являются могильная плита, выкопанная из земли, металлический крест и само Евангелие, найденные вместе в земле. Персонафицированного святого данного святилища люди видели в образе светловолосой семейной пары с двумя детьми – мальчиком и девочкой – в корзине. Святой являлся также в образе старика. Основные функции святилища – покровительство солдатам, прекращение града, обеспечение плодородия и урожая, излечение от болезней.

SUMMARY

Among the popular Christian sanctuaries, a special place is occupied by sanctuaries associated with the veneration of sacred books. Such a sanctuary has been recently investigated by the authors of this article, where one can find a Gospel, written in 1639 in New Julfa, by the order of merchant Khachatur. There are miniatures-portraits of three evangelists (the portrait of John the Evangelist is cut off) and many ornaments in margins in the Gospel. The sanctuary is identified as a room in the backside of an apartment building. The main sacred objects are a tombstone, dug out of the earth, a metal cross and the Gospel itself found together in the ground.

People used to consider the image of a blond-haired couple with two children - a boy and a girl - in a basket as the personified saint of the sanctuary. The saint was also seen in the image of an old man. The main functions of the sanctuary are patronage of soldiers, cessation of hail, assurance of fertility and harvest, cure for diseases.

ՎԱՐԴԻԹԵՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ
ՀԱԱ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ՝ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԻՄԵՐԵԹԻ ԹԵՄԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՐ ԺԹ. ԴԱՐԻ 30-90-ԱԿԱՆ
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԺԹ. Դարում Հայ Եկեղեցու քաղաքական դերի բարձրացումն իր ազդեցությունը թողեց եկեղեցական-վարչական կյանքի կազմակերպման վրա: Ռուսական իշխանությունները, Անդրկովկասում իրականացրած վարչական փոփոխություններին զուգահեռ, քայլեր ձեռնարկեցին նաեւ Հայ Եկեղեցու հետ հարաբերությունների կարգավորման ուղղությամբ: Նրանք մի կողմից սահմանափակեցին Հայ Եկեղեցու իրավունքները՝ թողնելով միայն հոգեւոր-մշակութային ինքնավարությունը, մյուս կողմից՝ փորձեցին պահպանել Հայոց կաթողիկոսի համահայկական հեղինակությունն ու ազդեցությունը: Օրենսդրորեն սա արտահայտվեց 1836 թ. մարտի 11-ին Հայ Եկեղեցու կառավարումը կարգավորող կանոնադրության՝ «Պոլոժենիե»-ի ընդունմամբ: Կանոնադրության 10 գլուխները եւ 141 հոդվածները սահմանում էին նրա ընդհանուր իրավունքներն ու պարտականությունները: Հայոց Եկեղեցու գլուխը նախկինի նման մնում էր կաթողիկոսը, որին հաստատելու վերջնական իրավունքը վերապահվում էր ռուսաց կայսրին: Կաթողիկոսի իշխանությունը սահմանափակվեց: Ստեղծվեց Հայոց Եկեղեցու կառավարման բարձրագույն ատյան՝ Սինոդ¹: Թեմակալ առաջնորդներին եւս հաստատում էր ռուսաց կայսրը: Ռուսական կայսրության սահմաններում ստեղծվեցին Հայոց հոգեւոր վեց թեմեր, որտեղ ձեւավորվեցին թեմական կառավարման կենտրոնական վարչական մարմիններ՝ կոնսիստորիաներ (հոգեւոր ատյան):

¹ Կաթողիկոսի ներկայացրած թեկնածուներից կայսրն ընտրում էր Սինոդի ութ անդամներին: Սինոդն ուներ նաեւ Սենատի կողմից նշանակվող ավագ դատախազ (օրեր պրոկուրոր), որը կայսեր անմիջական ներկայացուցիչն էր եւ իրավունք ուներ վերահսկելու, անհրաժեշտության դեպքում միջամտելու եկեղեցական գործերին: Սինոդն իր գործունեությունն իրականացնում էր կառավարչական, տնտեսական, դատական, հաշվարարական բաժինների միջոցով: Այն գործում էր կոլեգիալ սկզբունքով՝ կաթողիկոսի նախագահությամբ:

Սինոդի եւ կոնսիստորիաների հիմնական գործառույթը համապատասխանաբար Ամենայն Հայոց Հայրապետի եւ թեմակալ առաջնորդների իշխանության սահմանափակումն էր: «Պոլոթենիե»-ով հայոց եկեղեցական կառավարման ավանդական ձեւը փոխվեց: Ներդրվեց Սինոդային համակարգ՝ բյուրոկրատական կառավարման սկզբունքներով:

Ընդհանուր առմամբ ԺԹ. դարում Հայ եկեղեցու կառավարման համակարգի ձեւավորումը կախվածություն մեջ հայտնվեց ինչպես ուսական իշխանությունների արտաքին քաղաքական առաջնահերթություններից, այնպես եւ Հայոց հոգեւոր բարձրագույն իշխանության գործունեությունից:

Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմը² Հայոց եկեղեցու խոշոր թեմերից էր. նրան պատկանում էին Թիֆլիսի եւ Քուլթայիսի նահանգներում, Սուխումի եւ Զաքաթալայի շրջաններում, Գանձակի նահանգի Ղազախ ու Գանձակ գավառներում գտնվող հայ համայնքները (1878 թ. ավելացավ նաեւ Բաթումի մարզը): Հովհաննես Գեղարդակրի (1802-1810 թթ.) առաջնորդության ժամանակ Թիֆլիսում ստեղծված Հոգեւոր կառավարություն³ հիման վրա 1837 թ. բացվեց թեմի կոնսիստորիան⁴:

«Պոլոթենիե»-ով (հոդ. 55-71) թեմակալ առաջնորդին տրվեց թեմում վարչական, դատական եւ ֆինանսատնտեսական վերահսկողություն իրականացման, ինչպես նաեւ եկեղեցական ծխական դպրոցների, հոգեւոր ուսումնական հաստատությունների կառավարման իրավունք: Թեմի կառավարման հարցերում թեմակալ առաջնորդին գործակից էր կոնսիստորիան, որի ատենակալը թեմակալ առաջնորդն էր: Այդ գործակցությունն արտահայտվում էր հետեւյալ կերպ. Հոգեւոր ատյան ուղարկված տարաբնույթ հարցերի վերաբերյալ ղեկավարները քննարկվում եւ համապատասխան վճիռներն ընդունվում էին կոնսիստորիայի չորս անդամների կողմից պարբերաբար գումարվող նիստերում: Կոնսիստորիայում գործերի քննման եւ վարման ընթացակարգը նույնն էր, ինչ որ Սինոդում: Այսինքն՝ նիստերը տեղի էին ունենում կոլեգիալ սկզբունքով: Նիստերին թեմակալ առաջնորդը չէր մասնակցում, սակայն որոշումների վերջնական հաստատումը նրան էր վերապահված: Իրեն ներ-

² Մասնագիտական գրականության համաձայն՝ Վիրահայոց թեմը ստեղծվել է ԺԲ. դարի 70-ական թվականներին, իսկ մինչ այդ վիրահայ համայնքը ղեկավարել են հայ եպիսկոպոսներն ու քահանաները:

³ Ա. Երիցեան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի հայք 19-րդ դարում, Կ. Բ., Թիֆլիս, 1895, էջ 458:

⁴ Կոնսիստորիայի հիմնադրման մասին տես ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 39:

կայացված վճիռների հետ համաձայն չլինելու դեպքում նա իրավունք ուներ որոշումը հետ ուղարկել լրացուցիչ քննարկման: Հոգեւոր ատյանի անդամները նշանակվում էին թեմակալ առաջնորդի առաջադրմամբ եւ Սինոդի հավանությամբ: Կոնսիստորիան ուներ նաեւ դիվանատուն, որը գլխավորում էր ատենադպիրը (քարտուղար): Դիվանատան աշխատակիցներին (քարտուղարից բացի, ուներ նաեւ թարգմանիչ, արխիվարիոս, էկզեկուտոր-գանձապահ, գրագիրներ) ընտրում էին կոնսիստորիայի անդամները, հաստատում՝ թեմակալ առաջնորդը: Իրականացվող գործավարություն, փաստաթղթաշրջանառության պատասխանատուն դիվանատան քարտուղարն էր:

Ըստ էության, թեմակալ առաջնորդը եւ կոնսիստորիան միասին կազմեցին թեմական կառավարման բարձրագույն կամ կենտրոնական իշխանությունը:

Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմում կենտրոնական իշխանության ձեւավորման գործընթացը կախվածություն մեջ հայտնվեց ինչպես կաթողիկոսի եւ Սինոդի հետ ունեցած հարաբերությունների բնույթից, այնպես եւ ներթեմական զարգացումներից: Այն նախեւառաջ աչքի ընկավ կաթողիկոս-թեմակալ առաջնորդ ու թեմակալ առաջնորդ-Սինոդ հարաբերություններում հակասությունների առաջացմամբ:

1837-1892 թթ. թեմակալած վեց առաջնորդներից չորսը՝ Կարապետ արք. Բագրատունի (1837-1856 թթ.), Սարգիս արք. Զալալյանց (1857-1861 թթ.), Գաբրիել արք. Այվազովսկի (1876-1880 թթ.) եւ Արիստակես եպս. Սեդրակյանց (1883-1889 թթ.) խնդիրներ ունեցան Սինոդի կամ կաթողիկոսի հետ: Հակասությունների հիմքում ընկած էր մի կողմից թեմականների ինքնուրույն կամ անկախ գործելաոճը, մյուս կողմից՝ Սինոդի եւ կաթողիկոսի կողմից այն զսպելու ձգտումը:

Այսպես՝ 1837 թ. Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմի առաջնորդությունն ստանձնած Կարապետ արք. Բագրատունին ի սկզբանե փորձեց թեմի կառավարման գործում ինքնուրույնություն դրսեւորել՝ քայլեր ձեռնարկելով թե՛ վարչական, թե՛ կրթամշակութային հարցերի լուծման ուղղությամբ: Սակայն նա խոչընդոտների հանդիպեց ինչպես տեղում, այնպես եւ Սինոդի ու կաթողիկոսի կողմից: 1839 թ. Հովհաննես Ը. Կարբեցի կաթողիկոսի (1831-1842 թթ.) եւ Կարապետ արքեպիսկոպոսի միջեւ նամակազրույթությունից⁵ տեղեկանում ենք Թիֆլիսում վերջինիս դեմ կազմակերպված ելույթների մասին: Իսկ արդեն 1843 թ. էջմիածնի Սինոդի

⁵ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 607, թ. 1-2:

ավագ դատախազի պաշտոնակատար Ս. Մատինովը չարաչահումների մի ամբողջ շարք⁶ ներկայացրեց Կարապետ արքեպիսկոպոսի դեմ: Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմի գործերն ստուգելու նպատակով՝ Ներսես Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսի (1843-1857 թթ.) պահանջով Սինոդը հատուկ հանձնաժողով ստեղծեց: 1849 թ. կաթողիկոսը որոշեց Կարապետ արքեպիսկոպոսին Սինոդի անդամ նշանակել՝ գործնականում հեռացնելով թեմակալ առաջնորդի պաշտոնից⁷: Կարապետ արք. Բագրատունին, չընդունելով կաթողիկոսի այս որոշումը, հրաժարվեց Սինոդի անդամությունից եւ վերադարձավ Ախալցխա: Երկարատեւ քննություններն ի վերջո ապացուցեցին նրա անմեղությունը. Ներսես Ե. Աշտարակեցին 1850 թ. վերանայեց իր վերաբերմունքը Կարապետ արք. Բագրատունու նկատմամբ եւ փորձեց վերականգնել երբեմնի հարաբերությունները⁸: Չնայած դրան՝ 1840-ական թվականներից ծավալված վերոնշյալ իրադարձությունները թույլ չտվեցին Կարապետ արք. Բագրատունուն թեմի բարեկարգման ուղղությամբ ձեռնարկած քայլերն ավարտին հասցնել:

1857 թ.՝ Ներսես Ե. Աշտարակեցի հայրապետի մահվանից հետո, ռուսական իշխանությունները «Պոլոժենիե»-ի ամրապնդմանն ուղղված միջոցներ ձեռնարկեցին: Այդ նպատակով որոշվեց նախեւառաջ լրացնել Սինոդի անդամների՝ դեռեւս Ներսես Ե. կաթողիկոսի ժամանակվանից թափուր մնացած տեղերը⁹: Այսուհետ թեմակալ առաջնորդները, իրենց պաշտոնավարությանը զուգահեռ, կարող էին նաեւ Սինոդի անդամ նշանակվել: Ռուսական իշխանությունները, քաղաքական նկատառումներից ելնելով, խնդիր ունեին միեւնույն ժամանակ պահպանել թե՛ կաթողիկոսի ունեցած հեղինակությունը համայն հայության շրջանում, թե՛ թույլ չտալ նրա «միանձնյա իշխանության» հաստատումը: Ռուսական իշխանությունները թեմակալ առաջնորդներին համարում էին կաթողիկոսի «միանձնյա իշխանության» հակակշիռ ուժ:

Մի կողմից իշխանությունների բռնած այս դիրքորոշումը, մյուս կողմից՝ կաթողիկոսի պատասխան հակադարձումը նպաստեցին հակասությունների եւ անհամաձայնությունների առաջացմանը թեմակալ առաջ-

⁶ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1470, թ. 1-8:

⁷ Տե՛ս **В. Тунян**, Католикос всех армян Нерсес V Аштаракец - “Защитник отечества”, Св. Эчмиадзин, 2012, էջ 299:

⁸ Տե՛ս **Ա. Մելքոնյան**, Հայաստանի պատմության եւ ժողովրդագրության հիմնահարցեր (հոդվածների ժողովածու), Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոս եւ Կարապետ արք. Բագրատունի (կենսագրական զուգահեռներ), Երեւան, 2011, էջ 365-366:

⁹ Տե՛ս АКАК, т. XI, Тифлиς, 1888, թ. 17, 18, 20:

նորդների հետ հարաբերություններում: Այս անգամ լարվածություն առաջացավ Մատթեոս Ա. Կոստանդնուպոլսեցի հայրապետի (1858-1865 թթ.) ու Նոր Նախիջևեանի եւ Բեսարաբիայի թեմակալ առաջնորդ Գաբրիել Այվազովսկու (1857-1865 թթ., հետագայում՝ 1876-1880 թթ., Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմի առաջնորդ) ու Վրաստանի եւ Իմերեթի ժամանակավոր¹⁰ թեմակալ առաջնորդ Սարգիս արք. Ջալալյանցի (1857-1861 թթ.) միջեւ: Վերջինս նաեւ Սինոդի անդամ նշանակվեց: Ներսիսյան դպրոցի կառավարման հարցերում Սարգիս արք. Ջալալյանցի ինքնուրույնությունը հարուցեց կաթողիկոսի դժգոհությունը¹¹: Արդյունքում՝ 1861 թ. կաթողիկոսը նրան հեռացրեց ինչպես թեմակալ առաջնորդի պաշտոնից, այնպես եւ Սինոդի անդամությունից¹²: Իշխանությունների կողմից կաթողիկոսի այս քայլը դիտարկվեց որպես ոչ օրինական, եւ 1864 թ. Մատթեոս Ա. Չուխաջյանը հարկադրված Սարգիս արք. Ջալալյանցին նշանակեց Արցախի թեմակալ առաջնորդ¹³, իսկ Վրաստանի ու Իմերեթի թեմի առաջնորդ նշանակվեց Մակար Թեղուտեցին¹⁴ (1885-1891 թթ. Հայոց կաթողիկոս): Գաբրիել Այվազովսկու հետ լարվածությունը հանգեցրեց նրան, որ կաթողիկոսը իշխանությունների առջեւ հարց բարձրացրեց առաջինիս մնալու դեպքում կաթողիկոսությունից հրաժարվելու վերաբերյալ: Ռուսական իշխանությունները, կարեւորելով համայն հայության շրջանում կաթողիկոսի հեղինակությունը պահպանումը, որոշեցին վերջինիս հետ համաձայնության գալ:

Այսպիսով, «Պոլոժենիե»-ի ամրապնդման գործընթացում Մատթեոս Ա. Կոստանդնուպոլսեցին եւս փորձեց իր հոգեւոր իշխանությունը հաստատել: Իշխանությունները քայլեր ձեռնարկեցին՝ որպես հակազդի ուժ օգտագործելով Սինոդը եւ թեմակալ առաջնորդներին: Այս ամենը, անշուշտ, իր կնիքը թողեց ինչպես եկեղեցական վարչական ընդհանուր համակարգի, այնպես եւ թեմական կենտրոնական իշխանության ձեւավորման վրա: Հատկապես բարդ էր իրավիճակը խոշոր թեմերում, ինչպիսին էր Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմը: Պատահական է, որ ռուսական իշխանություններն իրենց ուղադրության կենտրոնում պահում եւ որպես հավասարակշիռ ուժ էին դիտարկում կաթողիկոսից հետո առավել աչքի

¹⁰ ՄՄ, Ա. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 154, վավ. 367, էջ 1-4. թղթ. 150, վավ. 154, էջ 1-2:

¹¹ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 1, գ. 4 (II), թ. 15-25-ի շրջ.:

¹² Տէս **В. Тунян**, “Положение” Армянской церкви 1836-1875, Ереван, 2001, էջ 98:

¹³ ՄՄ, անդ, թղթ. 149, վավ. 69, էջ 1-2. վավ. 70, էջ 1-2:

¹⁴ Տէս **В. Тунян**, նշվ. աշխ., էջ 106:

ընկնող եկեղեցական գործիչներին, որոնք, որպես կանոն, նշանակվում էին խոշոր թեմերի առաջնորդներ:

Սինոդին ցանկալի անձանց կոնսիստորիայի անդամ նշանակելու, թեմի կառավարման գործում թեմակալ առաջնորդների նախաձեռնություներին ընթացք չտալու միջոցով նրանց ինքնուրույնության սահմանափակումը դրսևորվեց նաև հետագայում: Այսպես՝ Գաբրիել արք. Այվազովսկու թեմակալության կարճատև շրջանում Սինոդը կոնսիստորիայի անդամներ հաստատել տվեց իրեն ցանկալի անձանց՝ սահմանափակելով առաջնորդի իշխանությունը: Միակ բացառությունը Ստեփանոս ք. Սամոելյանցն էր, որը թեմակալ առաջնորդի խնդրանքով Նոր Նախիջևանի ու Բեսարաբիայի թեմից տեղափոխվեց Թիֆլիս եւ իրեն օգնական նշանակվեց¹⁵, իսկ կոնսիստորիան գլխավորեցին Սինոդի համակիրներ Գրիգոր Աղաջանյանցը եւ Մամբրե վրդ. Սանասարյանցը (1889-1892 թթ. Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմի առաջնորդ):

Գաբրիել արք. Այվազովսկուն հաջորդած Արիստակես եպս. Սեդրակյանցը (1883-1889 թթ.) նախորդից առավել ընդգծված ինքնուրույն գործելաոճ ցուցաբերեց, ինչը դարձյալ հարուցեց թե՛ Սինոդի, թե՛ կաթողիկոսի դժգոհությունը: Արիստակես եպս. Սեդրակյանցի ինքնուրույնությունը դրսևորվեց թեմական կառավարման գործում ցուցաբերած կառուցողական մոտեցման մեջ, մասնավորապես՝ նա փորձեց հստակեցնել եւ առանձնացնել շուտափույթ լուծման կարիք ունեցող խնդիրներն ու ձեռնարկել համապատասխան քայլեր: Այսպես՝ երեսփոխանների գործունեության կարգավորման նպատակով 1883 թ. թեմակալ առաջնորդը ստեղծեց երեսփոխանների ու եկեղեցական բարեկարգիչների հաշվետես հանձնաժողով, իսկ քահանաների նյութական ապահովության կարգավորման համար՝ քահանայության ապահովության գանձարան¹⁶:

Ի պատասխան Արիստակես եպս. Սեդրակյանցի ցուցաբերած նախաձեռնողականության՝ Մակար Ա. Թեղուտցի կաթողիկոսը (1885-1891 թթ.) 1886 թ. հմր. 251 կոնդակով մի կողմից քննադատեց նրան, մյուս կողմից՝ նախատեց, թե իբր չի կարողացել կարգավորել թեմի գործերը: Այնուհետեւ նույն կոնդակով կաթողիկոսը կոչ է անում Արիստակես եպս. Սեդրակյանցին ենթարկվել իր եւ Սինոդի իշխանությանը, հոգեւոր դասի բարոյական անկումը վերացնելով՝ փորձել կարգավորել թեմի գործերը¹⁷:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6673, թ. 14-18:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 221, թ. 20-22:

¹⁷ Անդ, թ. 26-27:

1888 թ. Ամենայն Հայոց Հայրապետը առանց իր եւ Սինոդի գիտության քահանաներ ձեռնադրելու համար դարձյալ հանդիմանեց թեմակալ առաջնորդին¹⁸: Հավելենք, որ Մակար Ա. Թեղուտեցին 1864-1876 թթ. զբաղեցրել էր Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմի առաջնորդի պաշտոնը: Նրա առաջնորդության ընթացքում թեմական կառավարման համակարգում արտակարգ փոփոխություններ տեղի չեն ունեցել: Այսպիսի գործելաոճ ցուցաբերեց նաեւ 1889-1892 թթ. թեմակալած Մամբրե Սանասարյանցը:

Ըստ էության, ներդրված Սինոդային կառավարման համակարգը գործնականում վերածվեց կաթողիկոսի, Սինոդի եւ թեմակալ առաջնորդների միջեւ ինքնուրույնության համար պայքարի եւ ներքին հակասությունների մրցադաշտի: Հայոց կաթողիկոսները մտավախություն ունեին, որ թեմակալ առաջնորդների չափից ավելի ինքնուրույնությունը կարող է սպառնալ իրենց հոգեւոր իշխանությունը, որն արդեն իսկ սահմանափակված էր Սինոդի կողմից: 1837-1892 թթ. Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմակալ վեց առաջնորդներից չորսի՝ թեմի բարեկարգման գործում ցուցաբերած ինքնուրույնությունը կաթողիկոսի եւ Սինոդի կողմից սահմանափակվեց, քանի որ այն դիտարկվում էր որպես վերջիններիս անհնազանդության դրսևորում:

Թեմական կենտրոնական իշխանության ձեւավորման եւ կայացման գործընթացում կոնսիստորիայի դերը կարելի է դիտարկել՝ կոնսիստորիայի անդամների (հոգեւորականներ) եւ դիվանատան քարտուղարի (մեծավ մասամբ աշխարհիկ) ունեցած ազդեցության տեսանկյունից: Ընդհանրապես Սինոդի գործունեության շրջանի եկեղեցական պատմության վիճահարույց խնդիրներից մեկը եկեղեցական կառավարման գործընթացում պետական բյուրոկրատական համակարգի ունեցած ազդեցության հարցն է: Այս առումով խոսքը մասնավորապես վերաբերում է դիվանատան քարտուղարին: Քարտուղարի պաշտոնը կարելու էր, քանի որ հաստատված բյուրոկրատական կառավարման պայմաններում խիստ անհրաժեշտ էին գրասենյակային գործավարումը, ուղևաց լեզվի եւ օրենքների իմացությամբ աշխատակիցների առկայությունը: Այդպիսով, քարտուղարը կոնսիստորիայում ձեռք էր բերում ազդեցիկ դիրք: Քարտուղարի՝ կոնսիստորիայում ունեցած կարեւորությունը հակասում էր թեմակալ առաջնորդի հոգեւոր իշխանության ընկալումներին եւ, բնականաբար, կարող էր վիճաբանությունների տեղիք տալ: Օրինակ՝ Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցու թեմական կառավարման համակարգում դի-

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 56, անդ. գ. 8299, թ. 1-ը 2րդ.-ով:

վանատան քարտուղարի եւ թեմակալ առաջնորդի միջեւ ընդհարումները հազվադեպ երեւոյթներ չէին¹⁹: Այստեղ քարտուղարը նշանակվում եւ ազատվում էր Սինոդի ավագ դատախազի կողմից եւ վերջինիս անձնական ներկայացուցիչն էր թեմում: Ճիշտ է, Հայոց Եկեղեցու թեմական կառավարման համակարգը վերակառուցվեց նույն սկզբունքներով, ինչ որ ռուսականը, ու համակարգի բնույթից բխող խնդիրներն այստեղ եւս գլուխ էին բարձրացնում, սակայն հակասություններն առավելապես դրսեւորվեցին կաթողիկոս, Սինոդ եւ թեմակալ առաջնորդ հարաբերություններում: Հարկ է նշել, որ 1840-ական թվականների վերջերից սկսած՝ քարտուղարի²⁰ պաշտոնը գործնականում հաճախ թափուր էր մնում: Գլխավոր պատճառը, թերեւս, սահմանված ցածր աշխատավարձն էր: Այն մոտ 360 ռ.²¹ էր: 1870-ական թվականներին այն հասցվեց 800 ռ.²²: 1837-1876 թթ. դիվանատան քարտուղարի պաշտոնում աշխատեց մոտ ութ անձ²³: Ի տարբերություն նախորդ տասնամյակների՝ 1876-1895 թթ. դիվանատունն ունեցավ ընդամենը մեկ քարտուղար²⁴:

Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե ինչպիսին էր հարաբերությունները թեմակալ առաջնորդի ու կոնսիստորիայի անդամների եւ դիվանատան քարտուղարի միջեւ, ապա պետք է նշել, որ կոնսիստորիան Սինոդի եւ կաթողիկոսի կողմից դիտարկվում էր որպես թեմակալ առաջնորդի իշխանության սահմանափակման կամ զսպման միջոց, ինչը եւ հաճախ իր գործնական կիրառությունն էր գտնում:

Պետք է նշել, որ կոնսիստորիայի ձեւավորման սկզբից թեմի առաջնորդներն առանձնակի ուշադրություն դարձրին դիվանատան գործու-

¹⁹ Сёв Ф. Владимировна, Статус секретаря духовной консистории в системе епархиального управления РПЦ Синодального периода (Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики), 2015, N 6(56), ч. II, էջ 191-195. В. Вяткин, Епархиальные архиереи и секретари духовных консисторий в первой половине XIX века: анализ конфликтности в отношениях (Вестник Российского государственного университета им. И. Канта), 2010, вып. 12, էջ 7-10:

²⁰ 1837-1841 թթ. Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմի կոնսիստորիայի դիվանատունը ղեկավարեց Հովհաննես Խուրովը (ծառայողական ցուցակը տես ՀԱԱ, ֆ. 56, անդ. գ. 564, թ. 11-13):

²¹ Անդ. գ. 4058, թ. 5-ի շրջ.:

²² Անդ. գ. 8621, թ. 23 եւ շրջ.:

²³ Сёв ՀԱԱ, ֆ. 53, անդ. թ. 26, 30. ֆ. 56, անդ. գ. 3133, թ. 1-2. գ. 5542, թ. 2-3. գ. 6677, թ. 8-9:

²⁴ Այդ պաշտոնը զբաղեցրեց Գրիգոր Բեկչանյանը, որը Թիֆլիս էր տեղափոխվել Աստրախանի թեմից. ցուցակը տես ՀԱԱ, ֆ. 56, անդ. գ. 8621, թ. 24-29:

ներուծյան կարգավորմանը: Այսպես՝ Կարապետ արք. Բագրատունին, ի սկզբանե նկատելով գրագրության աճը, որոշեց ավելացնել կոնսիստորիայի դիվանատան հաստիքները եւ բարձրացնել սահմանված աշխատավարձը²⁵: Նախկին Հոգեւոր կառավարութիւնն ունեցել էր ընդամենը մեկ նոտար եւ գրագիր: 1837-1841 թթ. Կարապետ արք. Բագրատունին դիվանատան բարեկարգման հարցով չորս դիմում ներկայացրեց Սինոդին, սակայն դրական պատասխան չստանալով՝ որոշեց աշխատավարձը (1350 ռ.) ավելացնել 750 ռ.-ով²⁶: Նրա այս քայլը դժգոհութեամբ ընդունվեց թե՛ Սինոդի, թե՛ ավագ դատախազի կողմից, որոնք հանդիմանական նամակ ուղարկեցին Կարապետ արքեպիսկոպոսին: Միեւնույն ժամանակ նրանք հարկադրված աշխատավարձը ավելացրին 300 ռ.-ով: Կոնսիստորիայի ատենադպիրը եւ մյուս ծառայողները, դժգոհ մնալով Սինոդի կողմից ընդունված այս որոշումից, հրաժարվեցին իրենց պաշտոններից: Հաստատվեց նոր կազմ²⁷: Հետագայում արդեն՝ 1858 թ., թեմակալ առաջնորդ Սարգիս Զալալյանցը հատուկ հրաման արձակեց, որով հանձնարարում էր քննել կոնսիստորիայի դիվանատան գրութիւնը եւ արդյունքները գեկուցագրի տեսքով մանրամասն ներկայացնել իրեն: Կազմվեց, այսպես կոչված, «Գաղափար կամ Պրոյեկտ»²⁸, որտեղ ներկայացվում էին դիվանատան վիճակը եւ թե ինչ միջոցներ էին անհրաժեշտ այն կարգավորելու համար: Բանն այն է, որ Կարապետ արք. Բագրատունու դեմ ծավալված իրադարձութիւնների ընթացքում Ներսես Ե. Աշտարակեցու հրամանով դիվանատան կազմը եւս կրճատվել էր: Թողնվել էին միայն քարտուղարը եւ հինգ գրագիր: 1859 եւ 1861 թվականներին Սարգիս Զալալյանցը դիվանատան բարեկարգման վերաբերյալ նախագիծը երկու անգամ Սինոդ ուղարկեց, սակայն դրական արձագանք չստացավ²⁹: Նույն խնդրին բախվեց նաեւ Մակար Ա. Թեղուտցին, որը նախկինում արդեն իսկ կազմված նախագիծը, որոշ թարմացումներով, 1866 թ. դարձյալ ներկայացրեց Սինոդին³⁰: Այս անգամ եւս Սինոդի արձագանքը բացասական էր: Ըստ Ա.

²⁵ 1837-1847 թթ. սահմանված տարեկան աշխատավարձը հետեւյալն էր՝ թեմակալ առաջնորդ - 3500 ռ., ատենադպիր - 360 ռ., թարգմանիչ - 180 ռ., գրագիրներ - 600 ռ.: Կոնսիստորիայի անդամները ծառայում էին անվճար (Տէն ՀԱԱ, ֆ. 53, անդ. գ. 83, թ. 26):

²⁶ Տէն Հ. Գեղամյանց, Կարապետ արքեպիսկոպոս (կենսագրություն), Երեւան, 1999, էջ 62-63. ՀԱԱ, ֆ. 56, անդ. գ. 1012, թ. 1-4 շրջ. :

²⁷ Տէն նշվ. աշխ., էջ 65:

²⁸ Տէն անդ. գ. 4058, թ. 5-10:

²⁹ Տէն անդ. թ. 2, 14:

³⁰ Տէն անդ. թ. 17:

Երեցյանի՝ Սինոդը ձգտում էր ոչ միայն իր ձեռքում կենտրոնացնել իշխանությունը, այլ նաեւ թեմերի եկամուտները, ուստի խոչընդոտում էր թեմակալ առաջնորդների՝ թեմերի բարեկարգմանն ուղղված նախաձեռնություններին³¹:

Թեմակալ առաջնորդների մտահոգությունն անհիմն չէր. եթե 1837 թ. դիվանատան մտից գրությունների թիվը 121 էր, ապա 1846 թ. հասավ 2318-ի, 1866 թ.՝ 2500-ի³², 1895 թ.՝ 6000³³: Զարմանալի չէ, որ գործավարության անկանոնությունը եւ գործերի կուտակումը սովորական երեւույթ էին դարձել: Ընդ որում, եկեղեցական եւ վանքապատկան կալվածքների վերաբերյալ մատյանները եւս անմխիթար վիճակում էին: Պատահական չէ, որ վերոնշյալ «Պրոյեկտում» թեմի եկեղեցական ու վանական կալվածքները տրվում են առանց որեւէ թվաքանակ նշելու:

Ընդհանուր առմամբ ԺԹ. դարի 30-90-ական թվականների ընթացքում Հայոց Եկեղեցու ինչպես Վրաստանի ու Իմերեթի, այնպես եւ այլ թեմերի կենտրոնական իշխանության ձեւավորումն ավարտուն տեսք չստացավ: Հաստատված Սինոդային կառավարման համակարգը տեսականորեն Հայոց եկեղեցական կառավարման բոլոր օղակներում պետք է ապահովեր համապատասխան վերահսկողության լծակների առկայություն, սակայն գործնականում այն վերածվեց իշխանության համար պայքարի մրցադաշտի:

РЕЗЮМЕ

В XIX веке российские власти, наряду с административными изменениями в Закавказье, приняли меры для урегулирования взаимоотношений с Армянской Апостольской Церковью. Юридически это было выражено «Положением» 1836 г. Утвержденный устав изменил традиционную систему управления ААЦ. Была введена Синодальная система. В пределах Российской империи были созданы шесть армянских духовных епархий во главе с епархиальными начальниками. При них открылись административные органы управления - консистории. Епархиальный начальник и консистория вместе представляли центральную духовную власть епархии. В течение 30-90-ых годов XIX столетия процесс

³¹ Տե՛ս Ա. Երիցեան, նշվ. աշխ., էջ 459:

³² Անդ., թ. 5-ի շրջ. 19:

³³ ՀԱԱ, ֆ. 53, անդ. գ. 544, թ. 2 եւ շրջ.:

формирования и становления высшего управления как Грузино-Имеретинской, так и других епархий ААЦ не был завершен. Установленная Синодальная система управления теоретически должна была обеспечить соответствующие рычаги контролирования во всех сферах церковного управления. В действительности же она превратилась в поле борьбы за власть.

SUMMARY

In the 19th century, the Russian authorities, along with administrative changes in Transcaucasia, took measures to regulate the relations with the Armenian Apostolic Church. Legally, this was formulated by "Regulations" of 1836. The approved regulations changed the traditional management system of the Armenian Apostolic Church. The Synodal management system was introduced. Within the Russian Empire, six Armenian Dioceses were created, which were headed by diocesan bishops. Consistories were opened under their authority. The diocesan bishop and newly formed consistories represented the central or supreme power of the Diocese. In the 30-90s of the 19th century, the formation processes of the supreme government both in Georgia-Imereti and in other Dioceses of the Armenian Apostolic Church were not completed. The established Synodal management system was supposed to provide necessary levers of control in all spheres of the church government. In reality, the established system became a field of competition for power.

ՄԻՐԱՆՈՒՅՇ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ
ՀԱԻ

«ՄՈՔՈՍ» ԶԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՎԵՊԸ¹

«Մոքոսը»² ժողովրդական վեպ է, որը գրառել է Սարգիս Հայկունին Չարսանճագի³ գավառի Իսմայիլցիք գյուղի բնակիչ ութսունամյա անուսում ծերունի Մինաս բաբարից:

1895 թ. Նիկողայոս Քարամյանցը Թիֆլիսում տպագրվող «Արձագանք» թերթում գրվատանքով լի մի հոդված է նվիրում Ս. Հայկունու⁴ գործունեությանը, ընթերցողին ներկայացնում նվիրյալ մանկավարժի կողմից հավաքված ժողովրդական ստեղծագործությունները եւ այն արժեքավոր նյութերը, որոնց ծանոթացել է ծերունազարդ գաղթական բանահավաքի ձեռագրերից⁵: Անդրադառնալով «Մոքոսին»՝ նա մասնավորապես գրում է. «Ակներեւ էր, որ մեր ձեռքի հատուածը մի մեծ ժողովրդական վեպ էր, թէպէտ աղճատուած, բայց գրական մեծ արժեք ուներ»⁶: Այս հոդվածն էլ պատճառ է դառնում, որ 1896 թ. Սիմֆերոպոլում բնակվող հայազգի ճարտարապետ Համբարձում Տեր-Հովհաննիսյանի մեկենասությանը եւ կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Խրիմյանի հրամանով Մայր Աթոռի տպարանում «Մոքոսը» հրատարակվի առանձին գրքույկով, որն այս երկի միակ օրինակն է:

Ի տարբերություն «Սասնա ծռերի», «Մոքոսը» չունի պատումներ, եւ եղած միակ տեքստը Հայկունին հասցրել է տպագրել:

Սույն ուսումնասիրությանը նպատակ ենք հետապնդում մեր ձեռքի

¹ Վեպի այս տեսակը, որն իր մեջ առավելապես ներառել է քրիստոնեական գրույցներ եւ հիշողություններ, Արեւյանն անվանում է եկեղեցական վեպ: Տե՛ս Մ. Արեւյան, Խ. Ա., Երեւան, 1966, էջ 184:

² Մոքոսը որպէս ածական՝ ունի մեծ, իսկ որպէս գոյական՝ մուրճ, կոան իմաստը: Անվան բացատրությունը տես ՀԱՐՈՒ Խ. Գ., էջ 473, ՀԲԲ, Խ. Գ., էջ 367, նաեւ Հայկունու մեջբերած բացատրությունը՝ (Մօքոս), Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1896, էջ Գ.:

³ Չարսանճագ գավառի մասին մանրամասն տես Գ. Երեւանեան, Պատմութիւն Չարսանճագի հայոց, Պեյրուք, 1956:

⁴ Հայկունու կյանքի եւ գործունեության մասին մանրամասն տես Վ. Սվազյան, Սարգիս Հայկունի, ՀԱԲ, Խ. Դ., Երեւան, 1973:

⁵ Հոդվածն ամբողջությամբ տես Ն. Քարամյանց, ժողովրդական գրականության նշխարներ, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1895, թ. 89, թ. 91, էջ 1-3:

⁶ Նույն տեղում, էջ 3:

տակ եղած փաստական նյութի եւ եղած սուղ դիտարկումների հիման վրա վերլուծել այս ժողովրդական բանահյուսական երկը՝ զուգահեռելով մեր մյուս էպոսի՝ «Սասնա ծռերի» հետ՝ վեր հանելով նրանում տեղ գտած իրադարձությունները, ժողովրդական հավատալիքներն ու մշակութային շերտերը, որոնք կազմում են ստեղծագործության միջուկը:

Բնակավայրի փնտրություններ. Ի տարբերություն «Սասնա ծռեր» էպոսի՝ «Մոքոսը» սկսվում է ոչ թե հերոսների ծննդի նախապատմությամբ, այլ թագավորի՝ այլ բնակավայր փնտրելու նկարագրությամբ: Կարելի է ենթադրել, որ սա Բաղդասարի մասին պատմող պատում է, որն ըստ բանասացների եղել է, բայց ժամանակի ընթացքում մոռացության է մատուցել: Մոկաց պատումի ծանոթագրության մեջ մատնանշելով Բաղդասարի կողմից Բաղդատ քաղաքը կառուցելու հանգամանքը՝ բանահավաք Գ. Հովսեփյանցը գրում է. «Այս եւ հետեւեալ երկու հատուածները ցոյց են տալիս, որ Բաղդասարի ճիւղը շատ աւելի ընդարձակ պիտի լինի եւ պատմական ականակներով աւելի առատ»⁷:

Մեզ այսպես ենթադրելու հիմք է տալիս նախ թագավորի անունը՝ Բաղ, որը կարող է եւ Բաղդասարի կրճատ ձևը լինել, այնուհետ Բաղդատ քաղաքը կառուցելու հանգամանքը: Սասնա ծռերի չորրորդ ճյուղի պատումներից մի քանիսում բավական հստակ նշվում է, որ Փոքր Մհերը գնաց Բաղդատ՝ երկրպագելու Բաղդասարի գերազմանին⁸: Ըստ ավանդության՝ Բաղդասարը հիմնում է Բաղդատ քաղաքը⁹. «Ինչ Բաղդասար Պղնձ է քեաղքեն էկիր էր, կեացիր էր էնդեղ մեռիր էր. քեաղաք չինիր էր, անուն դրիր էր Բաղդատ, գինք Բաղդասար էր»¹⁰: «Մոքոսում» Հիշատակվող Բաղ թագավորն իր համար բնակության վայր է ընտրում մի բերքառատ տարածք, ուր հետագայում կառուցում է իր քաղաքը: Ինչպես «Սասնա ծռերում», այնպես էլ «Մոքոսում» կարեւորվում է շինարարությունը, որը հանդես է գալիս քաղաք, կամուրջ եւ եկեղեցի կառուցելով: Պետք է նկատենք, որ «Մոքոսի» սյուժեն առավելապես քրիստոնեական երանգավորում ունի, բայց սրանով հանդերձ տեսանելի են թե՛ քրիս-

⁷ Գ. Հովսեփյանց, Սասնա ծռեր, Թիֆլիս, 1892, էջ 143. տե՛ս նաեւ «Սասնա ծռեր», հ. Ա. (Առաջաբան), Երեւան, 1936, էջ 4:

⁸ «Սասնա ծռեր», հ. Ա., էջ 236:

⁹ Հիշատակվող Բաղդատ քաղաքը ամենայն հավանականությամբ ոչ թե Իրաքի տարածքում գտնվող քաղաքն է, այլ նույնանուն բնակավայրը, որը գտնվում է Արեւմտյան Հայաստանի Վանի տարածաշրջանում: Բնակավայրն այժմ ավերակ է: Հիշատակվում է նաեւ Բաղդադի, Պաղտատի ձեւերով: Տե՛ս «Մոքոս», էջ 5. ՏԲԲ, հ. Ա., էջ 572:

¹⁰ Գ. Հովսեփյանց, Սասնա ծռեր, էջ 143:

տոնեական, թե՛ նախաքրիստոնեական մշակութային շերտերը: Այստեղ միախառնված են աստվածաշնչային ու պատմական ղեկաշարերը՝ ընդելուզված տեղագրական խիտ ու հարուստ նկարագրություններով:

Մոքոսի կերպարը. Գլխավոր հերոսը, որի շուրջ ծավալվում է վեպը, ոչ թե Բաղն է, կամ նրա որդիներից մեկը, այլ շինարար վարպետը՝ Մոքոս անվամբ: Ըստ Վ. Սվազլյանի՝ «Մոքոս» վեպի հիմքում ընկած է Մովկիոս երանելու վարքը¹¹: Իսկ Քարամյանցը տալիս է հետեւյալ մեկնաբանությունը. «Մոքոսը ճշմարիտ Աստուածապաշտ է եւ ջնջող կռապաշտութեան: Այս երկու յատկութիւններն արդեն յարմարւում են Ս. Գ. Լուսավորչի տեսիլն, որ մի հին հիշատակարան է, կարող է նույնպես այս աւանդութեան ի հատատութիւն ծառայել, որովհետեւ այդ տեսլեան մէջ Կաթողիկէ Ս. Էջմիածնի յատակագիծն է պարզուած»¹²: Նկատելով «Պարսից պատերազմի» եւ «Տարոնի պատերազմի» տեսանելի ազդեցությունը վեպի վրա, հետեւելով նկարագրված իրադարձությունների զարգացմանը, հերոսի դրսեւորած վարքագծին՝ մենք հակված ենք այն մտքին, որ «Մոքոս» անվան տակ հանդես է գալիս ոչ միայն Գրիգոր Լուսավորիչը, այլեւ նրան հաջորդած լուսավորչասերունդ կաթողիկոսները՝ որպես եկեղեցու եւ մարդկային հոգու շինարարներ: Այսինքն՝ Մոքոսը¹³ ոչ թե անուն է, որը հնչյունափոխության է ենթարկվել, այլ՝ մականուն, ներքին որակ, կոչում, որի հավաքական կերպարի տակ հանդես են գալիս Լուսավորչի տոհմի նվիրյալ կաթողիկոսները, որոնք իրենց կատարած գործերի եւ սրբակենցաղ վարքի պատճառով ժողովրդի կողմից կոչվել են Մեծ (մոքոս): Վեպի հերոսն էլ հանդես է գալիս որպես լուսավորիչ եւ քրիստոնեական հավատքի ջատագով՝ արհամարհելով իր դեմ ուղղված սպառնալիքներն ու մահվան վտանգը: Եվ ինչպես նվիրյալ կաթողիկոսները եղան չարի ուժերը զնդանող կռան¹⁴, այնպես էլ Մոքոսն իր ապրած կյանքով ու Աստծո հանդեպ ունեցած անկեղծ նվիրումով հանդես է գալիս որպես չարին հարվածող Դարբնի մուրճ՝ ի տես եւ օրինակ քրիստոնյաների:

Վեպը «Սասնա ծռերի» նման, բացի պատմական իրադարձությունների բանահյուսական շարադրանքից, հագեցած է նաեւ աստվածաշնչային

¹¹ Անդ, էջ 67-68:

¹² Ն. Քարամյանց, նշվ. աշխ., թ. 91, էջ 3:

¹³ Մոքոս անվան մասին իր տեսակետն է հայտնել Լ. Սիմոնյանը՝ այն կապելով հունական դիցաբանական հերոս Մոփսոսի հետ, որը եղել է քաղաքների հիմնադիր: Տե՛ս Լ. Սիմոնյան, Մոքոս շինարար, Դերսիսի հայկական էպոսի հետքերով, «Տարեգիրք» գիտական հոդվածների ժողովածու, Երեւան, 2015, էջ 198-205:

¹⁴ Ա. Թադևոսյան, Դարբինը հայոց ծիսակարգում, ՀԱԲ, հտ. 23, Երեւան, 2007, էջ 166:

դիպաշարերով, որոնք հանդես են գալիս ոչ մեծ, բայց նկատելի փոփոխություններով: Այստեղ բավական հետաքրքիր լուծում է ստացել աստվածաշնչյան Հովսեփ Գեղեցիկի պատմությունը, որը, ի տարբերություն սուրբգրային զարգացումների, տեղայնացել եւ այլ երանգավորում է ստացել. աշտարակաշինության ժամանակ ծնվում է Բաղ թագավորի տասներեքերորդ որդին, որին հայրը ավելի շատ է սիրում, քան մյուս տասներկուսին¹⁵: Ի տարբերություն սուրբգրային դիպաշարի՝ վեպում եղբայրներն իրենց կրտսեր եղբորը ոչ թե օտարականի են վաճառում, այլ իրենք են հեռանում հայրական տնից ու երկրից: Օտարության մեջ սկսվում են բնակության վայրի փնտրտուքները, եւ ընտրված վայրում՝ բերդի շինարարությունը: Հայրական երկրից հեռանալը, բնակավայրի ընտրությունն ու բերդի կառուցումը ուղիղ կերպով զուգահեռվում են Սանասարի եւ Բաղդասարի՝ հայրական երկրից հեռանալու, բնակության վայրի որոնման եւ բերդի շինարարության ու բնակավայրի անվանադրության հետ¹⁶: Ուշագրավն այն է, որ բոլոր եղբայրներն էլ Սանասարի ու Բաղդասարի պես իրենց համար որպես բնակավայր ընտրում են ջրաբեր տարածքները եւ գետերի ակունքները¹⁷:

Վեպում որքան թեման զգուշորեն է ներկայացված, որը նման է Մեծ Մհերի եւ Արմաղանի մահվան, որոշ առումով էլ նաեւ Գր. Լուսավորչի դրվագներին: Այս երկուսն էլ այստեղ միահյուսված են իրար. ծնվում է Մոքոսի որդին: Մոքոսի կինը մահանում է ծննդաբերության ժամանակ, իսկ Մոքոսը՝ կնոջ մահից մի քանի օր անց: Պատճառներ չեն հիշատակվում, բայց փաստն այն է, որ նորածինը մնում է որբ: Երեխային որդեգրում է Բաղի որդին: Եվ ինչպես Լուսավորչին դայակը հեռացրեց երկրից, մանուկ Դավթին ուղարկեցին Մսրը, այնպես էլ մանուկ Մոքոսին են հեռացնում երկրից: Մեծանալով՝ Մոքոսը կառուցում է իր հոգեհոր բերդը, հետո՝ իր հորեղբայր Բելդի բերդը: Այստեղ ուշագրավ է մի բան. Մոքոսը մեծանում է ինչպես թագավորի պալատում, որը հիշատակվում է որպես կռապաշտ, բայց Մոքոսը քրիստոնյա է: Թե ինչպես է Մոքոսը դարձել քրիստոնյա, վեպն այդ մասին չի պատմում, բայց հստակ է փաստը. Մոքոսը չի երկրպագում կուռքին¹⁸: Սրան զուգահեռ ենք տեսնում Գրիգորի՝ Երիզա ավանում Անահիտի կուռքին չերկպագելը եւ իրեն

¹⁵ «Մօքոս», էջ 3:

¹⁶ Այս դրվագը անխտիր կա «Սանասար եւ Բաղդասար» ճյուղն ունեցող բոլոր պատմություններում:

¹⁷ «Մօքոս», էջ 15-16:

¹⁸ Անդ, էջ 21:

Հայտնի դարձնելն իբրեւ քրիստոնյա¹⁹: Եվ այստեղ էլ Գրիգորի նման Մոքոսը սկսում է քարոզել կենդանի Աստծուն:

Տիկնիկի ծիսական մշակույթը. Ուշագրավ է վեպում տեղ գտած տիկնիկի՝ ծիսական ավանդույթի դրսևորումն ու ծիսական միջավայրի արձագանքը: Փայտակերտ տիկնիկ սարքելու, եւ նրան շունչ տալու դիպաշարը հանդիպում ենք հրաշապատում հեքիաթներում, որոնցում նկարագրված գործողությունները տեղի են ունենում գիշերը եւ, ամենակարեւորը, տղամարդկանց կողմից²⁰: Եվ եթե հեքիաթներում տիկնիկը պատրաստում է դուրգարը (ատաղձագործ), դերձակը կարում է զգեստը, քահանան աղոթքով կենդանացնում է, ապա վեպում տեսիլքի ծերունին տալիս է պատրաստի տիկնիկը, իսկ Մոքոսը միայն հազցնում է: Ի տարբերություն հեքիաթի՝ վեպում դուրս է մնացել տիկնիկին ֆիզիկապես կենդանացնելը, որը փոխարինվում է այն որպես աստված հռչակելով: Եվ քանի որ փայտակերտը Աստվածամոր կերպարանքն ունի, նվիրագործվում է միայն սրբազան տարածքում՝ աղոթատեղիում կանգնեցվելով եւ առջեւը աղոթելով²¹: Մոքոսը հորեղբոր կնոջը՝ Շուշա Սուլթանին համոզելու համար, որ իրենց կուռքը մեռել է, դիմում է խորամանկության. իր պատրաստած փայտե տիկնիկը գիշերը թաքուն տանում-տեղադրում է կռատանը՝ կործանելով այնտեղ եղող կուռքին: Այսպիսով, առկա մշակութային տեքստում փոփոխություն է տեղի ունենում. պաշտովոյ դիցի արձանը փոխարինվում է քրիստոնեական սրբի՝ մանուկ Քրիստոսին գրկած Մարիամ Աստվածածնի փայտակերտով, որին Մոքոսը ներկայացնում է որպես իր աստված: Եկեղեցու վերածված կռատունն անվանվում է Ս. Տիկին եւ դառնում մեծ ուխտատեղի²²:

¹⁹ Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Քննական բնագիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի եւ Ս. Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմանությունը՝ Ա. Ղետկյանի, Երեւան, 1983, էջ 39:

²⁰ Ծիսական տիկնիկի մասին մանրամասն տե՛ս Թ. Հայրապետյան, Չխոսկանության սովորույթի վերապրուկները «Սաբրի խրժիգ» հեքիաթախմբում, ՊԲՀ, Երեւան, 2016, թ. 1, էջ 92-103:

²¹ «Սօքոս», էջ 22-23:

²² Սա Գր. Լուսավորիչ եւ Վրթանես կաթողիկոսների կողմից կռատները եկեղեցիների վերածելու պատմական հիշողությունն է: Պատմիչն ուղղակիորեն հիշատակում է ոչ թե հեթանոսական տաճարների, այլ նրանցում գտնված բազիլիկների՝ զոհասեղանների ավերումը եւ դրանց փոխարեն քրիստոնեական Ս. Սեդանների կառուցումը Ս. Պատարագի համար: Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, բնագիրը՝ Ք. Պատկանյանի, թարգմանությունը եւ ծանոթագրությունները՝ Ստ. Մալխասյանցի, Երեւան, 1987, էջ 14:

Զինաքյարի կերպարը. Վեպում բավական խորն է ներկայացված կռապաշտ-քրիստոնյա հակամարտությունը, որը ծավալվում է ոչ թե յուրայինի ու օտարի միջև, այլ հարազատ եղբայրների: Զինաքյարը ներկայացված է որպես կռապաշտ եւ բռնակալ, ով ոտնձգություններ է անում իր հարազատ եղբայրների տարածքների եւ ունեցվածքի վրա: Եվ եթե «Սասնա ծռերում» Կոզբաղինը հիշողությունն է Մրվանյան հարստության հիմնադիր Բաղի, ում կերպարի տակ ընդհանրական կերպով հանդես են գալիս բոլոր հարկահաններն ու վանքն ավերողները²³, հնարավոր է, որ «Մոքոսում» Զինաքյարի անվան տակ հանդես է գալիս Մեհրոթան Արծրունին՝ այս կերպարի տակ ընդհանրացնելով դավաճան հայ նախարարներին: Այսպես ենք կարծում՝ ելնելով վեպում տեղ գտած եղբայրասպան կռիվների եւ վայրագությունների նկարագրությունից, որոնք ուղիղ համեմատական են պատմիչների հիշատակություններին²⁴: Իսկ Մոքոսի կողմից կործանված կուռքի համար վրեժ առնելը²⁵ եւ կռվի պատրաստվելը, ամենայն հավանականությամբ, Տարոնի Իննակնյան կոչված վայրում գտնված Գիսանե եւ Դեմետր կուռքերի տաճարների քրմերի եւ հայոց զորքի միջև Կուռուս քաղաքի մոտակայքում տեղի ունեցած կռվի հիշողությունն է²⁶:

«Մոքոսում» կան դիպաշարեր, որոնք մի քանի սյուժեների համադրական հարակցումներ են: Այդպիսին է Զինաքյարի կողմից Մոքոսի ձերբակալությունը. նա խաբեությամբ իր մոտ է տանում Մոքոսին եւ բանտարկում գիշատիչ գազաններով լցված հորում: Այս դիպաշարում մի հարակցումը նույնանում է աստվածաշնչյան Դանիելի՝ առյուծների գուրը նետվելուն²⁷, որը տեղայնացվել է, մյուսը՝ խաղաղությամբ իր մոտ տանելը, հետո ձերբակալելն ու բանտարկելը, որը Վաղես կայսեր կողմից Ներսես Մեծի ձերբակալության եւ աքսորի հիշողությունն է²⁸: Եվ եթե գազանները Դանիելին ձեռք չեն տալիս, ապա Մոքոսի դեպքում գազանները վնասում են հերոսին: Դանիելը չի բախվում գազանների հետ, իսկ Մոքոսն

²³ Մ. Աբեղյան, հտ. Ա., էջ 373:

²⁴ Աբրահամ Խոստովանող, Վկայք արեւելից, աշխատասիրությամբ Գ. Տէր-Մկրտչեանի, Էջմիածին, 1921, էջ 27-31. Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, թարգմանությունը, ներածությունը եւ ծանոթագրությունները՝ Վ. Վարդանյանի, Երեւան, 1978, էջ 83-86. Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, էջ 219-221:

²⁵ «Մօքոս», էջ 25-26:

²⁶ Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը եւ ծանոթագրությունները՝ Վ. Վարդանյանի, Երեւան, 1989, էջ 36-42:

²⁷ «Աստուածաշունչ», Դանիելի մարգարեություն, Զ. 16-22:

²⁸ Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, էջ 141:

աղոթելով պատուում է ասլանին, խեղդում է զափլանին եւ սպանում գայլին: Մյուս հարակցումը Լուսավորչի²⁹ բանտարկության հիշողությունն է՝ կրկին տեղայնացված: Ինչպես Գրիգորն է նետվում վիրապ՝ թունավոր օձերի ու կարիճների մեջ, այնպես էլ վեպի հերոսն է զնդանում բանտարկվում, իսկ օձերին ու կարիճներին փոխարինում է թունավոր ջուրը: Մոքոսն իր գանգատ-աղոթքում հիշատակում է կրած տառապանքները³⁰, որոնք Լուսավորչի չարչարանքների պատմական հիշողությունն են:

Բանտից ազատվելու սյուժեն կրկին աստվածաշնչային է՝ նման Պետրոս առաքյալի՝ բանտից ազատվելու պատմությանը³¹, եւ կրկին տեղայնացված: Բանտից Մոքոսին ազատում է ոչ թե հրեշտակը, այլ՝ Մանուկ Տղան: Նա Մանուկ Տղային տեսնում է նաեւ հրեղեն ձիով, ով իրեն տանում է Մուզսուրա ջրերի ակունքը, որտեղից քառասուն աղբյուրներ են բխում³²: Լողանալով յոթ կաթնաղբյուրների մեջ՝ կիսամեռ Մոքոսը կրկին վերակենդանանում է, դառնում առաջվանը³³: Այստեղ ոչ ուղղակի կերպով, որպես ծագման մասին ունեցած հեռավոր հիշողություն, կարեւորվում է ջուրը, ավելի ճիշտ՝ Կաթնաղբյուրը, որը կենարար եւ կեցուցիչ է: Սա, անշուշտ, իր կրոնական զուգահեռն ունի նաեւ Մկրտության խորհրդի հետ եւ, որպես անցումային ծես, կարեւորված է քրիստոնեության մեջ: Եվ ինչպես Քրիստոս մկրտությունից հետո, «Սասնա ծռերի» հերոսները Կաթնաղբյուրից խմելով կամ Կաթնաղբյուրում լողանալուց հետո սկսեցին իրենց առաքելությունը, այնպես էլ Մոքոսը, որը Մանուկ Տղայի ձեռքով մկրտվում է՝ դառնալով նոր մարդ՝ պատրաստ այն առաքելությանը, որին կոչված է: Մոքոսի՝ կաթնաղբյուրի մեջ լողանալով հզորանալը եւ այլափոխվելը գրեթե նույնական է Սանասարի՝ ջրի մեջ լողանալու եւ այլակերպվելու հետ: Եվ եթե Սանասարը ստանում է ֆիզիկական, շոշափելի սպառազինություն եւ ձի, ապա Մոքոսը ստանում է անշոշափելի շնորհներ, իսկ ձիու փոխարեն որպես օգնական հանդես է գալիս այսու-այնկողմնային աշխարհներն իրար միացնող թռչունը՝ Չեչեկ չերքեզը: Այսինքն՝ այստեղ նույնպես կարեւորված է եւ հիմնային արժեք ունի հերոսի կողմից անցումային ծեսի հաղթահարումը, որը նրան տալիս է

²⁹ Տե՛ս, Հ. Հակոբյան, Գրիգոր Լուսավորչի լեգենդի հինարեւելյան եւ միջերկրածովյան գուգահեռները, «Հայաստանը եւ քրիստոնյա Արեւելքը», Երեւան, 2000, էջ 36:

³⁰ «Մօքոս», էջ 26-27:

³¹ «Աստուածաշունչ», Գործք առաքելոց, ԺԲ. 6-10:

³² Սանրամասն տե՛ս Գ. Երեանեան, Պատմութիւն Չարսանճագի հայոց, էջ 6:

³³ «Մօքոս», էջ 29:

ինքնաճանաչման նոր մակարդակ եւ, որպէս կնիք, օրինականացնում է սահմանված առաքելութեան կատարումը:

Վնայում հանդես եկող սրբերը. Իր փախուստի ճանապարհին՝ Կեոկե-ռիկ սարի վրա, Մոքոսը հանդիպում է Քառասուն Մանկանց, որոնք եկել, իրենց համար ժայռը փորել տուն են սարքել ու ապրում են այնտեղ³⁴: Նա երեք օր մնում է Քառասուն Մանկանց³⁵ մոտ եւ հետո շարունակում իր ճանապարհը: Մոքոսի՝ Քառասուն Մանկանց մոտ՝ անձավում մնալը խորհրդանշում է հաղորդակցութիւնը Քրիստոսի մահվանն ու հարութ-յանը: Քառասուն Մանկանց հրաժեշտ տալով՝ հերոսը շարունակում է իր ճանապարհը եւ հանդիպում Դանիել ճգնավորին³⁶, ով հեռացել էր աշ-խարհից եւ անապատական կյանքով էր ապրում: Մոքոսի՝ Դանիելի այ-րում մնալը խորհրդանշում է Քրիստոսի՝ մկրտութիւնից հետո անապատ գնալը, որը ցուցում է աշխարհի մերժումը եւ առաքելութեանը պատ-րաստվելը: Այստեղ եւս տեսնում ենք տարածքի տեղայնացում՝ պայմա-նավորված այն հանգամանքով, որ քրիստոնեական մտածողութեան մեջ ճգնավայրերը, անկախ իրենց գտնվելու բնակլիմայական պայմաններից, համարվել են անապատներ: Այսինքն՝ ի դեմս հերոսի «մկրտութեան» ու դրան հաջորդած փորձութիւնների՝ առնչվում ենք նվիրագործման ծի-սահամալիրի հետ, որը գալիս է վաղնջական ժամանակներից՝ իր մեջ ներառելով նաեւ քրիստոնեական տարրեր:

Երեք մոգերը վնայում. Անախրոնիզմը հատուկ է էպոսին, որը բավա-կան տեսանքի կերպով արտահայտված է նաեւ «Մոքոսում»։ Արեւել-քի երեք մոգերը գալիս են Հայաստան, մասնավորապէս Ս. Տիկին, ուր կարծել են, թե պետք է ծնված լինի Քրիստոս, բայց մատուցում չգտնե-լով Քրիստոսին՝ երեք թագավորները գիշերում են ուխտատեղիում, իսկ առավոտյան շարունակում իրենց ճանապարհը: Քրիստոսի այրի տեղը նրանց ցույց է տալիս մի իշապան: Ուշագրավն այն է, որ այրը չի հիշա-տակվում որպէս Բեթղեհեմի, այլ՝ մսուր, որի վրա կանգնում է գիսավոր աստղը³⁷: Այս դրվագում երեւան է գալիս ժողովրդական ավանդու-թյունը:

³⁴ Քառասուն Մանկանց՝ նույնանուն վայրում եղող ժայռափոր եկեղեցու մասին վկայում է Գ. Սրվանձտյանը: Տե՛ս Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. Բ., էջ 392:

³⁵ Քառասուն Մանկանց մասին մանրամասն տես «Համաբարբառ Յայսմաւորք», Գ., Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 104-111:

³⁶ Այս կերպարը մարմնավորում է Դ. դարում ապրած Դանիել քորեպիսկոպոսին: Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, էջ 59-69. Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, էջ 81:

³⁷ «Մօքոս», էջ 36:

նը³⁸՝ կապված երեք արքաների³⁹ տեսիլքների հետ⁴⁰: Իսկ Դանիել քորեպիսկոպոսին ժողովուրդը վեպում դարձրել է Քրիստոսի ծննդյան ժամանակակիցը, որն, անշուշտ, աղերսներ ունի Աստվածաշնչում հիշատակվող Սիմեոն ծերունու հետ⁴¹:

Թաղման ծեսը. Այնուհետեւ Դանիելը հայտնում է, որ ինքը Քրիստոսի լույս աշխարհ գալն իմացավ, եւ հասավ իր մեռնելու ժամանակը: Նա ապսպրում է Մոքոսին իրեն թաղել եւ գերեզմանին քար դնել⁴²: Այստեղ առնչվում ենք թե՛ ծիսական լվացման արարողությունը, թե՛ տապանին եւ թե՛ անվան հիշատակությունը⁴³, որն այնքան կարեւորված է հայոց մեջ: Իսկ ննջեցյալի թաղումը ոչ միայն ազգային, այլեւ համամարդկային մշակույթի կարեւորագույն բաղադրիչներից է⁴⁴, որը կարեւորված եւ արժեւորված է նաեւ վիպական բանահյուսության մեջ:

Տաճարը եւ նրա սրբազնացումը. Թե՛ «Մոքոսում», թե՛ «Սասնա ծռերում» կենտրոնական դերակատարություն է ստանձնում սրբազան տաճարածքը՝ տաճարը կամ եկեղեցին, որի կառուցումը կամ վերաշինումը կարծես թե օրինականացնում է գլխավոր հերոսի ունեցած իշխանությունը: Երկուսում էլ բավական ուշագրավ նրբերանգներով է ներկայացված հայոց ընտանեկան ինքնություն գլխավոր բաղադրիչներից մեկը՝ տան կամ օջախի սրբի պատկերացումները⁴⁵, որոնք քրիստոնեական երանգավորում են ստացել: Հետաքրքիրն այն է, որ երկու վեպերում էլ սրբազան տաճարը նվիրված է Աստվածածնին: «Սասնա ծռերում», որպես տոհմական սուրբ, հանդես է գալիս Մարութա Բանձր Աստվածածինը, Մոքոսում՝ Ս. Տիկինը⁴⁶, որոնց բարեխոսությունն ու օգնությունն են դիմում բոլոր հե-

³⁸ Տե՛ս Գ. Հովսեփյանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահյուսությանց, Թիֆլիս, 1893, էջ 32-34:

³⁹ Տե՛ս Լ. Սիմոնյան, Նոր Տարի, Սուրբ Ծնունդ, Տոմար, հտ. Ա., Երեւան, 2006, էջ 122:

⁴⁰ «Մօքոս», էջ 36:

⁴¹ «Աստվածաշուն», Ղուկաս, Բ. 25-32:

⁴² Սա վերը հիշատակված Դանիել քորեպիսկոպոսի նահատակության եւ թաղման հիշատակությունն է: Վեպում նույնությամբ պահպանվել է Դանիելի մարմինը իր ճգնաժամային թաղելը: Բայց ճգնաժամային վեպում տեղայնացվել է եւ Տարոնից տեղափոխվել է Դերսիմ: Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, էջ 69:

⁴³ Հ. Պետրոսյան, Խաչքարը եւ հիշատակի միջնադարյան ընկալումը, «Հայոց պատմության հարցեր: Գիտական հոդվածների ժողովածու», թ. 6, Երեւան, 2005, էջ 207:

⁴⁴ Ա. Բ. Շմիդտ, Հայոց թաղման ծեսը մահացածների պաշտամունքի հին քրիստոնեական հաւատալիքների շրջանակում, «Գանձասար», հտ. Զ., Երեւան, 1996, էջ 79-80:

⁴⁵ Խ. Սամուելյան, Հայ ընտանեկան պաշտամունքը, ԱՀ, XIV գիրք, Թիֆլիս, 1906, թ. 2, էջ 165:

⁴⁶ Գ. Երեւանեան, Պատմութիւն Չարսանճագի հայոց, էջ 180-181: Ս. Տիկինը կոչվել է

րոտներն անխտիր, իսկ հասարակության համար այդ սրբավայրերը դարձել են գլխավոր ուխտատեղիներ եւ ընկալվել որպէս մուրազատու:

Սրբազան ծառը. Այն, որ միջնադարում Կենաց ծառն իր գտնվելու վայրով եւ գործառույթով նույնական է նախաքրիստոնեական պատկերացումների հետ եւ կենտրոնական դերակատարություն ունի նաեւ քրիստոնեական պատկերացումներում⁴⁷, անհերքելի է: «Մոքոսում» իր ուրույն դերն ունեցող Բռինչն անշուշտ աղերսվում է Կենաց կամ Տիեզերական ծառի⁴⁸ հիշողության հետ, որը տարբեր ժողովուրդների մոտ տարբեր փիլիսոփայական ընկալումներ եւ տեքստեր է ունեցել⁴⁹, պատճառ դառնալով, որ որոշ ծառատեսակներ, նույնականացվելով կենացծառային պատկերացումների հետ, իրենց դիրքի պատճառով սրբազնացվեն՝ ստանալով Կենաց ծառին բնորոշ գործառույթներ⁵⁰:

Զինաքյարի կողմից ծառի այրվելը խորհրդանշում է համաշխարհային քառսը: Իսկ Մոքոսի կողմից աղոթքով չորացած ծառը կրկին կանաչեցնելը խորհրդանշում է խախտված կարգուկանոնի վերահաստատելը, որն էպոսում իր առարկայական կերպավորումն է ստանում քարոզով եւ դրա արդյունք հանդիսացող գործողություններով: Եվ միայն խախտված կարգուկանոնի վերահաստատումից հետո է Մոքոսը գնում ազատելու հոգեմորը, որն ամրացած էր իր բերդում:

Պապմական հիշողությունները վեպում. Խալի կնոջ՝ Ղարազյոզ սուլթանի բերդում ամրանալը եւ Զինաքյարին չհանձնվելը հիշողությունն է Փառանձեմ թագուհու՝ Արտագերսում ամրանալու եւ տասներեք ամիս թշնամու զորքերին հերոսաբար դիմադրելու իրողության⁵¹, որը վիպականացվել եւ տեղայնացվել է: Ի տարբերություն պատմիչի վկայության՝ վեպում թագուհին ինքնասպան է լինում՝ կարծելով, թե իր միամորիկ որդին սպանվել է: Իսկ Խալանտարին փախցնելը նույնական է Պապին հունաց թագավորի պալատ ուղարկելու հետ, որը վիպական գիծ է ստացել: Բայց Մոքոսն իր հոգեեղբորը օտար երկիր չի տանում, այլ՝ Ս. Տիկին,

նաեւ Ս. Թորոս: Տե՛ս **Գ. Սրվանձոյանց**, Երկեր, հ. Բ., Երեւան, 1982, էջ 385:

⁴⁷ «Աստուածաշունչ», Յովհաննու Յայտնութիւն, ԻԲ. 2:

⁴⁸ **Ա. Օդաբաշյան**, Տիեզերական ծառը հին հայոց դիցաբանական համակարգում, ԼՀԳ, թ. 10 (538), հոկտեմբեր, Երեւան, 1987, էջ 61-71:

⁴⁹ "Древо мировое", "Мифы народов мира", энциклопедия, т. 1, Москва, 1987, с. 398-405. **В. Н. Топоров**, Мировое дерево: универсальные знаковые комплексы, т. 1, Москва, 2010, с. 107-108.

⁵⁰ **Ս. Հարությունյան**, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2002, էջ 21:

⁵¹ **Փավստոս Բուզանդ**, Հայոց պատմություն, էջ 263:

որն առավել ապահով էր Զինաքյարի ոտնձգություններից:

Երրորդ գլխով ավարտվում է Խալանտարի պատմությունը՝ մնալով կիսատ: Հետեւելով վեպի դիպաշարի տրամաբանական զարգացումներին՝ տեսնում ենք, որ երրորդ եւ չորրորդ հատվածների միջեւ ակնբախ խզում կա:

Չորրորդ գլուխը սկսվում է Մազին թագավորի որդի Մնտամի՝ հորեղբոր սահմաններից ներս անհեռատեսորեն կատարած ասպատակությունների նկարագրով, որը հնարավոր հիշողությունն է հայոց իշխանական երկու տոհմերի՝ Մանավազյանների եւ Որդունինների եղբայրասպան կռիվների⁵²: Այնուհետ պատմվում է Զինաքյարի ասպատակությունների եւ մահվան մասին, որն, անշուշտ, Մերուժան Արծրունու եւ Վահան Մամիկոնյանի կատարած ասպատակությունների եւ Մերուժանի մահվան նկարագրությունն է⁵³: Վեպում տեղայնացումը վերաբերում է ոչ միայն սպանության վայրին, այլեւ սպանողներին. եթե պատմիչ Բուզանդը հիշատակում է Մանուել սպարապետին եւ նրա զինակից Բաբիկին, ապա վեպում, որպես վրիժառուներ, հանդես են գալիս Լամբք թագավորը եւ նրա հարսը՝ Շուշա Սուլթանը:

Չորրորդ հատվածն ավարտվում է երեք օր ու գիշեր լուսնկայի կապվելու հիշատակությամբ, որը հիշողությունն է Դ. դարի վերջի եւ Ե. դարի սկզբի իրադարձությունների եւ դրանց հաջորդած արեւի խավարման⁵⁴:

Փանփուլի կերպարն ու հրեղեն ձին. Հինգերորդ մասում առաջին անգամ հիշատակվում է Բաղի որդի Ակուկի կին Փանփուլը, որը հանդես է գալիս որպես ապստամբուհի: Նա հիշատակվում է նախ որպես կռապաշտ, իսկ հետո, Քրիստոսի զորությունը ականատես լինելով, դառնում է քրիստոնյա: Այս մասում են առաջին անգամ հիշատակվում հրեղեն ձին՝ Պենկիպոզ անունով⁵⁵, կեծակե թուրը եւ գոտին: Կենտրոնական դերակատարություն ստացած Փանփուլն, անշուշտ, հեռավոր հիշողությունն է ասորեստանցիների Աստարտե (նույնական է ասորա-բաբելական Իշտարի հետ)⁵⁶ սիրո դիցուհու, որը պաշտվել է նաեւ Հայաստանում՝ պայմանավորված Հայաստանի հարավային եւ արեւմտյան կողմերի ասոր-

⁵² Անդ, էջ 18:

⁵³ Անդ, էջ 387:

⁵⁴ Աբրահամ Խոստովանող, Վկայք արեւելից, էջ 42:

⁵⁵ Հրեղեն ձիու ավանդազրույցը, իբրեւ ծանոթություն, տվել է Մինաս բաբարը, տես «Սօքս», էջ 58:

⁵⁶ Մանրամասն տես **И. Ш. Шифман**, Астарты, В. К. Афанасьева, И. М. Дьяконов, Иштар, "Мифы народов мира", энциклопедия, т. 1, с. 115-116, 595.

րի բնակչության առկայությունը⁵⁷: Այս դեցուհու դուստրն է Շամիրամը, որի մասին առասպելները հայտնի ու տարածված են հայոց մեջ, եւ հնարավոր է, որ ժամանակների ընթացքում Աստարտան ու Շամիրամը նույնականացվել են՝ Փանփուլ անվան տակ իրենց մնայուն արտացոլումը գտնելով հայ վիպական բանահյուսության մեջ:

Խաչի պանծացումն ու հաղթանակը. Այնուհետեւ պատմվում է Արզի որդի Գարեգինի քրիստոնյա դառնալը եւ պայքարը Փանփուլի դեմ: Այս հատվածում իր կենտրոնական դերակատարությունն ունի Մոքոսի երազը, որից արթնանալով պատրաստում է խաչը, Մանուկ Տղի պատկերը զետեղում խաչի վերելում եւ ոսկե թագ դնում վրան: Սա Հայոց Եկեղեցում եւ, առհասարակ, քրիստոնեական եկեղեցիներում գործածվող խաչվառի նկարագրությունն է եւ համեմատական Ագաթանգեղոսի հիշատակած տեսիլքին⁵⁸:

Վիպական մտածողության մեջ, որպեսզի հերոսի առաքելությունը օրինականացվի, կարեւոր է երկնային հրաշքը, որը «Մոքոսում» հանդես է գալիս կարմիր-կանաչ լույսի տեսքով. երբ աբլորականչին Մոքոսը փողը փչել է տալիս եւ զորքին պատրաստում կռվի, Գարեգինի վրա երկնքից կանաչ-կարմիր լույս է իջնում: Զինվորները, տեսնելով հրաշքը, գնում համբուրում են Գարեգինին եւ մկրտվելով դառնում քրիստոնյա: Սա, անշուշտ, հիշողությունն է Տարոնում Գրիգոր Լուսավորչի կողմից կատարված հայոց զորքի մկրտության, որից հետո մկրտվածների վրա հրեղեն սյան տեսքով լույս է իջնում եւ երեք ժամ շարունակ տեսանելի է լինում ներկաներին, ինչպես վկայում է պատմիչը⁵⁹: Սրան զուգահեռ ենք տեսնում Աստվածաշնչի Ելք գրքում հիշատակվող ամպի եւ հրի սյունը, որը անապատում գիշեր ու ցերեկ ուղեկցում էր Եգիպտոսից հեռացած հրեաներին⁶⁰: Վեպում էլ Գարեգինի զորքը առաջ է շարժվում պատկերից բխող լույսի առաջնորդությամբ, որի բացատրությունը գտնում ենք Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ⁶¹:

Գարեգինի զորքը, խաչի զորության մեջ առաջնորդված, մոտենում է պաշարված քաղաքին: Առավոտյան, երբ Գարեգինը մոտենում է քաղաքին,

⁵⁷ Մ. Աբեղյան, հ. Ը., Երեւան, 1985, էջ 63:

⁵⁸ Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, էջ 421:

⁵⁹ Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, էջ 46: Մկրտության նմանատիպ հիշատակություն գտնում ենք նաեւ Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ. տե՛ս Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, էջ 465:

⁶⁰ «Աստուածաշունչ», Ելք, ԺԳ. 20-22,:

⁶¹ Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, էջ 423:

Փանփուլը տեսնում է, լույսի կիսվելը եւ կամար կապելը դեպի երկինք: Սա ժողովրդի հիշողության մեջ կենցաղավարող Լուսավորչի տեսիլքն է⁶²: Փանփուլը վախենում է իր տեսածից, զղջում արածի համար, եւ իր վրայից հանելով կեծակե թուրն ու գոտին՝ դնում է Գարեգինի առաջ՝ նրան տալով նաեւ իր թագավորությունը:

Հինգերորդ մասն ավարտվում է Գարեգինի կողմից քաղաքի մոտակայքում՝ լույսի իջած տեղում, մատուռ կառուցելով, որը Մոքոսին հրամայվել էր երազով:

Վեպի վերջին՝ վեցերորդ մասը սկսվում է Փանփուլի եւ Մոքոսի դեպի Ս. Տիկին ճանապարհորդությամբ, որը հագեցած է Դերսիմի բնապատկերների եւ տեղագրության ճոխ ու հարուստ նկարագրություններով:

Ճանապարհին՝ Փանփուլի բերդի դիմաց, Մոքոսը մի աղբյուրի ափ է բացում, վրան խաչքար է սարքում եւ անունը դնում Խաչաղբյուր: Սա ինչ խոսք, բավական ուշագրավ մշակութային տեքստ է⁶³ եւ հիշողությունն է քրիստոնեության տարածման սկզբնական շրջանում Հայաստանի տարբեր կողմերում կանգնեցված խաչերի եւ խաչակերպ կոթողների, որն անխաթար մնացել է վեպում: Այսինքն՝ վեպում ակնհայտ կերպով կենցաղավարում է խաչի հաղթանակի եւ փրկագործության խորհրդաբանությունը, որը հանդես է գալիս նաեւ Ֆիզիկապես այն կանգնեցնելով՝ ի տես բոլորի: Սա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ քարոզվող նոր կրոնի գաղափարախոսության եւ ծիսակատարության տարածում եւ ամրապնդում, ինչպես նաեւ նոր սրբազան տարածքների կազմակերպում եւ քրիստոնեական խորհրդանիշի պանծացում: Վեպը բավական զգուշ է պահպանել քրիստոնեական հավատքի տարածման վաղնջատեքստը՝ առանց աղավաղելու դրա հաջորդական զարգացումները: Հետագայում ավելացված շերտերը նույնպես չեն խաթարել սկզբնական քարոզչության մշակութային առանձնահատկությունն ու նրբերանգները՝ մեր ժամանակներին հասցնելով կորուսյալ Հայրենիքի՝ մեզ տակավին անհայտ պատմական հիշողությունները: Այդ հիշողությունները եւ խաչի գաղափարաբանությունն ու իմաստաբանությունը հետագա դարերում ծնունդ տվեցին բազմաթիվ վիպական գրույցների՝ ի դեմ «Կարոս խաչի»:

Մահը հաղթահարելու ժողովրդական պատկերացումը վեպում. Վեպը թեեւ քրիստոնեական վարդապետության շնչով զրկված երկ է, սակայն,

⁶² Անդ, էջ 415-419:

⁶³ Հ. Պետրոսյան, Խաչքար: Ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երեւան, 2008, էջ 10:

ինչպես «Սասնա ծռերում», այստեղ եւս պահպանված ենք տեսնում ժողովրդական հավատալիքներն ու առօրյայում դրանց կենցաղավարման նրբերանգները: Յավոք այս հատվածը Մինաս բաբարի մոռացած հատվածներից է, որն իր կիսատուլթյան պատճառով հնարավորություն չի տալիս թեկուզեւ մոտավոր ամբողջացնել տեքստի գաղափարական բովանդակությունը: Հնարավոր է, որ այն մի մեծ եւ առանձին հատվածի փոքրիկ պատառիկ է, որն իր միջանկյալ տեղն է գտել՝ որպես միջանցիկ տեղեկություն. Մոքոսը աղոթքով կրկին կյանքի է կոչում Բալ թագավորի կիսամեռ պատանուն: Վերականգնանալով՝ պատանին ասում է. «Ճերմակ մօրուքով մի ֆարֆուրի ֆինճանով ինձիս գինի խմոց, էլայ նստայ»⁶⁴: Սա, անշուշտ, աղերսներ ունի քրիստոնեական Հաղորդության խորհրդի եւ սկիհի, ինչպես նաեւ հայոց կենցաղում գոյություն ունեցած արքայական գինարբուքի ծեսի հետ, որում արքայի բաժակն ընկալվում էր «կենաց բաժակ», իսկ գինին՝ «կենաց հեղուկ»: Սա գինու միջոցով մահը հաղթահարելու ժողովրդական պատկերացում է⁶⁵, որն իր հաստատուն տեղն է գտել վեպում:

Եղջերվամարդու առասպելային վեպում. Նուկեկը ներկաներին տանում է այն տեղը, ուր իրեն թողել է Թորոս իշխանը եւ, պատմում է, որ հինգ եղնիկ է տեսել այդ քարին կանգնած: Եվ երբ նետը քաշել է, որ սպանի, իր աչքին եղնիկները երեւացել են որպես ընտանիք, իսկ երբ նետը հեռացրել է, կրկին եղնիկների է տեսել: Նուկեկը, հասկանալով, որ ընտանիք է, չի սպանել: Բայց դրանից հետո իր գլխավերեւում տեսել է մի մեծ եղջերու եւ բռնել նրա եղջյուրից: Այդ եղջերուն էլ իրեն գցել է Եփրատը: Սա հայերի մեջ կենցաղավարող ընտանեկան մշակույթի հանդեպ ունեցած երկյուղածության եւ հարգանքի դրսեւորման ուշագրավ պատառիկ է: Այսինքն՝ վեպը, բացի պատմական հիշողություններից, իր մեջ ներառել եւ պահպանել է առասպելական պատկերացումներ, որը տիպական է վիպական բանահյուսությանը:

Գարեգինի եւ Մարգարիտի ամուսնության եւ Գարեգինի թագադրության պատմությունը վիպական գիծ է, որը տեսնում ենք «Սասնա ծռերի» բոլոր ճյուղերում եւ առհասարակ վիպական բանահյուսության մեջ: Այս հատվածում Մոքոսը բավական հետաքրքիր է ներկայացնում իր կյանքի կարճառոտ պատմությունը, որն ընդգրկում է իր ծննդից մինչեւ ներկա

⁶⁴ «Մօքոս», էջ 77:

⁶⁵ Հ. Պետրոսյան, Անանիա Շիրակացու «Խրախճանականքը» եւ միջնադարյան խնջույքը, «Հայաստանը եւ քրիստոնյա Արեւելքը», Երեւան, 2000, էջ 359-360:

պահ, որը քարոզատեքստ է հիշեցնում: Ուշագրավ են տարիքի մասին հիշատակությունները եւ իր ներկա տարիքը՝ հարյուր վաթսուհին: Ներկայացված շինարարական աշխատանքները՝ բերդերի կառուցումը, իր զուգահեռներն ունի «Սասնա ծռերում»՝ ի դեմս Թեաթորոս իշխանի⁶⁶, իսկ վեպում կենտրոնական տեղ գրավող Տաճարը, որպես օրհնհաբաշխ ակնադրյուր եւ Դերսիմի կամ պատմական Ծովք աշխարհի հոգեւոր ստեղծող, հանդես է գալիս Ս. Տիկինը, որը գլխավոր հավաքատեղի է:

Մոքոսը բոլորին հրավիրում է մասնակցելու Գարեգինի թագադրությանն ու ամուսնությունը: Վերջինս մեծ շուքով ու խնջույքի սեղաններով է դիմավորում իր հյուրերին: Մոքոսն ու Քառասուն Մանկունք օրհնում ու փառաբանում են Աստուծոն, որ խաղաղ ժամանակների հասան, եւ գառն ու գայլը արածում են միասին: Սա աշխարհի վերջի եւ Քրիստոսի գալուստի հետ առնչվող կատարածաբանական պատկերացում է, որը գալիս է վաղ հնությունից⁶⁷:

Մոքոսը բոլորին խնդրում է աղոթել, որ Մանուկ տղան ինքը թագադրի նորաօծ արքային: Մանուկ Տղան իջնում է, թագը դնում Գարեգինի գլխին, եւ Արտուճ արքայի⁶⁸ նման թագավոր է դառնում Գարեգինը:

Վեպն ավարտվում է Քառասուն Մանկանց գովերգով եւ Մոքոսի օրհնությունը:

Ամփոփելով ասենք, որ ինչպես «Սասնա ծռերն» է իր մեջ կրում պատմական ժամանակաշրջանների մի քանի շերտեր, եւ աղերսներ ունի եւ՝ թափառիկ, եւ՝ աստվածաշնչյան որոշ սյուժեների հետ, այնպես էլ «Մոքոսը», որում, ի տարբերություն «Սասնա ծռերի», առավել շեշտադրված է քրիստոնեական հավատքի համար մղված պայքարը: Եվ եթե առաջինում հպանցիկ է ներկայացվում կռապաշտ-խաչապաշտ հակադրությունը, ապա երկրորդում այդ հակադրությունը ներկայացված է բավական խորը եւ կրոնական բարոյագիտությամբ հագեցած: «Սասնա ծռերի» միջուկը կազմում է արաբական տիրապետության շրջանում տեղի ունեցած ազգային ազատագրական պայքարի պատմական հիշողությունը՝ խարսխված «Վիպասանքի», «Պարսից պատերազմի» եւ «Տարոնի պատերազմի» վրա, «Մոքոսի» միջուկը՝ Հայաստանում քրիստոնեության տարածման եւ

⁶⁶ Սասնա ծռեր, հ. Բ., մաս I, Երեւան, 1944, էջ 60:

⁶⁷ Ս. Հարությունյան, Բանագիտական ակնարկներ, Երեւան, 2010, էջ 164:

⁶⁸ Արտուճ թագավորը առասպելական արքա է, ինչպես Գարեգինը: Հիշատակվում է նաեւ Չարսանճագում պատմված ժողովրդական հեքիաթում, որը գրի է առել Ս. Հայկունին Մինաս բաբարից: Տե՛ս ՀԺՀ, հ. ԺԶ., Երեւան, 2009, էջ 372-379, տե՛ս նաեւ ԷԱԺ, հ. Բ., էջ 233-240:

պետական կրոն հռչակման հիշողությունն է՝ կրկին խարսխված հայոց հին էպոսների վրա եւ հետագայում շերտավորված արաբական տիրապետության վարած քրիստոնեահալած քաղաքականության պատմական հիշողությամբ: «Սասնա ծռերն» ավարտվում է Փոքր Մհերի՝ ժայռի մեջ փակվելով, որը նախաքրիստոնեական կատարածաբանական պատկերացում է՝ շերտավորված Քրիստոսի երկրորդ գալստյան հավատալիքով, իսկ «Մոքոսն» ավարտվում է նախաարարման պատկերացումներով, ուր գառն ու գայլն արածոում են միասին, եւ Մանուկ Տղայի կողմից Գարեգինի թագադրությամբ:

РЕЗЮМЕ

“Мокос” – народное сказание, которое записал Саркис Айкуни от восьмидесятилетнего безграмотного старика крестьянина Минаса бабара в селе Исмайилцик уезда Чарсанчаг. По сравнению с эпосом “Сасна тсрер” (Сасунские удалцы), у “Мокоса” нет сказовых вариантов. Это сказание не было полностью исследовано, возможно потому, что оригинальный текст и интерпретации или комментарии, которые предположительно должны были быть сделаны собирателем, отсутствуют в сохранившемся архиве Айкуни, а комментарии и анализ, сделанные другими исследователями весьма незначительны. Несмотря на это, на основе фактического материала и кратких наблюдений, которые были в нашем распоряжении, мы поставили цель анализировать это фольклорное повествование, чтобы представить события, народные верования и культурные слои составляющие ядро произведения. Подобного рода произведения, в которых большей частью содержатся христианские сказания и воспоминания, М. Абегиан называет церковными сказаниями.

SUMMARY

“Mokos” is a folk tale recorded by Sarkis Haykuni, who had heard it from an eighty-year-old illiterate old man named Minas babar in the village of Ismailtsik, province of Charsanjak. Unlike the “Daredevils of Sasoon”, “Mokos” is not comprised of narrative variants. «Mokos» has not been studied properly, perhaps due to the deficiency of the original manuscript and collector’s interpretations in Haykuni’s archive; moreover, comments and analysis made by other researchers are very insignificant. In spite of this, based on factual material and brief observations that were at our disposal, we aimed at analyzing this folk narrative in order to present events, folk beliefs and cultural layers that make up the core of the work. Abeghyan used to call such works, which contain mostly Christian narratives and memories, ecclesiastical tales.

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԴԻԱՆՆԱ ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ

պատմական գիրք. թեկնածու, ՀԱԻ

ԱՐԱԳԱՍՈՏՆ ՊԱՎԱՌԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀՆՁԱՆՆԵՐԸ

Քինեգործությունը, խորն արմատներ ունենալով Հայկական լեռնաշխարհում, առավելագույն զարգացման է հասնում հատկապես միջնադարում: Խաղողի մշակման հարուստ ավանդույթներ ունեցող գավառներից է Արագածոտնը, ուր առկա են ինչպես աշխարհիկ, այնպես էլ եկեղեցական համայնքների տնօրինության ներքո գտնվող հնձաններ¹: Հայոց եկեղեցիները եւ վանքերը հսկայական տնտեսություններ տնօրինող հաստատություններ էին եւ ունեին իրենց սեփական հնձանային համալիրները՝ պայմանավորված եկեղեցու ծիսակարգում գինու մեծ կիրառությամբ: Միջնադարում խաղողից գինու ստացման ողջ գործընթացը կարծես սրբազորման արարողություն էր, քանզի համաձայն կտակարանային այլաբանությունների՝ Աստծո միածին որդին խաղողի ճմարիտ որթն է, իսկ գինին՝ աստվածային արյուն: Արդար դատաստանի ժամին հոգիները գիտվում են որպես ողկույզներ, որոնք Աստծո կողմից ճգմվելու են աստվածային հնձանում²: Քրիստոսի օրինակով հնձանում ճգմվող խաղողների են նմանվում նաեւ մարտիրոսները, եւ պատահական չէ Ագաթանգեղոսի վկայությունն առ այն, որ Հռիփսիմյան կույսերը, Հռոմի Դիոկղետիանոս կայսեր հալածանքներից խուսափելով, գալիս են Հայաստան եւ ապաստան գտնում, հետո նաեւ նահատակվում Վաղարշապատի հնձաններում. «... եկեալ մտանէին ի հնձանայարկս արգեստանւոյն, որ կան շինեալ ի հրախոյ յարեւելից կուսէ. եւ կերակրէին ընչիւք իւրեանց

¹ Կ. Ղաֆադարյան, Հովհաննավանքը եւ նրա արձանագրությունները, Երեւան, 1948, արձ. թ. 57, էջ 106-107:

² Հ. Պետրոսյան, Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երեւան, 2008, էջ 56:

ի վաճառաց քաղաքին»³: Այնուհետեւ «Արդ՝ գտեալ լինէին նոքա ի հնձանս շինուածոցն»⁴:

Ընդհանրապէս, այգեգործական աշխատանքներով պայմանավորված եռուզեռը դիտվում էր որպէս երկրի բարեկեցութեան բնորոշիչ: Այդ առումով ուշագրավ է, որ պատմիչ Արիստակէս Լաստիվերցին երկրի ամայի, անտեր վիճակը նկարագրում է հետեւյալ կերպ. «Արքունական ապարանքն աւերակ եւ անմարդի: Մարդաբնակ աշխարհն թափուր ի բնակչացն: Ոչ լսի ձայն ուրախութեան ի կուլթս այգեաց, եւ ոչ բարեբանութիւն առ կոխօղս հնձանի»⁵:

Արագածոտնում հնձանային մշակույթի բարձր զարգացման մասին են վկայում նաեւ հնագիտական պեղումների արդյունքները: Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտի հնագիտական ջոկատը 1987 թ. փրկարարական պեղումներ է իրականացրել Աշտարակ քաղաքի «Խոջաբաղեր» կոչվող վայրում: Պեղումները պարզեցին, որ ավերված երկու կառույցները հնձաններ են: Արշավախմբի կողմից առաջին համարակալված հնձանը, ըստ հնագիտական նյութերի, կառուցվել է վաղ միջնադարում: Այն հատակագծում հյուսիս-հարավ ուղղվածությամբ 11x10 մ չափերով քառանկյուն մի կառույց է⁶: Հնձանի պատերի հաստութիւնը 1,5 մ է ու շարված է 1,5x1 մ չափերի հսկա ժայռաբեկորներով: Պատերը բարձրացված են անմիջապէս ժայռի վրա, մուտքն արեւելքից է: Կառույցը 0,7x 0,5-0,8 մ չափերի պատով բաժանված է գործառութային տարբեր նշանակութիւն ունեցող երկու հատվածների՝ հյուսիսային մասը զբաղեցնում է կրաշաղախով պատված առագաստը, իսկ հարավային մասում տեղակայված է բնակելի-տնտեսական բաժինը: Քաղցուն անցել է եռաստիճան գտում՝ երեք տարբեր մեծութեան եւ տարողութեան տաքարների միջոցով: Առաջին տաքարը (խոր. 0,6 մ) տեղակայված է առագաստի հարավային պատի տակ, հաջորդը (խոր. 1 մ) բաժանարար պատի արեւելյան մասում է: Հնձանից քաղցուն դուրս է հոսել 8 մ երկարութիւն ունեցող կավե խողովակներով եւ վերջնական մաքրման ենթարկվել հնձանից 2,5 մ հեռավորութեան վրա գտնվող տաքարում (խոր. 3 մ) (նկ. 1): Քաղցուի նստվածքը հավաքվել է հորի հատակին արված տաշտանման փոսորակի մեջ: Բոլոր հորերը կրասվաղ են՝ անջրթափանց դարձնելու նպատակով:

³ «Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1909, էջ 85:

⁴ Անդ, էջ 90:

⁵ «Պատմութիւն Արիստակէաց վարդապետի Լաստիվերտցոյ», Թիֆլիս, 1912, էջ 58:

⁶ Գ. Թումանյան, Աշտարակի նորահայտ հնձանները, Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում (1986-1987 թթ. պեղումների արդյունքները), Լ, Երեւան, 1993, էջ 140-148:

Բնակելի-տնտեսական հատվածը կազմված է երկու օջախից, որոնցից քարերով կառուցվածը մտած է համեմատաբար վաղ թվագրվող թոնրի մեջ: Երկրորդ օջախից պահպանված է միայն թրծած կավե հիմքը⁷: Բնակելի հատվածի կենտրոնում են գտնվում կենդանիներին կապելու համար նախատեսված անցքերով քարերը (նկ. 2): Թոնիրը տեղակայված է արեւմտյան հատվածում (տր. 0,5 մ): Հնձանի ներսում պեղումներով բացվել են երկու հատակներ, որոնցից վերինը, հավանաբար, թվագրվում է ուշ միջնադարով, եւ կառուցվել է այն ժամանակ, երբ հնձանն այլեւս չի գործել: Ստորին հատակին են վերաբերում երկու օջախները եւ թոնիրը: Հատակի վրա բացվել են նաեւ 7-10 սմ տրամագծով գերանների մոխրացած մնացորդներ, որոնք հետազոտողներին հիմք են տալիս ենթադրելու, որ հնձանի ծածկը եղել է գերանակապ:

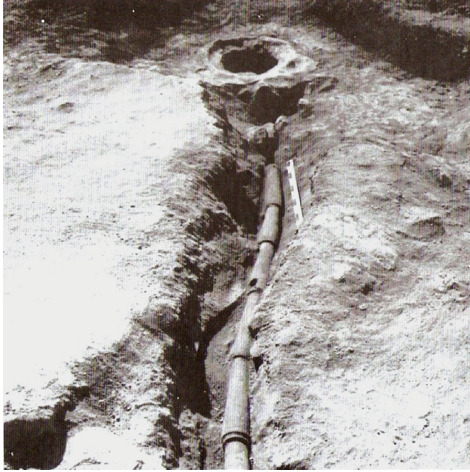
Վաղ եւ զարգացած միջնադարով են թվագրվում նաեւ Աշտարակ-Ապարան գործող ավտոխճուղուց աջ՝ «Մուղնու թառ» կոչվող վայրում պեղված հնձանները⁸: Ուշագրավ է, որ հնձանները կառուցված էին այգու այն հատվածներում, որոնք քիչ պիտանի էին մշակման համար: Առաջատի հատակը եւ մոտ 1 մ բարձրությամբ է, պատերը սվաղած են կրաշաղախով: Գետնափոր, կրասվաղ պատերով ու հատակով տաքարը տեղադրվել է առաջատի դիմաց: Այն շարված է մանր քարերով եւ ունի դեպի վեր նեղացող պատեր: Տաքարների տարողությունը հասնում է մինչեւ երեք տոննայի: Հնձանն ունի նաեւ բնակելի-տնտեսական հատված, որը հյուսիս-հարավ ուղղությամբ անցնող միջնորմով բաժանված է երկու հատվածների: Մուտքին կից՝ արեւմտյան մասում, կառուցված է կրասվաղ փոքրիկ ջրավազան, որին կից գտնվում են գրաստ կապելու համար նախատեսված անցքերով քարերը: Հավանական է, որ հնձանների մուտքերը փակվել են փայտե դռներով:

Միջնադարյան Հայաստանի խաղողագործության, եւ հատկապես գինեգործության մշակույթի բարձր դերի ու նշանակության մասին է վկայում սասանյան ժամանակաշրջանի հրեական «Բաբելոնյան գեմառա» կոչվող աշխատությունը⁹, որում հետաքրքիր տեղեկություններ են պահ-

⁷ Գ. Թումանյան, Հնձանային մշակույթը Հայաստանում, Երեւան, 2008, էջ 32:

⁸ Հ. Պետրոսյան, Ս. Հոբոսյան, Հ. Հակոբյան, Աշտարակի միջնադարյան հնձանները (1987) ՀԽՍՀ-ում 1987-1988 թթ., Դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքների նվիրված գիտական նստաշրջան, Երեւան, 1989, էջ 90-92:

⁹ Ю. А. Солодухо, К вопросу об армяно-иранских торговых связях в IV в., Исследования по истории культуры народов Востока, Сборник в честь академика И. А. Орбели, Москва-Ленинград, 1960, с. 128-132.

Նկ. 1. Գինու վերջնական մաքրման հոր
(Գ. Թումանյան, «Հնձանային մշակույթը
Հայաստանում» գրքից)

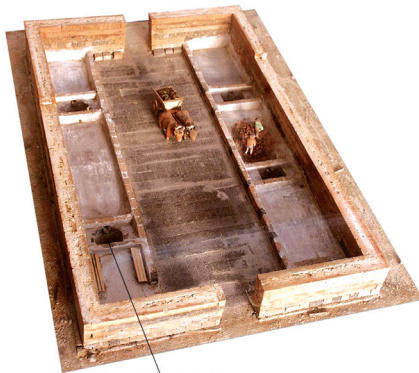
Նկ. 2. Կենդանիների կապելու համար
նախատեսված անցքեր (Գ. Թումանյան,
«Հնձանային մշակույթը Հայաստանում»
գրքից)

Նկ. 3. Էջմիածնի մշակույթի տան մոտ բացված հնձանի մառանը («Գինին հայոց
ավանդական մշակույթում» գրքից)

Նկ. 4. Եղվարդ. եկեղեցու
հարեանությամբ բացված
հնձանահոր (նկարը տրա-
մադրել է հնագետ,
պ. գ. թ. Ն. Հակոբյանը)

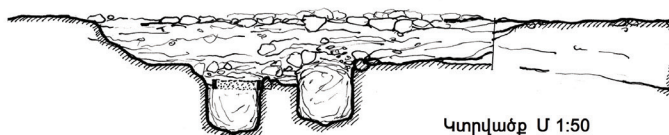
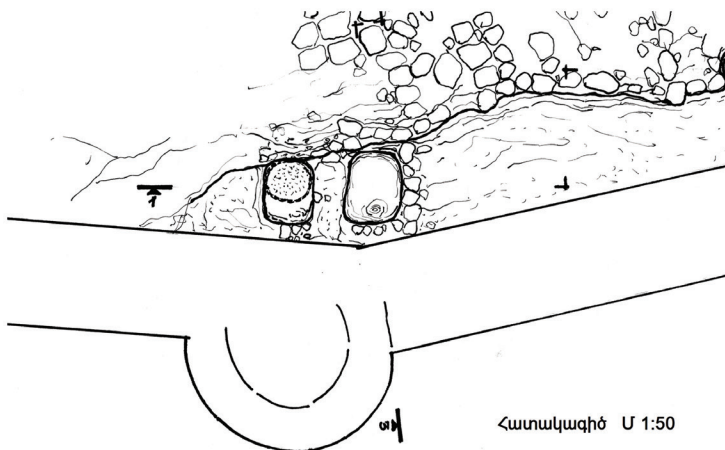
Նկ. 5. Զվարթնոց.
հնձանի մանրակերտ,
Սարդարապատի հու-
շահամալիր, Հայոց ազգա-
գրության թանգարան
(«Գինին հայոց ավանդա-
կան մշակույթում» գրքից)

Նկ. 6. Աղթամար. Ս. Խաչ եկեղեցու հարավային
ճակատի հարթաքանդակը (Ս. Ա. Օրբելի,
"Избранные труды", գրքից)

Նկ. 7. Դաշտադեմի ամրոցի հնձանահորերը

Նկ. 8 Դաշտադեմի հնձանների չափագրությունը (ճարտ. Ս. Բաղիշյան)

պանվել նաեւ գինու միջազգային շուկայում Վաղարշապատ քաղաքի խաղացած դերի մասին: Ըստ այդմ, Վաղարշապատ քաղաքը խոշոր հանգուցային կետ էր դեպի հարավ-արեւելք եւ հյուսիս-արեւմուտք գինու արտահանման գործում: Այստեղ նաեւ սահմանվում էին միջազգային շուկայի համար արտահանվող գինու գները:

Վաղմիջնադարյան հնձանի մնացորդներ պեղվել են Էջմիածին քաղաքի մշակույթի տան շրջակա տարածքում՝ միանավ բազիլիկ եկեղեցու հատակի տակ¹⁰: Այն շարված է փոքր չափի գլաքարերով եւ սվաղած կրաշաղախով: Պեղվել է նաեւ մառանային հատվածը՝ գինու կարանների շարքով, որոնց բերանները փակվել են շրջանաձեւ քարերով (նկ. 3): Հնձանի հյուսիս-հարավ առանցքով բացվել է 180 սմ երկարությամբ պահպանված մի պատ, որը, հավանաբար, պատկանել է տնտեսական նշանակության որեւէ կառույցի:

Հնձաններ պեղվել են նաեւ Էջմիածին քաղաքի արեւելյան ծայրամասում: 1979 թ. Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու շրջակայքում հայտնաբերվել են միանավ բազիլիկ եկեղեցի, բնակարանի, տնտեսական, կենցաղային կառույցների մնացորդներ եւ բազմատեսակ հնագիտական նյութեր¹¹: Այդ ամենի մեջ առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում պարիսպներից դուրս, եկեղեցու հյուսիս-արեւելյան հատվածում բացված գինու մշակման հետ կապված կառույցները: Դրանք հատակագծում կլոր, լավ մշակած տուֆե սալերով երեսպատված, կրասվաղ պատերով երկու մեծ հորեր են, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի 2 մ տրամագիծ եւ 2,1 մ խորություն: Հորերի հատակները նստվածքի համար ունեն փոսորակներ: Դրանք պատկանել են Ս. Հռիփսիմե եկեղեցուն եւ թվագրվում են Է. դարով:

Միջնադարյան Արագածոտնում հնձաններ են բացվել նաեւ Ս. Գայանե եկեղեցու շրջակայքում, որոնցից մեկը (հավանաբար խաղող տրորելու առագաստը) ավերված վիճակում պեղվել է Թ. Թորամանյանի կողմից, եւ ըստ նրա՝ քառակուսի կառույց էր¹²:

1976 թ. հնձանի մի հատված է բացվել Եղվարդում՝ բազիլիկ եկեղեցու հարեւանությամբ (պեղումները՝ պ. գ. թ. Ն. Հակոբյանի): Այն հատա-

¹⁰ Գ.Կարախանյան, Գ. Սարգսյան, Հ. Մելքոնյան, Պ. Հարությունյան, Հայաստանի վաղ միջնադարի նորահայտ հուշարձաններ, ԲԵՀ, 1992, թ. 2, էջ 158:

¹¹ Р. Торосян, Новонайденные памятники близ храма Рипсиме, Հայաստանի մշակույթի եւ արվեստի պորբեմներին նվիրված հանրապետական չորրորդ գիտական կոնֆերանս, գեկ. թեգ. Երեւան-Սարգարապատ, 1979 թ., էջ 266-267:

¹² Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայ ճարտարապետության պատմության, հ. 2, Երեւան, 1948, էջ 269:

կազմում գլանաձև, խորը կառույց է՝ շրջանակված շրջանաձև բերանով, երեսպատած լավ մշակած տուֆե սալերով (նկ. 4): Պատերը սվաղած էին կրով, հատակին պահպանված էր գինու զտման փոսորակը:

Միջնադարյան Հայաստանում գինու ստացման գործընթացի մասին հիանալի պատկերացում է տալիս Զվարթնոցի համակառույցի հարավարևելյան կողմում տեղակայված վաղ միջնադարյան հնձանը, որը մասնակի բացվել էր դեռ 1930-ական թթ., իսկ ամբողջովին պեղվել է 1958 թ., Զվարթնոցում իրականացված մաքրման եւ բարեկարգման աշխատանքների ժամանակ (նկ. 5): Հնձանն ուղղանկյունաձև կառույց է (չափերը՝ $32,6 \times 19$ մ): Այն միջանցքով բաժանված է երկու հավասար հատվածների, որոնցից հարավայինում տեղակայված են չորս հարթակներ: Դրանք սալարկված են գետաքարերով եւ սվաղած կրաշաղախով, որոնցից եզրայինները համեմատաբար մեծ են (32 մ²) միջիններից ($18,5$ մ²): Խաղողահյութի կուտակման համար նախատեսված հորերը տեղակայված են եզրային հարթակներում: Հարթակները դեպի հորեր ունեն որոշակի թեքություն առավելներ՝ հյուսիս հոսքը ապահովելու համար: Հորերը շրջանաձև են (տրամագիծը՝ $1,80$ - $1,85$ մ, խոր.՝ $1,65$ մ)՝ շարված լավ մշակած տուֆով, սվաղած կրաշաղախով: Հորերի հատակներին արված են փոքր փոսորակներ՝ նստվածքների կուտակման համար: Հյուսիսային հատվածում տեղակայված են երեք հարթակներ (19 - 20 մ²), որոնցից արևելք գտնվում են երեք քառակուսի հորեր ($1,25 \times 1,25$; $1,8 \times 1,14$; $1,8 \times 1,8$): Ըստ Վ. Հարությունյանի՝ այս հատվածը կառուցվել է հարավայինից համեմատաբար ուշ՝ բերքի ծավալների աճի պատճառով¹³: Հորերը կառուցված են սրբատաշ տուֆով, պատերը կրասվաղ՝ հյուսիս ներծծումը կանխելու նպատակով: Հնձանի տանիքը, հավանաբար, եղել է փայտածածկ¹⁴:

Միջնադարյան հնձանի կառուցվածքի մասին որոշակի պատկերացում է տալիս Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու հարավային ճակատի հարթաքանդակը: Այն կարծես խաղողի բերքահավաքի տեսարանի շարունակությունը լինի: Հուշարձանի թվագրումից ելնելով՝ հնձանի քանդակը թվագրվում է Ժ. դարով, թեև պիտի կարծել, որ դրանք ժամանակի ընթացքում կառուցվածքային էական փոփոխություններ չեն կրել: Այստեղ ներկայացված է խաղողի ճգման ընթացքը երկու բոկոտն, կիսամերկ տղամարդկանց կողմից¹⁵ (նկ. 6): Պատկերաքանդակի մանրամասներից ելնելով՝ Հ.

¹³ Վ. Հարությունյան, Զվարթնոցի պալատն ու հարակից շենքերը, «Տեղեկագիր», 1962, թ. 12, էջ 57-60:

¹⁴ Անդ, էջ 59-60:

¹⁵ И. А. Орбели, Из истории культуры и искусства Армении X-XIII вв., Избранные труды,

Խալփախչյանը ենթադրում է, որ հնձանը եղել է ընդարձակ, քարաշեն, կամարակապ կառույց¹⁶: Ս. Մնացականյանն այն համեմատում է ժողովրդական ճարտարապետության մեջ հայտնի սյունասրահների հետ, որոնք երկար ժամանակ դեռ պահպանվում էին Արարատյան դաշտի բնակավայրերում¹⁷:

Ժ.-Ժ.Դ. դարերում եւս Արագածոտնը էական դեր ունեւր գինու արտադրության գործում: Այդ մասին փաստում է Անբերդի եկեղեցու հյուսիսային մուտքի բարավորի ներսի արձանագրությունը, որում, ի թիվս կարեւոր այլ հիշատակումների, տեղեկություններ են պահպանվել նաեւ տարբեր գավառներում զարգացած գյուղատնտեսության ճյուղերի եւ սահմանված հարկերի մասին: Այսպես, Նիգ գավառի համար որպես հարկ սահմանվում էր ցորենը, Արագածոտնի համար՝ գինին, իսկ Վաղարշապատի համար՝ բամբակը¹⁸:

Արագածոտնում բարբեր այգիների ու հնձանների առկայության մասին են փաստում մի շարք վիմագրեր: Հառիճավանքի 1196 թ. արձանագրությունը Արուճում գտնվող այգու եւ հնձանի նվիրատւության մասին է¹⁹: Արուճում եւ Փարպիում հնձանների վերանորոգության մասին է Հոռոմոսի վանքի 1258 թ. արձանագրությունը²⁰:

Բագնայրի Ս. Աստվածածին եկեղեցու Ժ.Գ. դ. երկու արձանագրությունների համաձայն՝ Աշնակում երկու հնձան եւ մեկ այգի է նվիրաբերվել եկեղեցուն²¹: Այն, որ Աշնակը հարուստ է եղել հնձաններով, առարկայորեն փաստվեց նաեւ 1988 թ. բնակավայրի տարածքում կատարված պեղումներով, ինչի արդյունքում բացվեց վեց հնձան: Դրանցից երկուսը չորս բաժանմունքներ ունեցող կառույցներ են, որոնց սենյակներն ունեն կանոնավոր ուղղանկյուն հատակագիծ, իսկ պատերը շարված են տարբեր մեծության անմշակ քարերով: Խաղող ճգմելու համար նախատեսված բաժինների պատերը եւ հատակը պատված են կրաշաղախի հաստ շերտով: Խաղողի քաղցուի հավաքման համար սենյակներում արված են մեծ

Т. 1, Москва, 1968, с. 153-154.

¹⁶ Հ. Խալփախչյան, Հայաստանի արտադրական կառույցները, Երեւան, 1961, էջ 18:

¹⁷ Ս. Մնացականյան, Աղթամար, Երեւան, 1983, էջ 125:

¹⁸ Ս. Հարությունյան, Անբերդ, Երեւան, 1978, էջ 55:

¹⁹ Կ. Կոստանեանց, Վիմական Տարեգիր, Յուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց, Ս.Պետերբուրգ, 1913, էջ 39, 1196/a:

²⁰ Անդ, էջ 101, 1258/d:

²¹ Անդ, էջ 104, 1262/a, էջ 146, 1231:

հորեր: Հայտնաբերված հնագիտական նյութի հիման վրա հնձանները թվագրվում են ժ.թ.-ժ.Դ. դ.դ.²²:

Հետաքրքրական է, որ Հովհաննավանքի Կաթողիկե եկեղեցու գավթի արձանագրությունը հնձան կառուցելու մասին²³ հաստատվեց 2015 թ. պեղումների արդյունքում²⁴: Հնձանահորերը չորսն են՝ Հայտնաբերված բազիլիկ եկեղեցու հյուսիսային պատի մոտ: Դրանք կառուցված են անմշակ քարերով, ծեփված կրասվաղով: Հորերից մեկի բերանը ծածկված է եղել անմշակ սալաքարով: Հովհաննավանքում հայտնաբերված հնձանները թվագրվում են ժ.Գ. դարով²⁵:

Ուշագրավ է Դաշտաղեմ ամրոցի միջնաբերդի պատին Զաքարյանների տոհմից Աղալուղայի արձանագրությունը գինու հարկը հանելու մասին²⁶: Ուստի պատահական չէ հնձանների հայտնաբերումը նաեւ Դաշտաղեմ ամրոցի պեղումների ժամանակ (նկ. 7)²⁷: Երկու հնձանահորերը հայտնաբերվել են ամրոցի արեւմտյան պարսպապատին կից, որոնք պայմանականորեն համարակալվել են (1 եւ 2): Դրանցից առաջինը 1.17x1.53x1.30 մ չափերով, ոչ հստակ ուղղանկյուն կառույց է, երկրորդը եւս ունի նմանօրինակ կառուցվածք, բայց փոքր-ինչ տարբեր չափերով՝ 1.12x1.40x1.10 մ (նկ. 8): Հատակներին պահպանվել են գինու նստվածքի համար նախատեսված փոսիկները: Երկրորդ հորի մեջ բացվել են ուշ շրջանում ներկառուցված թոնիրներ: Հնձանահորերը հպված են իրար՝ եզրային հատվածում չարված ոչ մեծ, անմշակ քարերով: Հորերի պատերը կրասվաղված են մինչեւ հինգ շերտով, ինչը փաստում է բազմաթիվ վերանորոգումների մասին²⁸: Հնձանների առաջատները առայժմ տեսանելի չեն, սակայն չի բացառվում, որ հայտնաբերվեն հարեւանությունը գտնվող սալահատակի տակ:

²² **Е. Асатрян**, Закари берд (результаты раскопок), «Археологические раскопки в Армении», N 19, Ереван, 2005, с. 103-107.

²³ **Կ. Ղաֆադարյան**, նշվ. աշխ., արձ. թ. 57, էջ 106-107:

²⁴ **Ա. Ժամկոչյան, Ն. Հակոբյան**, Հովհաննավանքի արեւմտյան պարսպապատի պեղումների արդյունքները, «Էջմիածին», 2016, Բ., էջ 120-121:

²⁵ Անդ, էջ 121:

²⁶ **Հ. Շահխաթունեաց**, Ստորագրություն Կաթողիկե Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, Էջմիածին, 1842, էջ 53:

²⁷ **Ե. Ասատրյան**, Դաշտաղեմ ամրոցի 1989-1990 թթ. պեղումների արդյունքները, ՀՀ-ում 1989-1990 թթ. Դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկ. թեզ., Երեւան, 1991, էջ 114:

²⁸ **Տ. Ալեքսանյան, Դ. Միրիջանյան**, Դաշտաղեմի 2011 թ. պեղումները (նախնական հաղորդում), «Էջմիածին» 2012, Ը., էջ 103-104:

Արագածոտն գավառում պեղումներով վավերացված միջնադարյան հնձանները եւ դրանց ուսումնասիրությունները հնարավոր են դարձնում խոսելու միջնադարյան Արագածոտնում խաղողագործության, եւ մասնավորապես գինեգործության զարգացվածության մասին: Միջնադարյան Հայաստանի գինեգործության մեջ ունեցած դերի եւ ստացվող գինու ծավալների մասին վկայող վիճակագրական տվյալները հաստատվում են նաեւ հնագիտական նյութերով՝ ամբողջացնելով միջնադարյան Արագածոտնում հնձանային մշակույթի համայնապատկերը եւ դրանց կարեւորությունը Հայաստանի գինեգործության պատմությունն ուսումնասիրելու գործում:

РЕЗЮМЕ

Виноделие, имея глубокие корни на Армянском нагорье, достигает наибольшего развития в эпоху средневековья. Одним из регионов, имеющих богатые традиции культивации винограда, является Арагацотн, где расположены винодавильни, принадлежащие как гражданским, так и церковным общинам. Армянские церкви и монастыри были учреждениями, руководящими общирными хозяйствами и имели свои собственные винодавильни, что было обусловлено широким употреблением вина в церковных церемониях. О высоком уровне развития винодавильной культуры в Арагацотне свидетельствуют эпиграфические данные и результаты археологических исследований. В статье представлены средневековые винодавильни исторической провинции Арагацотн, их структура, производство вина и подробности, касающиеся виноделия, исследования которых выявляют важные сведения о развитии и масштабах виноделия в средневековой Армении, его роли во внутренней и внешней торговле.

SUMMARY

Having deep roots in the Armenian Highland, winemaking reached its ultimate development in the Middle Ages. One of the provinces that obtained those levels in the traditions of wine cultivation is Aragatsotn, where the winepresses were located under the supervision of both civic and church communities. The Armenian churches and monasteries supervised large households and had their own winepress complexes that were conditioned by the widespread use of wine in church ceremonies. Epigraphic sources and archaeological researches attest to the high development level of the winepress culture in Aragatsotn. This article presents medieval winepresses of Aragatsotn, their structure and details concerning winemaking. The studies reveal important data about the development, scale of wine production in Medieval Armenia and its role in internal and foreign trade.

ԷԴՈՒԱՐԴ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՄՄ

ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՀԱՅ ՄԵԼԻՔԵՆԵՐԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ԸՍՏ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀՆԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ

ՓԲ. Ղարափերջին Ղարաբաղի մահմեդական իշխանությունների կողմից սանձազերծած ահաբեկումների եւ ունեցվածքի բռնազրավման արդյունքում հայ մելիքական տներն ու նրանց ենթակա հայ բնակչությունը ճարահատյալ լքեցին հայրենի եզրերն ու ապաստան գտան հարեւան Վրաստանում: Եվ թեպետ պատմագիտական տեսանկյունից այս իրողությունը բազմիցս քննարկվել եւ վերլուծության է ենթարկվել, սակայն հայ մելիքների՝ Ղարաբաղից հեռանալու փաստը ներկայումս չահարկվում է մեր հարեւան երկրի պատմաբանների կողմից, թե իբր հայ մելիքներն իրենց կամքով են լքել Ղարաբաղը կամ տուրք են տվել ռուսական իշխանությունների գայթակղիչ առաջարկներին: Ավելին՝ վերջիններս չահարկում են Ղարաբաղում մահմեդական բնակչության թվաքանակի գերազանցությունը հայկական բնակչության հանդեպ: Ուստի, մեր հարեւան երկրի պատմաբանների կողմից այս խեղաթյուրումներին կարելի է հակադարձել միայն օտար աղբյուրների արխիվային վավերագրերի վկայակոչմամբ: Այս առնչությամբ Կովկասի հնագրագիտական հանձնաժողովի կողմից հրատարակած վավերագրերը (խոսքը նշանավոր «ԱԿԱԿ»-ի մասին է¹, է. Հ.) լուրջ փաստեր են ներկայացնում հայ մելիքների՝ հարեւան Վրաստանում ապաստան գտնելու բռն պատճառների, ինչպես նաեւ ԺԸ.-ԺԹ. դարերում Ղարաբաղում հայ բնակչության թվաքանակի հարցը պարզաբանելու համար:

Առաջին ուշադրավ փաստաթուղթը, որն անմիջականորեն վերաբերում է քննության առարկա հարցին, գետեղված է ժողովածուի անդրանիկ հատորում. Գանձասարի Սարգիս եպիսկոպոսի² նամակն է՝ ուղղված կառավարչապետ Կ. Ֆ. Կնորինգին՝ 1801 թ. մայիսի 29-ին: Այնտեղ մասնավորապես ասվում է. «1781 թ. մեծ իշխան Պոտյոմկինը եւ Հովսեփ ար-

¹ «Կովկասի հնագրագիտական հանձնաժողովի վավերագրեր» ժողովածուն ներառում է սովարաձավալ 13 հատոր (էջերի ընդհանուր ծավալն անցնում է 13500-ը): Հրատարակվել է 1866-1904 թթ. նշանավոր կովկասագետ Ա. Բերժեի խմբագրությամբ: Գիտական շրջանակներում առավելապես հայտնի է ԱԿԱԿ (Акты археографической комиссии Кавказа) անվամբ:

² Հետագայում կաթողիկոս՝ Սարգիս Բ. Գանձասարեցի (1810-1828 թթ.):

քեպիսկոպոս Արղուլթյանը նամակ ուղարկեցին Ղարաբաղի մելիքներին եւ հարյուրապետներին այն բովանդակությամբ, որ Նորին Մեծություն կայսրուհու բարի կամքը տարածվում է հայ ժողովրդի ու Ղարաբաղի մելիքների եւ հարյուրապետների վրա: Նամակը ստանալուն պես մելիքներ Ադամ Իսրայելովը, Աբովը, Հովսեփը եւ Դանիել Մելիքբեկովը՝ իմ եղբայրը, հավաքվեցին Հովհաննես կաթողիկոսի մոտ եւ նույն թվականի դեկտեմբերին խնդրանքով դիմեցին Նորին Մեծություն կայսրուհուն, մեծ իշխան Պոտյոմկինին եւ Հովսեփ արքեպիսկոպոսին... Պատասխանն ստացվեց 1782 թ. հունիսին: Այդ ընթացքում մելիք Ադամ Իսրայելովը մահացավ, իսկ Աբովը, Հովսեփը, Արմովը Մելիքբեկով Դանիելի եւ Գաբրիելի միջոցով երկրորդ անգամ նամակ ուղարկեցին կայսրուհուն»³:

Ինչպես նկատում ենք, Կովկասի հնագրագիտական հանձնաժողովի վավերագրերում ներկայացված այս փաստաթուղթը առաջին հերթին հաստատում է Ղարաբաղի մելիքների՝ հայրենի երկրում ապրելու անհնարինությունը եւ որ դրա պատճառը տեղի մահմեդական իշխանությունն էր՝ Իբրահիմ խանի գլխավորությամբ: Բնականաբար, Իբրահիմ խանը չէր կարող հանդուրժել հայ մելիքների նման հանդգնությունը՝ առանց իրեն տեղյակ պահելու քաղաքական բնույթի ձեռնարկը. «1784 թ. նոյեմբերի 5-ին չարագործ Իբրահիմ խանը, տեղեկանալով այս մասին, - այնուհետեւ գրում է Սարգիս եպիսկոպոսը, - սկսեց հարցաքննել իմ եղբայր Հովհաննես կաթողիկոսին եւ հիշյալ մելիքներին ու հարյուրապետներին... մեղադրելով կաթողիկոսին, որ հայ ժողովրդին վերաբերող քայլը ձեռնարկել է առանց իրեն տեղեկացնելու՝ մահապատժի ենթարկեց նրան: Վերջինիս մահից հետո ինձ եւ իմ եղբորը՝ մելիք Դանիելին, եւ մյուս երեք եղբայրներին՝ ձերբակալեց եւ ինն ամիս պահեց Շուշիի բերդում: Գանձասարի վանքը, իմ եղբայրների ունեցվածքը... նա եւս բռնագրավեց: Նույնը կատարվեց նաեւ մելիք Բախտամի հետ, որի որդին այժմ գտնվում է Շուշիում»⁴:

Սակայն դրանով չի ավարտվել Ղարաբաղի խանի դաժանությունը. «Չարագործ Իբրահիմ խանը, դրանով չբավարարվելով, խլեց կաթողիկոսությունը, որը պատկանում էր մեզ՝ Նադիր Շահի ֆերմանի համաձայն... Մեզ բաժին հասած այս ճնշումներից հետո մելիքներ Մեջլումն ու Աբովը Ղարաբաղից հեռացան եւ ապաստան գտան հանգուցյալ Գեորգի թագա-

³ “Акты археографической комиссии Кавказа” (այսուհետ՝ АКАК), т. I, Документ 883. Прощение, поданное ген.-л. Кнорингу епископом Саркисом Гандзасарским, от 29-го мая 1801 года, Тифлис, 1866, том I, с. 638.

⁴ АКАК.

վորի մոտ... Աստված նրա հետ. Նորին Մեծությունը մեզ շատ լավ ընդունեց՝ տալով Հաղպատի վանքը, իսկ Էջմիածնի կաթողիկոսի թույլտվությամբ ես նշանակվեցի եպիսկոպոս, սակայն իմ եղբայր մելիք Դանիելի եւ իմ եղբոր որդի Աստվածատուրի կյանքը վտանգված է. նրանք գտնվում են ծայրաստիճան աղքատության մեջ՝ զրկված են ունեցվածքից եւ իրենց հպատակ գյուղացիներից: Ուստի, սպասում են Ձեր արդարամտությամբ, քանի որ Նորին Մեծություն կայսեր անունից Դուք իրավունք ունեք զբաղվելու Ղարաբաղի մելիքների գործերով»⁵:

Նպատակ ունենալով այս հրապարակմամբ ընդգծել եւ փաստել Ղարաբաղի մահմեդական իշխանությունների կողմից հայ մելիքական տների ու հայ բնակչության հանդեպ սանձազերծած ահաբեկումները եւ ունեցվածքի բռնագրավումը, անկասկած է, որ այս ամենի արդյունքը պետք է լինեք վերջիններիս կողմից հայրենիքի հարկադրաբար լքումը: Կովկասի հնագրագիտական հանձնաժողովի կողմից հրատարակած վավերագրերը նման եզրահանգում կատարելու լիակատար իրավունք են տալիս. «...երբ պարսկական զորքերը մտան Երեւան, 300 հայ ընտանիքներ լքեցին Ղարաբաղը եւ հաստատվեցին Վրաստանում, որոնցից 80-90 ընտանիքներ Խաչենից էին եւ մեր հպատակներն էին: Ուստի, Ձերդ Բարեճնություն, ընդունեք մեզ Ձեր հովանավորության տակ եւ վերադարձրեք այդ ընտանիքները Խաչենի մելիք Աստվածատուր Դանիլովին, որի հորը անիրավորեն պատժեց Իբրահիմ խանը: Հանգուցյալ թագավոր Գեորգին, այդ մասին տեղեկանալով, մեզ տվել է գրավոր հաստատում»⁶:

Ամենահամեստ հաշվարկով անգամ Ղարաբաղից հեռացած հայ բնակչության թվաքանակը անցնում է 1500-2000-ի սահմանը: Հայկական տարրը անվիճելիորեն հայրենագրվել է, ինչպես արդեն նշեցինք, մահմեդական իշխանության ահաբեկումների, բռնությունների ու սպառնալիքների հետեւանքով. ավելին՝ դա տեղահանություն էր բառի իրական իմաստով: Դրան հակառակ՝ մահմեդական տիրակալները, Փանահից սկսած, Ղարաբաղը «լցրել են» թուրք-մահմեդական տարրերով, որը չեն ժխտում անգամ իրենք՝ աղբբեջանցի պատմաբանները. «Փանահ խանի ձեռնարկած առաջին քայլերից մեկը եղավ թուրք-մահմեդական բնակչության վերադարձը հայրենի երկիր (ընդգծումը՝ է. Հ.)... բնակիչների վերադարձը եւ նրանց տեղավորումն իրենց նախնիների ու հայրերի երկրում առավել ամրապնդեց Ղարաբաղի խանությունը: Վերադարձածների

⁵ Անդ, էջ 639:

⁶ AKAK.

մեջ էր նաեւ Ղարաբաղի ապագա խանը՝ 15-ամյա Իբրահիմ Խալիլը...»⁷:

Այդուհանդերձ, մեջքերենք Գանձասարի Սարգիս եպիսկոպոսի նամակի շարունակությունը, քանի որ այն բավականին բնութագրական է Ղարաբաղում տիրող իրավիճակը պատկերացնելու առումով. «Այս ամենից զատ, անհրաժեշտ եմ համարում տեղեկացնել Ձեզ, որ մելիք Ջումշուդը Վարանդայի մելիքն է եղել, մելիք Աբովը՝ Թալիշի, իսկ մենք Խաչենից ենք, մելիք Ադամ Մեջլումովը գտնվում է Գյանջայում, իսկ մելիք Աբաս Բախտամովը՝ Ղարաբաղում: Ղարաբաղից եկածների մեջ կան նաեւ նրա հպատակներից: Թախանձագին խնդրում եմ Ձեզ Վրաստանում գտնվող մելիքներին վերադարձնել իրենց հպատակներին, իսկ այն հպատակներին, որոնց մելիքներն այդտեղ չեն, եթե ձեր կամքին հակառակ չէ, տվեք մելիքներին, հուսով եմ, որ վերջիններս եւս կընդունեն ռուսական հպատակություն»⁸: Ասվածից մեկ եզրակացություն կարելի է կատարել՝ որքան անտանելի ու վտանգավոր է եղել Ղարաբաղի հայ մելիքների համար իրենց հարազատ օջախներում մնալը, որ այդպես թախանձագին խնդրել են ռուսական իշխանություններից հպատակություն եւ հովանավորություն:

Նշենք, որ վրաց ազնվականությունը գրկաբաց չի ընդունել Ղարաբաղի հայ մելիքներին: Ղարաբաղի մելիքներն իրենց նախաձեռնողականությունը եւ քաջությունը ոչ միայն չեն զիջել, այլեւ շատ հատկանիշներով գերազանցել են վրաց ազնվականներին, ուստի վերջիններս հայ մելիքների մեջ առաջին հերթին վտանգավոր մրցակիցներ էին տեսնում: Խնդիրը քաջ գիտակցում էր նաեւ ռուսական իշխանությունը: Սկզբնական շրջանում նշյալ խնդիրը փորձել են հարթել կայսերական հրամաններով. մեջ ենք բերում գեներալ Լազարեւի 1801 թ. հունիսի 7-ին վրացական կառավարությանն ուղղված նամակից մի հատված. «Չնայած վրաց արքայորդիների կողմից Ղարաբաղի մելիքների հանդեպ հակառուսական տրամադրություն ստեղծելու փորձերին՝ Ղարաբաղի մելիք Ջումշուդի կողմից ինձ գրած խնդրանքը՝ իրեն հանձնել Գեորգի թագավորի կողմից նվիրաբերած Լոռի ամրոցը որոշ գյուղերի հետ միասին, պետք է բավարարել, ինչի համար առաջարկում եւ վրաց պատվելի կառավարությանը հորդորում եմ այդ խնդրով ընդունել համապատասխան որոշում...»⁹: Հավելենք նաեւ, որ վրացական արքունիքն էլ իր հերթին գի-

⁷ “Карабах: Этимология, территория и границы”, էլ. կայք՝ http://www.azerbaijan.az/portal/Karabakh/History/history_r.html.

⁸ АКАК, т. 1, с. 639.

⁹ АКАК, Документ 884. Отношение ген.-м. Лазарева к грузинскому Правительству. От 7-го июня 1801 года, за N 11, Тифлис, 1866, с. 639.

տակցում էր, որ Ղարաբաղի նախաձեռնող մելիքների մոտքը մեծապես կնպաստի երկրի տնտեսական հզորացմանը, ուստի աշխատում էին սիրաշահել հայ մելիքներին՝ նաեւ «ի կատար ածելով» ռուսաց թագավորի հանձնարարականը: Ասվածի ակնհայտ ապացույցն է 1800 թ. փետրվարի 29-ին վրաց թագավորի կողմից մելիք Զումշուղին հատուկ շնորհագրի արժանացնելը. «Քանի որ դուք հեռացաք Շուշիի Իբրահիմ խանից դեպի մեր սահմանները՝ ընդմիջտ բնակություն, մենք շնորհագիր ստացանք Ռուսաստանի Նորին Մեծություն տիրակալից՝ Ձեզ բնակեցնելու եւ կալվածք-հողատարածքներ հատկացնելու վերաբերյալ, ուստի, որպես մշտական կալվածք, ձեզ ենք հանձնում Լոռու ամրոցը եւ Լոռին իր հպատակների հետ միասին... սակայն, քանի որ այդ տարածքները տվել էինք Շամիր աղային, եթե մահացած աղայի որդին կամ թոռը չներկայանան, այդ հողերը եւս Ձերը կլինեն: Սրանից բացի, ընդմիջտ տիրելու համար Ձեզ ենք շնորհում Ղարաբաղի ժողովրդին, որոնք ներկայումս ապրում են Դիզակում... անկեղծորեն ցանկանում ենք մեր ջանադիր աջակցությունը բերել Ձեզ... Ինչպես նաեւ մեր վեքիլ-վեզիրներին եւ մյուս պաշտոնյաներին հանձնարարել ենք ոչ միայն կատարել մեր կամքը, այլեւ բոլոր հնարավոր միջոցներով աջակցել Ձեզ»¹⁰:

Ուշագրավ է նաեւ, որ դեպքերից շատ չանցած, ժամանակին վրացական թագավորությունում հաստատված բազմաթիվ հայեր ցանկություն են հայտնել Ղարաբաղի մելիքների ենթակայության տակ անցնել. ինչպես հաստատում է գեներալ մայոր Լազարեւի՝ կառավարչապետ Կնորինգին 1800 թ. հոկտեմբերի 6-ին ուղղված գեկուցագիրը, մելիք Աբովը ռուսական կառավարությունից թույլտվություն էր խնդրում իրեն ենթակա տիրույթներում ընդունել Ախալցխայի օկրուգից թվով 1000 հայ ընտանիքների, «որոնք մտադրություն ունեն մելիք Աբովի մոտ անցնել...»¹¹: Այսինքն՝ ակնհայտ է մելիք Աբովի՝ տեղի հայությանը հուզող խնդիրների հանդեպ ունեցած դիրքորոշումը, թեպետ դա գեներալ Լազարեւին ամենեւին դուր չէր եկել. «Այս գործն ինձ շատ կասկածների տեղիք է տալիս...»¹², - գրել է ռուս հրամանատարը:

Գեներալ Լազարեւը կամա թե ակամա չէր կարող Կովկասի կառավարչապետից «թագցնել» այն իրողությունը, որ հայ մելիքների՝ Վրաստան

¹⁰ АКАК, Документ 877. Грамота Е. В. царя Грузинского мелику Джимшиду, от 29-го февраля 1800 года, с. 637.

¹¹ Անդ:

¹² АКАК, Документ 880. Рапорт ген.-м. Лазарева ген.-л. Кнорингу. От 12-го января 1801 года, за N 25.

ժամանելը լուրջ խնդիրներ է առաջացրել բուն Ղարաբաղում. «Մելիքներ Զոմշուղը եւ Ֆրիդոնը, գտնվելով Նորին Մեծության հովանու ներքո, Ղարաբաղում բնակվող իրենց հպատակների հետ միասին... Վրաստանում հողեր են ստացել: Դրանց (բնակության իրավունք ստացածների մասին է՝ է. Հ.) թվում է նաեւ մելիք Աբովը: Վերջինը, որ առավել քաջ է մյուսներից, մինչ օրս չի դադարում ընտանիքներ դուրս բերել Ղարաբաղից, որոնց մեջ են նաեւ մելիքներ Ֆրիդոնի եւ Ալավերդովի հպատակները: Սակայն մելիք Ֆրիդոնին, որ բոլորից համեստն է, այդ ամենը չի մտահոգում, իսկ մելիք Ալավերդովի քեռին՝ այստեղ գտնվող հայ եպիսկոպոսը, շարունակում է ահազանգել այդ մասին, թե ինչու է թագավորի կողմից թույլ տրվել տանել իրենց պատկանող ընտանիքները...»¹³: Պնդել, թե մելիքների գործողություններն այս առնչությամբ միասնական են եղել, անշուշտ, սխալ է, թեպետ հասկանալի է նաեւ մելիք Աբովի այս ձեռնարկի իմաստը, այն է՝ Վրաստանում ստեղծել ամուր եւ հզոր հայկական օջախ:

Սակայն, ինչպես եւ սպասելի էր, խնդրի առնչությամբ անմիջապես հետեւում է ուսսական արքունիքի կոշտ արձագանքը. արդեն Ալեքսանդր Ա.-ի օրոք՝ 1801 թ. մայիսի 17-ին, գեներալ Լազարեւի՝ մելիք Աբովին ուղղված նամակում գրված է. «Տեղեկացել եմ, որ Դուք, Ձեզ հետ վերցնելով հպատակներ, մեկնել եք Ախալցխա... շտապում եմ տեղեկացնել, որ այս ամենը հակասում է Նորին Մեծության շնորհագրին... խնդրում եմ այս նամակը ստանալուն պես վերադառնալ Ձեր տիրույթները եւ ներկայանալով ինձ՝ ապացուցել, որ մշտապես հնազանդ եք մեր տիրակալ-միապետին. եթե չկատարեք մեր պահանջը, ապա մենք դա կհամարենք ընդհանուր բարեկեցության դեմ ուղղված ոտնձգություն եւ անհնազանդություն մեր օրենքներին, որոնց Դուք պետք է մշտապես ապավինեք»¹⁴:

Խնդրի առնչությամբ մեր դիտարկումները բերում են նաեւ այն համոզման, որ վրաց արքունիքի հետ մելիք Աբովի հարաբերությունները այնքան էլ հարթ չեն ընթացել: Համենայն դեպս, Կովկասի հնագրագիտական հանձնաժողովի վավերագրերի առաջին հատորում գետեղված է գեներալ Լազարեւի՝ կառավարչապետ Կնորինգին ուղղված գեկուցադրերը, որտեղ մասնավորապես ասվում էր. «Արքայորդի Դավիթը ինձ հասցեագրած իր երկու ուղերձներում տեղեկացնում է, որ մելիք Աբովն իր

¹³ Անդ, էջ 638:

¹⁴ АКАК, Документ 881. Письмо ген.-м. Лазарева к мелику Абову, от 17-го мая 1801 года, за N 254.

Հպատակների հետ միասին հաճախակի հարձակումներ է գործում թուրքական տիրույթների վրա: Եվ որպեսզի մեկիք Աբովին արգելվի կատարել այսպիսի անհաճո գործողություններ, ես նրան նամակ ուղարկեցի, որ ժամանի ինձ մոտ՝ բացատրություն տալու»¹⁵:

Վրաստանում ապաստանած Հայ մելիքների հանդեպ անվստահության միջոցառումն ավելի է խորանում Կովկասի նոր կառավարչապետ, ազգութ-յամբ վրացի Պավել Յիցիանովի օրոք: Վերջինիս բնավ դուր չի եկել Ղա-րաբաղի մելիքների այս անկախ վիճակը եւ ոռոսաց թագավորի կողմից ցուցաբերվող բարեհաճությունը, ուստի ամեն գնով փորձել է նվազեցնել Ղարաբաղի Հայ մելիքների դերակատարությունը տարածաշրջանային խնդիրների լուծման գործում: Այս դիրքորոշումն առավել ակնհայտ է դառնում, երբ հարց է առաջանում հավասարեցնել Ղարաբաղի մելիք-ների եւ վրաց իշխանների իրավունքները: Կովկասի կառավարչապետը հենց սկզբից ընդդիմանում է այս ձեռնարկմանը եւ Ալեքսանդր Ա.-ին ուղղված զեկուլցում ներկայացնելով խնդրի առնչությամբ իր «բացատ-րությունները»՝ գրում է. «Վրաց եւ Հայ իշխանների իրավունքների հա-վասարեցումը արդյո՞ք չի հակասում այս երկրամասի սովորույթներին... նորաբնակ Հայ իշխանները Ղարաբաղի մելիքներ են, եւ նրանց հարս-տությունը թագավորների կողմից հարգվել է, սակայն վրաց իշխանները, հատկապես ավագագույն սերնդի, երբեք նրանց նկատմամբ վստահութ-յուն եւ հարգանք չեն ունեցել, որի մասին համարձակվում եմ տեղե-կացնել Նորին Բարեձնությունը. Հայ եւ վրաց իշխանների իրավունքնե-րի հավասարեցումը վերջիններիս համար ամոթալի կլինի ինչպես նրանց ունեցած տեսակետների, այնպես եւ սովորույթների իմաստով, որոնք ինձ հայտնի են: Ավելին՝ ինչ վերաբերում է Սողոմոն Արղությանին, որը Մոսկին-Պուշկինի կողմից բազմիցս պարգևատրվել է վրաց իշխաններին հավասար թրով, սույն տարվա մարտի 12-ի իմ զեկուլցագրում արդեն տեղեկացրել եմ, որ իշխան Արղությանն ամբարիշտ գտնվեց Հայոց կա-թողիկոս Դանիելի հարցում եւ անցավ կեղծ կաթողիկոս Դավիթի կող-մը...»¹⁶: Նշենք նաեւ, որ Ղարաբաղի Հայ մելիքների մասին նման ամբաս-տանագրեր Կովկասի կառավարչապետը հետագայում եւս գրել է, ինչը մեկ անգամ եւս հաստատում է Ղարաբաղի եւ առհասարակ Հայ ժո-ղովրդի հանդեպ նրա ունեցած ընդգծված բացասական վերաբերմունքը:

¹⁵ АКАК, Документ 882. Письмо ген.-м. Лазарева ген.-л. Кнорингу, от 20-го мая 1801 года, за N 258.

¹⁶ АКАК, т. II, Документ 386. Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 20-го января 1804 года, N 2, Тифлис, 1868, с. 208.

Ղարաբաղի հայ մելիքների առնչությամբ Կովկասի կառավարչապետը հերթական անգամ «անկեղծանում է» 1804 թ. փետրվարի 24-ին կոմս Մուսին-Պուշկինին գրած զեկուցագրում. «Ինչ վերաբերում է իշխան Սողոմոն Արղունթյան-Երկայնաբազուկին եւ մելիք Ջումշուդին երաշխավորություն տալուն, պատիվ ունեւ զեկուցելու Ձեզ, որ քաջ գիտենալով պատիվների ու շքանշանների հանդեպ Վրաց իշխանների ունեցած մեծ հակավածությունը... իմ կարծիքն այս է՝ առանց վիրավորելու հայ մելիքներին... այդուհանդերձ, նրանք իրենց իրավունքներով չեն կարող հավասարվել վրաց իշխաններին...»¹⁷: Ավելին՝ Յիցիանովը, ամեն տեսակ խարդավանքներ գործադրելով, փորձում էր խանգարել Մելիք Ջումշուդի կողմից իրեն պատկանող Լոռու գավառի որոշ հողերի վաճառք՝ պատճառաբանելով, թե վրաց Գեորգի թագավորը նրան այդ հողերը տվել է ոչ անժամկետ, եւ հայտնվել են այդ հողերի իրական սեփականատերերը՝ ի դեմս Շամիր աղայի թոռների»¹⁸: Խնդիրը տեղափոխվում է ռուսական արքունիք. գործին խառնվում է Ռուսաստանի Ֆինանսների նախարար Ալեքսեյ Վասիլեւը: Համապատասխան քննություն անցկացնելուց հետո նախարարը Յիցիանովին ուղղված զեկուցագրում պարտադրում է ճանաչել մելիք Ջումշուդի իրավունքը Լոռու գավառի հողերի հանդեպ, իսկ Վրաստանի լեռնային կառավարչությանը թույլատրում է հաստատել այդ հողերի վաճառքը¹⁹:

Այսպիսով, Կովկասի հնազարագիտական հանձնաժողովի վավերագրերը աներկբա հաստատում են պատմական այն իրողությունը, որ Ղարաբաղի մելիքները եւ նրանց հետ Վրաստան հեռացած հայ բնակչությունը հայրենի եզրերը լքել են բացառապես մահմեդական տիրակալների վարած հայահալած ու բիրտ քաղաքականության հետեւանքով: Այդուհանդերձ, հաստատվելով հարեւան Վրաստանում՝ Ղարաբաղի մելիքներն ու հայ բնակչությունը ոչ միայն տնտեսական վերելք ապահովեցին իրենց հատկացված տարածքներում, այլեւ նշանակալի ծառայություններ մատուցեցին ռուսական կառավարությանը՝ Անդրկովկասում ռուսական ներկայությունը եւ հետագա առաջխաղացումն ամրապնդելու ուղղությամբ:

¹⁷ АКАК, Документ 388. Отношение кн. Цицианова к гр. Мусину-Пушкину, от 24-го февраля 1804 года, N 187, с. 210.

¹⁸ ՏՆՍ անդ, Документ 395. Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 30-го декабря 1804 года, N 62, էջ 212:

¹⁹ ՏՆՍ անդ, Документ 402. Предложение кн. Цицианова Гражданской Экспедиции, от 12-го августа 1805 года, N 907, էջ 214:

РЕЗЮМЕ

В конце XVIII века армянские мелики Карабаха со своими подданными крестьянами, подвергаясь гонениям со стороны местных магометанских правителей, обосновывались в соседней Грузии. Несмотря на то, что этот вопрос неоднократно рассматривался в армянской историографии, тем не менее, факт покидания армянскими меликами пределов родного Карабаха, ныне довольно сильно спекулируется азербайджанскими историками: утверждается, будто армянские мелики самовольно оставили территорию Карабаха, тем самым поддаваясь заманчивым предложениям русского правительства. Приведенные в статье документы извлеченные из собрания Кавказской археографической комиссии доказывают совсем обратное; историческими фактами обосновывается, что армянские мелики и находящиеся вместе с ними армянское население Карабаха покидали свои родные края исключительно и в первую очередь из-за жесткой и антиармянской политики магометанских правителей. Таким образом, имело место лишение своей родной отчизны (на арм. – հայրենիազրկում). В статье доказывается также, что находясь в соседней Грузии, армянские мелики и крестьяне Карабаха не только развивали местную экономику, но и оказывали немаловажную поддержку русскому правительству в деле их дальнейшего укрепления в Грузии и в Южном Закавказье в целом..

SUMMARY

At the end of the 18th century, the Armenian meliks of Karabakh together with peasants subject to them, being persecuted by local Mohammedian rulers, settled down in neighboring Georgia. In spite of having been repeatedly considered in the Armenian historiography, the fact that the Armenian meliks left the borders of their native Karabakh is now heavily speculated by Azeri historians: it is alleged that Armenian meliks left the territory of Karabakh on their own, thus yielding to the enticing offers of the Russian government. The documents cited in the article, drawn from the collections of the Caucasian Archeographic Commission, prove quite the opposite: it is justified by historical facts that the Armenian meliks together with the Armenian population of Karabakh left their native lands exclusively and primarily because of the rigid and anti-Armenian policy of Mohammedian rulers. Thus, there happened a deprivation of the native land (in Armenian – հայրենիազրկում). The article also proves that, while in neighboring Georgia, the Armenian meliks and peasants of Karabakh not only developed the local economy, but also provided important support to the Russian government in its further strengthening in Georgia and in the South Caucasus as a whole.

ԳԵՎՈՐԳ ԿԵՍՈՅԱՆ, ԵՎԳԵՆԵ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՀԱԱ

ՃԱՆԱԼՈՂՈՒ ԴՊՐՈՑԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՒՄՆԱԳՐՈՒՄԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՍԱՐՏ

Նայ իրականություն մեջ դպրոցների ստեղծման գործում իր անուրա-
նալի ավանդն ունի Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին, որը մշտա-
պես հոգ է տարել դպրոցական կյանքի կանոնավոր ընթացքի եւ առա-
ջընթացի մասին: Եկեղեցու ուղադրության արդյունք էր նաեւ Զալալօղ-
լու¹ ծխական-եկեղեցական դպրոցի հիմնումը:

Դպրոցաշինական կյանքը վերելք է ապրել ԺԹ. դարում. այս գործըն-
թացից անմասն չի մնացել նաեւ Բորչալուի գավառի Զալալօղլին²: 1878
թ. որոշվում է գյուղում հիմնել արական միդասյա դպրոց³: Հաջորդ տա-
րում որոշվում է հիմնել նաեւ իգական միդասյա դպրոց⁴, կրթություն
ստանալու հնարավորություն ստեղծելով երկու սեռի ներկայացուցիչնե-
րի համար: Դպրոցի կանոնավոր գործունեությունն սկսել է 1879-1880
ուսումնական տարվանից, որը եւ, կարծում ենք, հիմք է ծառայել արխի-
վային որոշ փաստաթղթերում դպրոցի հիմնադրման թվականը 1879 նշե-
լու համար: Նշենք նաեւ, որ Զալալօղլու դպրոցը Բորչալուի գավառում
բացված դպրոցներից առաջինն է⁵:

Առկա է թյուրըմբռնում՝ դպրոցի հիմնադրի հետ կապված. գյուղի
բնակչությունը պնդում է, որ այն հիմնադրվել է Տիգրան Տեր-Դավթյա-
նի⁶ կողմից: Փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ Տ. Տեր-Դավթյանի եւ

¹ 1923 թ. վերանվանվել է Ստեփանավան՝ ի պատիվ Ստեփան Շահումյանի:

² Զալալօղլին ընդգրկված է եղել Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառի Լոռու շրջանում՝
Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմի ենթակայության ներքո (այժմ Ստեփանավանի տարածքում
է):

³ Տե՛ս ՀՀ ազգային արխիվ, ֆ. 637, ց. 1, գ. 286, թ. 66:

⁴ Տե՛ս անդ, թ. 67:

⁵ Տե՛ս անդ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7064, թ. 15:

⁶ Տիգրան Տեր-Դավթյանը ծնվել է 1853 թ. Տիղիս քաղաքի Բեթղեհեմ թաղի Ս. Աստ-
վածածին եկեղեցու քահանա Հովհաննես Դավթյանի եւ Կատարինեի ընտանիքում:
Եղել է դպիր նույն եկեղեցում, երգի խմբի ղեկավար, քարոզիչ, Վրաստանի եւ Իմերեթի
թեմի հայկական դպրոցների տեսչի օգնական, Մարց գյուղի եկեղեցու կալվածքների

դպրոցի կապը սահմանափակվում է դպրոցի համար նախատեսված տան առքուվաճառքի շրջանակում: 1879 թ. դպրոցի հոգաբարձուները (Եզոր Քալանթարյանց, Սարգիս Տեր-Գրիգորյանց, Մովսես Խանադյանց, Սարգիս Հակոբյանց) Տ. Տեր-Դավթյանցից 2000 ռուբլով գնում են նրա տունը՝ դպրոց հիմնելու նպատակով⁷: Եթե Տ. Տեր-Դավթյանը հիմնադիրը լիներ, նա ոչ թե կվաճառեր, այլ կնվիրեր իր տունը: Ավելին՝ 1887 թ. վերաբացումից հետո դպրոցը գործել է վարձակալված շենքում: Այսինքն՝ Տ. Տեր-Դավթյանց գնված տունը հետ է վերադարձվել⁸: Հաջորդ հանգամանքը, որը ժխտում է Տ. Տեր-Դավթյանի՝ դպրոցի հիմնադիր լինելու վարկածը, այն է՝ դպրոցի հիմնադիրները կաթողիկոսական կոնդակով դառնում են հոգաբարձուների խորհրդի պատվավոր նախագահ: Ինչպես տեսնում ենք, վերը նշված հոգաբարձուների շարքում Տ. Տեր-Դավթյանի անունն առկա է: Երրորդ փաստը 1893-1894 թթ. տարեկան տեղեկագրի հաղորդած տեղեկությունն է, համաձայն որի՝ Զալալօղլու թե՛ արական եւ թե՛ իգական դպրոցները բացել է «գիւղական հասարակութիւնը իւր հաշուով»⁹:

Ցարական կառավարությունը, ցավոք, վարում էր կոշտ քաղաքականություն ազգային փոքրամասնությունների կրթամշակութային կյանքի հանդեպ, որի հետեւանքով ազգային կրթօջախները պարբերաբար փակվում էին: Այս քայլով կայսրությունը նպատակ ուներ ազգերին կտրել իրենց մշակույթից եւ այդպիսով արագացնել նրանց ուծացումը: Բարեբախտաբար, մենք՝ հայերս, պայքարել ենք մեր ինքնության դեմ կատարված այդ ոտնձգությունների դեմ եւ դպրոցների ապօրինի փակմանը հակադրել դրանց վերաբացումը:

Զալալօղլու դպրոցն առաջին անգամ փակվել է 1880-ական թվականների կեսերին: Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմի հայկական դպրոցների վերատեսչի օգնական Տ. Տեր-Դավթյանի՝ թեմի առաջնորդին ուղարկած 1885 թ. ապրիլի 3-ի գրություն մեջ կարդում ենք. «...ուսումնարանք Զա-

կառավարիչ (2 անգամ քահանա ձեռնադրվելու անհաջող փորձ է կատարել):

⁷ Տե՛ս անդ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3997, թ. 136 եւ 139:

⁸ 1886 թ. դպրոցի հոգաբարձուների եւ գյուղի հասարակության կողմից ընտրված հաշվետեսների միջեւ կնքված համաձայնությունից պարզ է դառնում, որ տան գնման համար նախատեսված 2000 ռուբլին չի վճարվել: Սույն համաձայնությամբ պայմանավորվում են, որ հոգաբարձուները պարտավորվում են վճարել 1000 ռուբլի, իսկ մյուս կեսը պետք է «գեղջվեր» Տ. Տեր-Դավթյանի կողմից: Կարելի է ենթադրել, որ նոր պայմանների հետ Տ. Տեր-Դավթյանը չի համաձայնել, եւ տունը վերադարձվել է:

⁹ Անդ, ֆ. 637, ց. 1, գ. 286, թ. 66 եւ 67:

լալ-օղլուոյ փակեցան ի ձեռն պրիստաւին Լօռուոյ՝ ի 27 մարտի»¹⁰:

Գործունեութեան առաջին շրջանում Զալալօղլու դպրոցն աշակերտների թվաքանակով եղել է առաջատար դպրոցների շարքում: 1880-1881 ուս. տարում դպրոցում սովորել է 42¹¹, 1881-1882-ին՝ 42¹², 1882-1883-ին՝ 60¹³ աշակերտ:

Արդեն նշվեց, որ դպրոցների փակումից հետո ձեռնարկվում էին համառ քայլեր դրանց վերաբացման ուղղությամբ: 1887 թ. հոկտեմբերի 29-ին Վրացա-իմերեթական թեմի առաջնորդը գրություն է ուղարկում Զալալօղլի գյուղի տանուտեր Սահակ Սահակյանին, որով հանձնարարում է «յորդորել զժողովուրդն անկասկած լինել վասն հոգատարութեան մերոյ ի բացումն ծխի. (ծխական - Գ. Կ., Ե. Մ.) դպրոցաց տեղւոյդ»¹⁴: Նկատելի է, սակայն, որ դպրոցը Լոռու գավառում վերաբացված դպրոցների շարքում առաջիններից է: Շուրջվերի գործակալի՝ թեմի առաջնորդին գրած պատասխան նամակում կարդում ենք. «...ի Լօռուոյ գործակալութեան գերկուս միայն ունիմք ծխական դպրոցս՝ ի Զալալ-օղլի եւ ի Դսեղ»¹⁵:

1887 թ. դեկտեմբերի 15-ին վերաբացվում է գյուղի դպրոցը, որը նախատեսված էր միայն տղաների համար: Այն ուներ 70 աշակերտ, դասերն անցկացվում էին վարձակալված «մասնաւոր շինութեան մէջ»: Այս շրջանում դպրոցում դասավանդել են Մինաս Անդրեասի Խուբլարյանցը, Մկրտիչ Տեր-Հակոբյանը, Գրիգոր Հովհաննեսի Պետրոսյանցը¹⁶: Դպրոցում սովորել են հասարակութեան տարբեր խավերի ներկայացուցիչների երեխաներ: 1888 թ. կազմված տեղեկագրում նշվում է, որ դպրոցի 71 աշակերտներից 1-ը եղել է հոգեւորականի որդի, 2-ը՝ ազնվականի, 18-ը՝ վաճառականի, 8-ը՝ արհեստավորի, 42-ը՝ երկրագործի¹⁷:

1888 թ. վերաբացվել է նաեւ գյուղի իգական դպրոցը, որն այս անգամ գոյատևել է շատ կարճ ժամանակ: Այն եւս գործել է վարձակալված մասնավոր տան մէջ եւ ունեցել է 1 ուսուցիչ՝ Մարգարիտ Մարգարյանց¹⁸: Հաջորդ

¹⁰ Անդ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3998, թ. 59:

¹¹ Տէս անդ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7064, թ. 15:

¹² Տէս անդ, թ. 24:

¹³ Տէս անդ, թ. 40 շրջերես:

¹⁴ Անդ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 9, թ. 12:

¹⁵ Անդ, գ. 763, թ. 6:

¹⁶ Տէս անդ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 4004, թ. 68-69:

¹⁷ Տէս անդ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 305, թ. 11:

¹⁸ Տէս անդ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 8, թ. 55 շրջ.-56:

տարի Զալալօղլու երկսեռ դպրոցների հոգաբարձությունը դիմում է Վրացա-իմերեթական թեմի առաջնորդին՝ իգական դպրոցի գործունեությունը դադարեցնելու խնդրանքով. դա բացատրվում էր Ֆինանսական համապատասխան միջոցներ չունենալով: Թեմի առաջնորդը պատասխան գրությամբ բավարարում է խնդրանքը, որով իգական դպրոցը փակվում է¹⁹:

Իգական դպրոցը զարթոնք է ապրում 1890-ական թվականների սկզբին: 1893 թ. օգոստոսի 22-ին Զալալօղլու դպրոցի հոգաբարձուները դիմում են Վրաստանի եւ Իմերեթի հայկական դպրոցների տեսչին. հայտնելով գյուղի բնակչության՝ իգական դպրոցը վերաբացելու ցանկություն մասին՝ խնդրում էին թույլտվություն ստանալու համար միջնորդել կաթողիկոսի առջեւ²⁰: 1893 թ. սեպտեմբերի 3-ին թեմակալ առաջնորդը հայտնում է հոգաբարձուներին, որ Ամենայն Հայոց Հայրապետից ստացել է թույլտվություն եւ «այսու թույլատրում եմ գիւղումդ օրիորդաց միգասեան դպրոց բանալ»²¹:

Դպրոցը վերաբացվում է 1893 թ. սեպտեմբերի 30-ին, իսկ դասերը կանոնավոր ընթացքի մեջ են մտնում հոկտեմբերի 15-ից. կրթօջախն ունեցել է 40 աշակերտուհի: Դպրոցում դասավանդելու էին Եղիա Զոհրաբյանցը, Գարեգին Շահինյանցը, Արուսյակ Հեջուբյանցը, Մկրտիչ քհն. Տեր-Հակոբյանցը²²: Դպրոցն ունենալու էր 2 բաժանմունք եւ գործելու էր Միխայել Սահակյանից վարձած տանը²³. հետագայում բացվելու էր նաեւ երրորդ բաժանմունքը:

1891 թ. տեղի են ունենում կառուցվածքային փոփոխություններ գյուղի արական դպրոցում: Ուսուցիչ Ալեքսանդր Բաղչինյանցին հանձնարարվում է աշակերտներին բաժանել առանձին խմբերի: Ստեղծվում են Ա., Բ. եւ Գ. բաժանմունքներ, որոնք ունեին իրենց առանձին ծրագրերը²⁴: Աշակերտների թվաքանակի ավելացմամբ պայմանավորված՝ 1910 թ. ստեղծվում է նաեւ 4-րդ բաժանմունքը²⁵: 1891-ից դպրոցը գործել է Մովսես Սարիբեկյանից վարձած տանը²⁶:

¹⁹ Տէս անդ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 4006, թ. 225-226:

²⁰ Տէս անդ, ֆ. 637, ց. 1, գ. 290, թ. 2-3:

²¹ Անդ, թ. 1:

²² Տէս անդ, գ. 293, թ. 74:

²³ Տէս անդ, գ. 286, թ. 67:

²⁴ Տէս անդ, գ. 106, թ. 19-19 շրջ.:

²⁵ Տէս անդ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 658, թ. 7:

²⁶ Տէս անդ, ֆ. 637, ց. 1, գ. 286, թ. 66:

Նախորդ տարիների համեմատ ավելացել էր աշակերտների թվաքանակը: 1893-1894 ուս. տարում դպրոցում սովորում էին 84 տղա եւ 40 աղջիկ, հաջորդ ուս. տարում՝ 84 տղա եւ 42 աղջիկ²⁷: Դպրոցում դասավանդվում էին կրոն, երգեցողություն, հայոց լեզու եւ վայելչագրություն, ռուսաց լեզու եւ վայելչագրություն, թվաբանություն, գծագրություն, պատմություն, աշխարհագրություն, մեղվաբուծություն, միայն աղջիկների համար նաեւ ձեռագործություն առարկաները: Դպրոցում կազմակերպվում էին նաեւ տարբեր միջոցառումներ: 1893-1894 ուս. տարում թե՛ արական, թե՛ իգական դպրոցներում կազմակերպվել են միջոցառումներ օրիորդաց դպրոցի վերաբացման եւ Ս. Թադեոսի ու Ս. Բարդուղիմեոսի տոները նշելու համար:

Դպրոցների փակման քաղաքականությունը ցարական կառավարությունը վերսկսում է 1890-ական թվականների կեսերին, որի հետեւանքով 1896 թ. փետրվարի 12-ին փակվում է նաեւ Ջալալօղլու դպրոցը: Այդ օրը դպրոցի ավագ ուսուցչի պաշտոնակատար Արիստակես քհն. Աբովյանցը Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմի հայկական դպրոցների տեսչին հայտնում է. «Շտապում ենք, ցաւով սրտի, ածել ի գիտութիւն բարեկրօնութեանդ, այսօրուանից իմ առաջնորդութեանն յանձնուած ուսումնարաններում ուսմունքն ընդհատելու ստիպուեցանք»²⁸:

Արխիվային փաստաթղթերում չկան տեղեկություններ 1896-1905 թթ. ընթացքում Ջալալօղլու դպրոցի գործունեության վերաբերյալ: Պետք է ենթադրել, որ այս ընթացքում դպրոցը փակված է մնացել: Այն վերաբացելու քայլեր են ձեռնարկվել արդեն 1905 թ., երբ Ռուսաստանի ցարը չեղյալ է հայտարարել իր կողմից 1903 թ. հունիսի 12-ին ընդունված՝ եկեղեցապատկան կալվածքների բռնագրավման վերաբերյալ օրենքը, որով հնարավորություն ստեղծվեց դպրոցական կյանքի վերակենդանացման համար²⁹:

Լոռու գործակալ Հովհաննես քհն. Վերանյանի կողմից 1906 թ. փետրվարին կազմված ցուցակից պարզ է դառնում, որ Ջալալօղլու երկսեռ դպրոցը վերաբացվել է 1905 թ. նոյեմբերի 10-ին³⁰ եւ իր գործունեությունը

²⁷ Տէս անդ, գ. 298, թ. 50 եւ 66:

²⁸ Տէս անդ, գ. 342, թ. 24:

²⁹ Եկեղեցական կալվածքների բռնագրավումը, բնականաբար, ենթադրում էր հարված եկեղեցական եկամուտներին, որը եւ հանգեցնում էր դպրոցական կյանքի խաթարմանը, քանի որ դպրոցները պահվում էին այդ եկամուտներով:

³⁰ Տէս անդ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 175, թ. 24:

շարունակել մինչև Առաջին աշխարհամարտը: 1906-1907 ուս. տարում դպրոցում սովորել են 135 տղա եւ 106 աղջիկ³¹, իսկ հաջորդ տարում՝ համապատասխանաբար 123 եւ 117 աշակերտ³²:

Դպրոցի գործունեությունը ընթացքում դժվար լուծելի է եղել անհրաժեշտ պայմաններ ունեցող դպրոցական չենք ունենալու խնդիրը: Սկզբնական շրջանում դպրոցը գործել է տարբեր անհատներից վարձակալած տներում, որոնք չեն ունեցել դպրոցական չենքի համար անհրաժեշտ պայմաններ: 1894 թ. հունվարի 30-ին Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմի հայկական դպրոցների տեսչին ուղարկված գրությունը դպրոցի ավագ ուսուցիչ Եղիա Զոհրաբյանը հայտնում է. «Դպրոցների համար վարձուած շինությունները դպրոց լինելու համարություններից զուրկ են... մտադրություն կայ զարնանը դպրոցապատկան ընդարձակ գետնի վրայ նոր շինություն կառուցանելու»³³: Շենքերի անհամարությունը վերաբերյալ առավել մանրամասն տեղեկություններ են հայտնում 1893-1894 թթ. համար կազմված տեղեկագրերը, ըստ որոնց՝ արական դպրոցի համար վարձված չենքը ունեցել է «2 փոքր, վատ լուսավորուած սենեակ», իսկ իգականինը՝ «սենեակը խիստ ցած է եւ լուսավորությունը՝ անկանոն»³⁴: Դպրոցական սեփական չենք կառուցելու մտադրությունը անկատար մնաց՝ դպրոցների փակմամբ պայմանավորված:

1905 թ. վերաբացումից հետո ձեռնարկվում են քայլեր դպրոցական չենքի շինարարության կազմակերպման ուղղությամբ: 1907 թ. տեղեկագրի համաձայն՝ դպրոցն ունեցել է սեփական չենք³⁵, որը եղել է ոչ ավարտուն վիճակում: Դպրոցական չենքի կառուցման գործում մեծ ավանդ են ունեցել Արշակ Դավթյանի կինը՝ Նատալյա Դավթյան-Հովհաննիսյանը, եւ դստերը: 1906-ից՝ Արշակ Դավթյանի մահից հետո, կինը եւ դուստրերը նրա հիշատակը հավերժացնելու համար դպրոցի հոգաբարձության են հատկացնում 7000 ռուբլի գումար՝ դպրոցական չենքի կառուցման համար³⁶: 1910 թ. մարտի 24-ին Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմի առաջնորդը գրություն է ուղարկում Նատալյա Դավթյանցին, որով տեղեկացնում է, որ վերջինս պարգևատրվել է կաթողիկոսական երախտագիտության

³¹ ՏՆՍ անդ, գ. 174, թ. 22 շրջ.-23:

³² ՏՆՍ անդ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 182, թ. 39 շրջ.-40:

³³ ՏՆՍ անդ, ֆ. 637, ց. 1, գ. 271, թ. 25:

³⁴ Անդ, գ. 286, թ. 66-67:

³⁵ ՏՆՍ անդ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 174, թ. 131:

³⁶ ՏՆՍ անդ, գ. 572, թ. 11. նաեւ՝ գ. 445, թ. 9:

կոնդակով եւ նշանակվել դպրոցի հոգաբարձուների խորհրդի պատվավոր անդամ³⁷:

Իր գործունեության ընթացքում դպրոցն ունեցել է դժվարություններ՝ կապված ֆինանսական բավարար միջոցների հայթայթման հետ: Դպրոցի համար դրամական միջոցների աղբյուրներ էին գյուղի բնակչության նվիրատվությունները, թոշակադրամները, եկեղեցական օգնությունը եւ ձեռագործերի վաճառքից ստացված գումարները:

Հոգաբարձուների եւ գյուղացիների միջեւ ձեռքբերված պայմանավորվածության համաձայն՝ դպրոցի պահպանության համար գյուղացիները յուրաքանչյուր տարի դպրոցին տրամադրելու էին որոշակի գումար: Կապված դպրոցի տվյալ տարվա ծախսերի հետ՝ այդ չափը կարող էր փոփոխվել:

Թոշակադրամները վճարվում էին աշակերտ-աշակերտուհիների կողմից՝ որպես տարեկան վարձ: Այն կազմում էր շուրջ 4 ռուբլի³⁸: Կրթությունը բոլորին հասանելի դարձնելու նպատակով դպրոցում հնարավորություն է ստեղծվել ուսանելու «ձրիավարժ» սկզբունքով, այսինքն՝ առանց թոշակադրամի վճարման:

Դպրոցի առաջին վերաբացումից հետո եկեղեցին իր եկամուտներից գումար է հատկացրել դպրոցի գործունեության ապահովման համար: 1888 թ. նոյեմբերի 10-ի գրությունը Զալալօղլու երկսեռ դպրոցի հոգաբարձությունը, նախապես ներկայացնելով դպրոցի նյութական ծանր վիճակը, Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմի առաջնորդին խնդրում է, որ տեղի եկեղեցու եկամուտների մի մաս հատկացնի դպրոցին³⁹: Թեմակալ առաջնորդը պատասխան գրությամբ հայտնում է, որ այսուհետ դպրոցին է հատկացվելու մոմավաճառությունից ստացված եկամուտից տարեկան 120 ռուբլի⁴⁰:

Դպրոցը նյութական որոշ միջոցներ էր ստանում ձեռագործերի վաճառքից:

Գումարների հավաքագրման հարցում դպրոցի հոգաբարձությունը հաճախ հանդիպում էր դժվարությունների, եւ կուտակվում էին

³⁷ Տե՛ս անդ, թ. 13:

³⁸ 1894-1895 ուս. տարում դպրոցում սովորող 128 աշակերտներից հավաքվել է 600 ռուբլի թոշակադրամ, որը 1 աշակերտի հաշվով կազմում է 4 ռուբլի (եթե նկատի ունենանք նաեւ «ձրիավարժ» աշակերտների առկայությունը). անդ, գ. 77, թ. 124 շրջ.:

³⁹ Տե՛ս անդ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 4005, թ. 155 շրջ.:

⁴⁰ Տե՛ս անդ, թ. 159:

մեծ պարտքեր: Խնդրից անհանգստացած՝ դպրոցի հոգաբարձու թյունը 1888 թ. նոյեմբերի 10-ին դիմում է Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմի առաջնորդին. «Սրբազան Հայր, արդէն տասներորդ տարին է, որ պարտապանների վրայ մնում է յիշեալ դրամագլուխը՝ առանց առնելու կամ մուրհակները փոխելու (մինչեւ այժմ ոչ մի պարտապան կամք չէ յայտնում վճարելու իւր պարտքը): Ուստի հոգաբարձութիւնս հարմար է տեսնում, որ դատաստանական ճանապարհով առնուի պարտապաններից դրամագլխի գոնէ մի մասը»⁴¹: Դատական գործընթացը տեղի է ունենում 1889 թ., որը բավարարում է դպրոցի պահանջը եւ հնարավորութիւնը ընձեռում հավաքելու պարտքերը⁴²:

Ջալալօղլու դպրոցում որպէս ուսուցիչ աշխատել են Տիգրան Վերանյանը, Գեւորգ Կուլիջանյանը, Մարգարիտ Մարգարյանը, Եսայի քհն. Տեր-Աբովյանը, Մկրտիչ քհն. Տեր-Հակոբյանը, Արշակ Ագաբյանը, Եղիա Զոհրաբյանը, Գարեգին Շահինյանը, Արուսյակ Հեջուբյանը, Ալեքսանդր Բաղլինյանը, Անդրեաս Միրաբյանը, Արիստակէս քհն. Տեր-Աբովյանը, Միքայել Տեր-Մարտիրոսյանը, Սարգիս Սահակյանը, Նատալյա Կարապետյանը, Սարգիս Խանադյանը, Խորեն Երիցյանը, Գեղամ Տեր-Խաչատրյանը, Անուշավան Զոհրաբյանը եւ ուրիշներ:

Դպրոցի հոգաբարձուների խորհրդի անդամներ են եղել Դանիել Զիթյանը, Նավասարդ Զաղինյանը, Նիկողայոս Հայրապետյանը, Բարսեղ Մարտիրոսյանը, Մկրտիչ Ստեփանյանը, Աղաջան Սահակյանը, Մկրտիչ Վարդապարյանը, Եսայի քհն. Տեր-Աբովյանը, Հայրապետ Տեր-Հակոբյանը, Լեւոն Մկրտչյանը, Մկրտիչ Վարդապարյանը, Գրիգոր Ներկարարյանը եւ ուրիշներ:

Այսպիսով, Ջալալօղլու դպրոցը, հաղթահարելով բազմաթիւ խոչընդոտներ, կարողացել է ապահովել մատաղ սերնդի կրթութիւնը. ընդ որում, ստեղծվել են գրեթե հավասար պայմաններ տղաների եւ աղջիկների համար⁴³: Կրթութիւնը եղել է բազմաբովանդակ՝ կրօնից մինչեւ լեզուներ, պատմութիւն, աշխարհագրութիւնից մինչեւ գործնական գիտելիքների փոխանցում:

⁴¹ Անդ, թ. 155:

⁴² Տէս անդ, գ. 4008, թ. 1-85:

⁴³ Սկզբնական շրջանում տղաների համեմատ աղջիկների թիվը նվազ է եղել. այսպէս՝ 1893-1894 թթ. դպրոց են հաճախել 84 տղա եւ 40 աղջիկ այն դեպքում, երբ գյուղի տղամարդկանց եւ կանանց թվաքանակը գրեթէ հավասար է եղել՝ համապատասխանաբար 790 եւ 780. տէս անդ, ֆ. 637, g. 1, գ. 286, թ. 67:

РЕЗЮМЕ

Джалалоглинская школа была основана в 1878-1879 гг. и организовала обучение представителей обоих полов в равной степени. Во время своей деятельности, школа столкнулась с множеством трудностей: начиная с нехватки финансовых проблем до периодического закрытия. Школа сумела преодолеть все эти трудности и дала достаточное образование. В школе преподавали армянский и русский языки, арифметику, историю, религию, пчеловодство и другие предметы. Преподавали учителя, которые прошли педагогическое обучение.

SUMMARY

The Jalalogli school was founded in 1878-1879 and organized the educational process of representatives of both sexes equally. During its activity, the school faced many difficulties: beginning with financial insufficiency to the periodic closure. However, the school managed to overcome all these difficulties and provided adequate education. Armenian and Russian languages, arithmetics, history, religion, apiculture and other subjects were taught there. Teachers with the experience of pedagogical trainings taught at school.

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՕՀԱՆՅԱՆ

պատմական գիյր. թեկնածու, ԵՊՀ

ՅՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ ԻՆ ԱՐՏԱՇԱՏԻՑ

Ներկայացվող հնագիտական առարկաները հայտնաբերվել են ոչ պարբերական, հնագիտական ուսումնասիրություններին բնորոշ գիտական մեթոդիկայի եղանակներով: Ավելին՝ դրանք ի հայտ են եկել հանցավոր ճանապարհով՝ հնագիտական հուշարձանները ավերելու եւ կողոպտելու, թանկարժեք իրեր գտնելու եւ վաճառելու նպատակով: Անշուշտ, հնագիտական հուշարձանների հարեւանությունը գտնվող համայնքների ղեկավարները տեղյակ են այս արատավոր, հայրենական մշակույթը ավերող երեւույթի մասին, որն արդեն դարձել է մասնագիտացած ու զանգվածային:

Երեւանի «Վերնիսաժ» շուկայում հնություններ վաճառողի մոտ նկատելով հնագիտական ծանոթ ժամանակաշրջանի առարկաներ՝ սկսեցի զգուշություն հարցաքննել եւ դժվարություն կարողացա պարզել, որ դրանք բերել են հին Արտաշատի տարածքի հարեւանությունը՝ մի քանի կիլոմետր դեպի արեւելք գտնվող Նոր Կյանք եւ Շիրազ գյուղի բնակիչները: Հետեւաբար, ամենայն հավանականությունը, հուշարձանի կողոպուտը կատարվել է Արտաշատ մայրաքաղաքի արեւելյան հատվածում փոխած եւ գյուղատնտեսական աշխատանքներով արդեն մասամբ ավերված, մասնագիտական գրականությունից հայտնի արեւելյան երկու դամբարանադաշտերից¹: Հայտնի է, որ անտիկ ժամանակաշրջանի տարբեր տիպերի թաղումների մեծ մասը կատարվել է ոչ խորը մակարդակում, այդ պատճառով հնագիտական նյութերը հասանելի են դառնում գանձախույզներին:

Մեր տրամադրության տակ եղած հնագիտական նյութը դասակարգելուց եւ լուսանկարելուց հետո պարզ դարձավ, որ դրանք մետաղյա

¹ Տե՛ս Բ. Արակեյան, Основные результаты раскопок древнего Арташата в 1970-1973 гг., Историко-филологический журнал, 1974, թ. 4. նույն ինդիկսի՝ «Հին Արտաշատ», Երեւան, 1975. Ժ. Խաչատրյան, Արտաշատ II, Անտիկ դամբարանադաշտեր, Երեւան, 1981, էջ 6:

Աղյուսակ I

նկ. 1. բրոնզե դաշույն

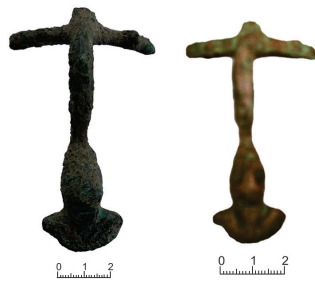
նկ. 2. երկաթե նիզակ

նկ. 3. նետասլաքներ

նկ. 4. բրոնզե մեդալիոն

նկ. 5, 6. բրոնզե բռնակներ

Աղյուսակ II

Նկ. 1-5. արծաթե եւ բրոնզե ապարանջաններ

Աղյուսակ III

Նկ. 1-3. Տիգրան Բ.-ի արծաթե եւ բրոնզե դրամները

Նկ. 4. Արիոբարդան Գ.-ի արծաթե դրախման

Նկ. 5. Օգոստոս կայսեր արծաթե դենարը

առարկաներ են՝ զարդեր, զենքեր, դրամներ (արծաթ, բրոնզ, երկաթ):

Հաշվի առնելով հնագիտական նյութի հայտնաբերման ոչ գիտական եղանակները՝ կիրթձենք, այնուամենայնիվ, Հայաստանի եւ հարեւան երկրների համապատասխան զուգահեռներով եւ նման օրինակներով հնարավորին չափ մատչելի դարձնել մասնագետների ուշադրութեանը ներկայացվող սույն հաղորդումը:

Ձեռքեր. 1. Բրոնզե դաշույն (աղ. I, նկ. 1): Լավ պահպանված, ակոսավոր շեղբ, երկարությունը՝ 20 սմ, միջին լայնությունը՝ 3 սմ: Սրացող կոթառի մեջ մտնող հատվածի երկարությունը՝ 6 սմ: Հավանաբար՝ թաղման գույք: Քիչ հանդիպող նման օրինակներ հայտնի են Հայաստանի Ք. ա. Բ.-Ա. դդ. թաղումներից²:

2. Երկաթյա նիզակի շեղբ (աղ. I, նկ. 2): Խողովակաձեւ, փայտին հագնող կոթառ, որից սկսվում է մինչեւ վերջ չհասնող երկկողմանի, թեթեւակի ուռուցիկ միջնաջիղ: Նմանօրինակ նիզակների շեղբեր հայտնաբերվել են Արտաշատում, Գառնիում, Սիսիանում, Վրաստանի, Ադրբեջանի համաժամանակակից հուշարձաններում՝ տարբեր տիպի թաղումներից: Այս դաշույնները, նաեւ ուղեկցող նյութերով, թվագրվում են Ք. ա. Ա. - Ք. հ. Ա.-Բ. դդ.³:

3. Նետասլաքներ (աղ. I): Մեր տրամադրության տակ եղած երկաթյա չորս օրինակները տարբեր տեսակների են, վատ պահպանված: Ներկայացվող բոլոր նետասլաքները անտիկ ժամանակաշրջանի հուշարձաններում հայտնաբերված զենքերի ամենատարածված տեսակներն են եւ սերում են նախաուրարտական եւ հետագա բրոնզե օրինակներից: Որոշ աննշան առանձնահատկություններով հարատեւում են մինչեւ անտիկ ու վաղ միջնադարյան ժամանակաշրջաններ: Այսպես կոչված «սկյութական», երկկողմանի, ճանկավոր նետասլաքները ծագում են Ք. ա. Զ. դ. եւ հարատեւում մինչ Ք. հ. Ա.-Բ. դդ. (նկ. 1): Եռաթեւ օրինակները եւս նույն զարգացումն ունեն, բայց լայն տարածում են ստանում հատկապես

² Տե՛ս **Б. Аракелян**, Арташат. I, стр. 3, աղ. XX. նույն հեղինակի՝ «Гарни II, результаты раскопок 1951-1955 гг.», Ереван, 1957, էջ 16. **Ж. Хачатрян**, Гарни V (Античный некрополь) результаты раскопок 1956-1972 гг., Ереван, 1976, էջ 85. նույն հեղինակի՝ «Սիսիանի դամբարանը (մ. թ. ա. I դ. երկրորդ կես)», Երեւան, 2009, էջ 72, աղ. XIII:

³ Տե՛ս **Б. Аракелян**, Арташат I, стр. 30, աղ. XXX. նույն հեղինակի՝ «Гарни II, результаты раскопок 1951-1955», Ереван, 1957, стр. 45, նկ. 11. **Г. Тирацян**, Культура Древней Армении, Ереван, 1988, стр. 138, նկ. 11, 33. **С. Казиев**, Археологические раскопки в Мингечауре, Альбом кувшинных погребений, Баку, 1960, табл. XXXV, նկ. 3, 4. **Н. Тушишвили, Л. Амиранашвили и др.**, Археологическая экспедиция Алгетского ущелья (1983-1985 гг.), Тбилиси, 1987, աղ. XXVII:

հելլենիստական ժամանակաշրջանում (նկ. 3): Ամենատարածված տարատեսակը եռաթեկ նմուշն է: Միայն Արտաշատի Ա. բլրից գտնվել է մոտ երեք հազար օրինակ: Այսպես կարելի է բնութագրել նաև տերեւաձեւ ու քառաթեկ նմուշները (նկ. 2, 4), որոնք առանձնահատկություններով եւ ուղեկցող նյութերով թվագրվում են Ք. ա. Բ.-Ա. - Ք. հ. Ա.-Դ. դդ.⁴:

Մետաղյա զարդեր. 1. Բրոնզե մեդալիոն կտրավուն (աղ. I, նկ. 4): Առանցքային, ուղղահայաց մասն ավարտվում է նուան ծաղիկով: Նույնպիսի ծաղիկներ պատկերված են առանցքի աջ կողմում: Առանցքից աջ՝ ուղղանկյուն, նեղ կախիկ, ըստ երեւույթին կաշվե վզնոցի ծայրը հագցնելու համար, նուան երեք ծաղիկ: Ամբողջ պատկերագրությունը առնված է փոքր, կտր անցքերով պարփակած շրջանակի մեջ: Զարդի ձախ հատվածը կտրված է, բայց, անկասկած, կրկնում է աջ կողմի պատկերագրությունը, որտեղ եղել է երկրորդ կախիկը: Մեզ հասանելի մասնագիտական գրականության մեջ նմանեցված զուգահեռներ չհաջողվեց գտնել: Ամենայն հավանականությամբ, մեդալիոնը արեւելահռոմեական պրովինցիաների (Սիրիա, Փոքր Ասիա) արտադրանք է, թեեւ չի բացառվում պարթևական կամ ավելի ուշ՝ սասանյան ծագումը, որտեղ հանդիպում են նուան պատկերագրությամբ առարկաներ:

2. Ապարանջաններ (աղ. II, նկ. 1-5): Առանձին-առանձին յուրաքանչյուր նմուշին չանդրադառնալու նպատակով նշենք միայն, որ մեր տրամադրություն տակ եղած ապարանջանների տեսակները, ծագելով նախաուրարտական եւ հետուրարտական ժամանակաշրջաններում, հարատեւում են անտիկ, նաեւ հելլենիստական դարաշրջաններում: Դրանք հիմնականում կենդանակերպ, իրար չմիացող, իրար վրա հագնող վերջավորություններով նմուշներ են: Անտիկ եւ հելլենիստական թաղումներում առավել հաճախ են հանդիպում նաեւ արծաթից պատրաստված ապարանջաններ: Մեր հավաքածուի մեջ կա նաեւ իրար չմիացող վերջավորություններով, տափակ իրանով արծաթյա ապարանջան որ, հավանաբար, Հռոմի արեւելյան՝ սիրիական պրովինցիայից ներմուծված օրինակ է: Ներկայացված օրինակները Հայաստանի եւ հարեւան երկրների անտիկ

⁴ См. Б. Аракелян, Арташат I, стр. 30, ил. XXIX, XXX. Ж. Хачатрян, Гарни V, ил. XX. Г. Тирацян, նշվ. աշխ., էջ 139, նկ. 36. Ռ. Թորոսյան, Ֆ. Տեր-Մարտիրոսով, Ուշ հելլենիստական ժամանակաշրջանի դամբարաններ Էջմիածնի շրջանի Այգեշատ գյուղում, ՊԲՀ, 1976, թ. 2, էջ 66. Дж. Надирадзе, Археологические памятники Квирильского ущелья, Тбилиси, 1975, ил. VII, XVII:

ժամանակաշրջանի հուշարձաններում համեմատաբար հաճախակի հանդիպող առարկաներից են⁵:

3. Մետաղյա գավաթների կամ սափորների բռնակներ՝ բրոնզ, երկու հատ (աղ. I, նկ. 5, 6): Բուն հռոմեական-իտալիկյան համարվող կանթ-բռնակներով այս գավաթ-սափորները լայն տարածում են ունեցել հռոմեական կայսրության գրեթե բոլոր հատվածներում: Հայաստանում մեզ հայտնի են օրինակներ Սիսիանից, Արմավիրից, Վրաստանից, Հյուսիսային Կովկասից եւ հարեւան տարածաշրջաններից: Դրանք բոլորն էլ համարվում են ներմուծված Ապենինյան թերակղզու հարավային մասում գտնվող, գեղարվեստական մետաղագործության հռչակավոր կենտրոն Կապուա քաղաքից, թեեւ չի բացառվում նման արհեստանոցների գոյությունը նաեւ կայսրության կարեւոր պրովինցիաներում (Սիրիա): Բռնակ-կանթերը վերին, հորիզոնական, կիսակլոր մասով ամրացվել են գավաթների կամ սափորների շուրթերին, իսկ ներքեւի մասում՝ իրանին: Կանթերից մեկի ներքեւի հատվածում պատկերված է տղամարդու դիմաքանդակ (օմֆալ), մյուսը զարդարված է հորիզոնական եւ տարատեսակ զարդանախշերով: Օ. Լորդկիպանիձեն, Վրաստանի տարածքում (Մցխեթա, Նաչբիսի, Բորի եւ այլն) հայտնաբերված նմանօրինակ գավաթ-սափորները եւս հռոմեական-իտալիկյան համարելով, նշում է, որ դրանք Վրաստան կարող էին ներմուծվել Հայաստանի տարածքով: Չի բացառվում, որ մեր ներկայացրած կանթ-բռնակները գտնվել են անտիկ թաղումից, եւ գանձախույզները հնագիտական արժեքավոր ուղեկցող առարկաներ են հայտնաբերել եւ վաճառել: Նմանօրինակ գավաթ-սափորները բոլոր հեղինակների կողմից թվագրվում են Ք. ա. Ա. - Ք. հ. Ա. դդ.⁶: Ավելորդ չենք համարում հիշեցնել, որ հռոմեական համարվող նյութա-

⁵ Տե՛ս **Б. Аракелян**, Гарни II, результаты раскопок 1951-1955 гг., Ереван, 1957, стр. 75, նկ. 44. **Ж. Хачатрян**, Гарни V, стр. 85, նկ. 32. նույն հեղինակի՝ «Гарни V», էջ 74. **Р. Рамишвили**, Могильник и поселение в Ахалижинвани (по раскопкам 1971-1973 гг.), Жинвани I, Археологические разыскания в Арагском ущелье, Тбилиси, 1983, табл. LXXIII, նկ. 638. **Michael Vickers and Amiran Kakhidze**, Pichvnari (1998-2002), Batumi, Oxford, 2004, էջ 200. **С. Казиев**, Археологические раскопки в Мингечаури, Альбом кувшинных погребений, Баку, 1960, шп. XXIV. **С. Есаян, А. Калантарян**, Ошакан I, Основные результаты раскопок 1971-1983 гг., Ереван, 1988, шп. XLVII, LXXXI. **Ժ. Խաչատրյան**, Սիսիանի դամբարանը (մ. թ. ա. I դ. երկրորդ կես), Երեւան, 2009, էջ 55, աղ. VII:

⁶ Տե՛ս **Ժ. Խաչատրյան**, Հայաստանում հայտնաբերված արեւմտա-հռոմեական մետաղյա առարկաներ, ԼՀԳ, Երեւան, 1984, էջ 71, աղ. I, նկ. 1. նույն հեղինակի՝ «Սիսիանի դամբարանը (մ. թ. ա. I դ. երկրորդ կես)», Երեւան, 2009, էջ 59, աղ. X, նկ. 2. **Գ. Տիրացյան, Ի. Կարապետյան**, Արմավիրի 1983-1984 թթ. պեղումները, ՊԲՀ, Երեւան, 1985, թ. 4, էջ 226, նկ. 7. **О. Лордкипанидзе**, Наследие Древней Грузии, Тбилиси, 1989, стр. 363-368, նկ. 182-185:

կան մշակույթի առարկաների մեծ մասն ունի իր նախատիպը հզոր հելլենիստական մշակութային արեալում⁷:

Դրամներ. Դժվար է նույնիսկ ենթադրել թե ինչ պայմաններում եւ հանգամանքներում են հայտնաբերվել մեր տրամադրություն տակ գտնվող դրամները (հինգն են): Դրանք կարող էին լինել պատահական գտածոներ՝ դրամական գանձերի թաղումներից: Վերջինս բնիկ հելլենական թաղումային ծիսակատարություն տարատեսակներից է, երբ հանգուցյալի բերանում կամ գլխի մոտ մետաղադրամ էին դնում (տուրք Քարոնին՝ հանգուցյալին մեռյալ աշխարհի Ստիքս գետն անցկացնելու համար): Հունաստանում այն սկիզբ է առել Ք. ա. Ե. դ., իսկ հելլենիզմի տարածման ժամանակաշրջանից սկսյալ՝ նաեւ տարբեր երկրներում, այդ թվում՝ Հայաստանում (Ք. ա. Գ. դ.): Հինգ դրամներից երեքը պատկերում են Տիգրան Բ.-ին ու տարբեր չափերի եւ ատտիկյան տարբեր կշռաչափերի են, իսկ մյուս երկուսից մեկը կապադովկիական է (Արիոբարզան Գ., Ք. ա. 52-42 թթ.), մյուսը՝ Օգոստոս կայսեր դեմարը, թողարկված է ժամանակակից Լիոն քաղաքում (հնում՝ Լուգդունում): Տիգրան Բ.-ի արծաթե քառադրամը (տետրադրամ) օգտագործվել է նաեւ միջազգային առեւտրային հարաբերություններում: Օգոստոս կայսեր արծաթե դեմարը տարածվել է կայսրության բոլոր երկրամասերում: Կապադովկիական Արիոբարզան Գ.-ի դրամները Հայաստանում քիչ են հանդիպում, առավել հայտնի են այդ թագավորի նախորդների անունով թողարկվածները*:

1. Հայաստան, Տիգրան Բ., Ք. ա. 95-55 թթ.: Արծաթ, տետրադրամ: Կշիռը՝ 16.42 գ, տրամ.՝ 29.0 մմ, առանցքների հարաբերությունը՝ 7 ժ:

Դիմերես. Արքայի կիսանդրին դեպի աջ թեքված՝ թագով եւ ապարոշով, թագի վրա աստղ՝ երկու արծիվների միջեւ:

Դարձերես. Արքան՝ Տիսեն ժայռին նստած, պարսպաձեւ թագով, աջ ձեռքին արմավենու ճյուղ, ոտքերի տակ Օրոնտես գետը՝ լողացող տղամարդու կերպարանքով: Աջից՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ↓, ΤΙΓΡΑΝΟΥ ↓ («արքա Տիգրան»):

Դրամը, հավանաբար, կեղծ է (աղ. III, նկ. 1):

2. Հայաստան, Տիգրան Բ., Ք. ա. 95-55 թթ.: Բրոնզե դրամ: Կշիռը՝ 4.24 գ, տրամ.՝ 15.7 մմ, կնիքների առանցքների հարաբերությունը՝ 12 ժ:

⁷ Sեն “Культура Древнего Рима”, том I (редколлегия), Москва, 1985, введение. А. Немровский, История Древнего Мира (Античность), Москва, 2000, էջ 51:

* Դրամների մանրամասն վերլուծությունը կատարել է Հայաստանի պատմության թանգարանի դրամագիտության բաժնի վարիչ, պատմական գիտությունների թեկնածու Ռ. Վարդանյանը, ում հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

Դիմերես. Արքայի կիսանդրին դեպի աջ թեքված՝ թագով եւ ապարոշով, թագի վրա աստղ՝ երկու արծիվների միջեւ: Գլխի վերեւում՝ *A* տառը:

Դարձերես. Նիկեն՝ քայլող, աջ ձեռքում պսակ: Աջից՝ [ΒΑΣΙΛΕΩΣ] ↓, ձախից՝ ΤΙΓΡΑΝ[ΟΥ] ↓ (աղ. III, նկ. 2):

3. Հայաստան, Տիգրան Բ., Ք. ա. 95-55 թթ.: Բրոնզե դրամ: Կշիռը՝ 2.59 գ, տրամ.՝ 17.8 մմ, կնիքների առանցքների հարաբերությունը՝ 12 ժ:

Դիմերես. Արքայի կիսանդրին դեպի աջ թեքված՝ թագով եւ ապարոշով:

Դարձերես. Եռոտանի: Աջից՝ [ΒΑΣΙΛ]ΕΩΣ ↓, ձախից՝ [ΤΙΓΡΑΝΟΥ] ↓ (աղ. III, նկ. 3):

4. Կապադովկիա, Արիոբարզան Գ., Ք. ա. 52-42 թթ.: Արծաթ, դրախտ: Կշիռը՝ 2.11 գ, տրամ.՝ 15.5 մմ, կնիքների առանցքների հարաբերությունը՝ 12 ժ:

Դիմերես. Արքայի կիսանդրին դեպի աջ թեքված՝ ապարոշով:

Դարձերես. Աթենասը կանգնած: Գրությունները չեն երեւում (աղ. III, նկ. 4):

5. Հռոմեական կայսրություն, Օգոստոս, Ք. ա. 27 – Ք. չ. 14 թթ.: Արծաթ, դենար՝ թողարկված Լուգդունում քաղաքում (ներկայումս՝ Լիոն), Ք. ա. 2 – Ք. չ. 11 թթ.: Կշիռը՝ 2.88 գ, տրամ.՝ 16.8 մմ, կնիքների առանցքների հարաբերությունը՝ 12 ժ:

Դիմերես. Կայսեր գլուխը դափնեպսակով: Շրջանաձև՝ CAESAR AVGVSTVS [DIVI F(elix) PATER PATRIAE] («Օգոստոս կեսար, աստծո որդի, հայր հայրենյաց»):

Դարձերես. Գայոս եւ Լուկիոս կայսրերը՝ կանգնած, նրանց միջեւ երկու վահան եւ երկու նիզակ, նիզակների միջեւ ձախից՝ լիտուուս, աջից՝ սիմպուլում, նրանց տակ՝ X (արժեչափը՝ 10 աս): Շրջանաձև Է՝ [C(aius) L(ucius) CAESARES AVGV]STI F(ilii) CO(n)S(ul). DESIGN(atu)s PR[INC(ipi). IVVENT(utis) («Գայոս եւ Լուկիոս կեսարներ, Օգոստոսի որդիներ, երիտասարդ պրինցեպսներ».) աղ. III, նկ. 5):

Մեր տրամադրությունն տակ եղած հնագիտական առարկաների հայտնաբերման հանգամանքները թույլ չեն տալիս առավել մանրամասն եւ համարձակ քննարկել հռչակավոր Արտաշատ մայրաքաղաքի նյութական մշակույթի տարբեր խնդիրներ: Օգտվելով առիթից՝ ավելորդ չենք համարում ահազանգել մեր մշակույթին անդառնալի վնաս հասցնող գանձախուզություն դեմ պայքարի խստացման անհրաժեշտություն մասին:

РЕЗЮМЕ

Представленный археологический материал был обнаружен на территории древнего Арташата не в следствии систематических раскопок, проводимых научными методами, а путем разграбления и уничтожения памятников кладоискателями. Цель данного отчета – сделать возможным использование данного материала в научных кругах и как-то восполнить некоторый пробел в изучении материальной культуры Арташата – древней столицы античной Армении.

SUMMARY

The presented archaeological material was discovered on the territory of old Artashat not as a result of systematic excavations conducted by scientific methods, but as a result of looting and destruction of monuments by treasure hunters. The purpose of this report is to make it possible to use this material in scientific circles and somehow fill a certain gap in the study of the material culture of Artashat, the old capital of ancient Armenia.

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՕԼՅԱ ՆՈՒՐԻՋԱՆՅԱՆ
արվեստագիտության թեկնածու
ԵՊԿ

ԿՈՄԻՏԱՍԸ ԵՎ ՅԼՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԵՐԱԺԵՏԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

ՏԱՐԵԳԻՐՔ

Կոմիտաս եւ Հայ միջնադարյան երաժշտություն — ազգային արվեստի անդադար զարգացման եւ երաժշտական ավանդույթի երկու գագաթները կապող անուններ: Հետեւողական եւ պատշաճ իրականացվող ուսումնասիրություններն ամեն անգամ հաստատում են եւ գործնական քայլերով ամրացնում Հայագիտության դիրքերն ամբողջ աշխարհում: Հայտնի է՝ երկրի նկատմամբ արժանապատվություն ներարկելու ամենաազդեցիկ միջոցներից է մշակույթը: 2016 թ. Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի գիտական բաժնի ջանքերով եւ հրատարակչությամբ լույս տեսած Տարեգիրքը՝ «Կոմիտասը եւ Հայ միջնադարյան երաժշտական մշակույթը» գիտական հոդվածների ժողովածուն (խմբագրական խորհուրդ՝ Մհեր Նավոյան, Աննա Արեւատյան, Աննա Ասատրյան, Լիլիթ Երնջակյան, Գայանե Ամիրաղյան, պատասխանատու խմբագիր՝ Տաթևիկ Շախկուլյան), այդպիսի նշանակություն ունի: Անշուշտ, կոմիտասագիտության կայացման եւ զարգացման գործում իր ազդեցիկ դիրքում է ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի՝ յոթնասուն տարուց ավելի պատմություն ունեցող ներդրումը, եւ այս Տարեգիրքը դեռեւս 1969, 1981 թվականներին ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի իրականացրած «Կոմիտասական» ժողովածուի երկու հատորներով հիմնադրված ավանդույթի յուրովի շարունակությունն է: Կոմիտասականը Հայ գիտական մտքի վաղուց հաստատված հիմնարար բնագավառն է: Այն դուրս է եկել Կոմիտասի՝ Հայ ազգային կոմպոզիտո-

րական դպրոցի հիմնադրի, բանահավաքի, երաժշտագետի, խմբավարի ու երգչի կենսագրության սահմաններից եւ դարձել հայ ժողովրդի պատմությունը, մշակույթին ու նրա ընթացքին առնչվող թեմա:

«Կոմիտասը եւ հայ միջնադարյան երաժշտական մշակույթը» ժողովածուն մի քանի դարաշրջանների ու երկրների, արվեստի տեսակների ու գիտական ոլորտների մեկտեղմամբ հանրագումարի է բերում հայ եւ օտարազգի առաջատար ու պատվարժան ուսումնասիրողների նոր եւ ամփոփ հայացքները, որոնց առանցքում բարձր ու պաշտելի երախտավորի կերպարն է եւ նրա գործունեությամբ սկզբնավորված ասպարեզները: Ներկայացվող քսանվեց հոգևածների հեղինակները Հայաստանի, ԱՄՆ-ի, Գերմանիայի, Կիպրոսի, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի գիտնականներն են, որոնք ներկայացնում են այնպիսի հեղինակավոր հաստատություններ, ինչպիսիք են՝ ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտը, Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտը, Երեւանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիան, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ-Մատենադարանը, ՀՀ ԳԱԱ «Հայկական հանրագիտարան» հրատարակչությունը, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնը, Երեւանի պետական համալսարանը, Հայ հոգեւոր երաժշտության կենտրոնը, Ազգային երգ ու պարի ակադեմիան, Հանովերի երաժշտության, դրամայի եւ հաղորդակցության համալսարանի հրեական երաժշտության եվրոպական կենտրոնը, Նիկոսիայի երաժշտության համալսարանը, Փարիզի Մեզոն-Բլանշ բժշկական կենտրոնը, Լոս Անջելեսի Կալիֆոռնիայի համալսարանը (UCLA), Սանկտ Պետերբուրգի Ռուսական ազգային գրադարանը եւ Ն. Ռիմսկի-Կորսակովի անվան կոնսերվատորիան:

Հոգևածագիտներից յուրաքանչյուրը համադրել եւ ուսումնասիրել է սեփական մասնագիտական հետաքրքրությունների եւ փորձի արդյունքում կուտակված հարցեր կամ նոր նյութեր: Տարեգրքի ծանրակշիռ մասն են կազմում մի քանի սերունդ ներկայացնող հայ երաժշտագետների աշխատանքները (Ալինա Փահլեւանյան, Աննա Արեւշատյան, Լիլիթ Երնջակյան, Մհեր Նավոյան, Անահիտ Բաղդասարյան, Աստղիկ Մուշեղյան, Աննա Ասատրյան, Հասմիկ Հարությունյան, Լուսինե Սահակյան, Մարիաննա Տիգրանյան, Գայանե Ամիրադյան, Տաթևիկ Շախկուլյան, Նիկոլայ Կոստանդյան, Լիլիթ Հարությունյան, Անի Մուշեղյան, Նանե Միսակյան), այստեղ են նաեւ պատմաբան Հռիփսիմե Պիկիշյանի, արվեստաբաններ Մերի Կիրակոսյանի, Մարգարիտա Քամալյանի, մշակութային գործիչ Գագիկ Գինոսյանի հոգևածները, իսկ արտերկրյան ներկա-

յացնում են Ռեզինա Ռանդհոֆերը, Ալիս Այվազյանը, Կլոդին Բելամին, Միշել Քեդը, Ալիսա Մաթիասը, Նատալյա Ռամազանովան, Տատյանա Շվեցը: Հեղինակների հոդվածները հրատարակված են բնագիր տարբերակով. արդյունքում ժողովածուն ներկայանում է հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն լեզուներով: Տարեգրքի յուրաքանչյուր հոդված ունի հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն ամփոփում:

Ժողովածուի չորս գլուխները՝ «Կոմիտասը եւ իր ժամանակը», «Կոմիտասը եւ երաժշտական ֆոլկլորը», «Անդրադարձ Կոմիտասին» եւ «Միջնադարյան երաժշտություն» արտացոլում են գիտական ուսումնասիրությունների առանցքային նպատակները, որոշակի երեւույթի սահմանումը եւ դրա կառուցվածքի բազմակողմանի, հավաստի ուսումնասիրումը, ինչի հետեւանքով ստացված արդյունքները նոր հետազոտությունների հեռանկարներ են ուրվագծում:

Կոմիտասի գործունեությունը համեմատելի է ամբողջ աշխարհի մասշտաբով: Հետեւաբար՝ ժողովածուի հոդվածների թեմաների աշխարհագրությունն ու ժամանակը հասնում է մինչեւ հայ հոգեւոր երգարվեստի Ե. դար, Անիի թագավորություն, Մխիթարյանների Ս. Ղազար կղզի, Արմաշի դպրեվանք, ռուսական հոգեւոր արվեստի Ժ. դար, ժամանակակից եվրոպական ու ամերիկյան համերգային իրականություն եւ Սիյուռք, իսկ անմիջապես Կոմիտասի կյանքին անդրադարձող ուսումնասիրություններում Բեռլինն է (Գերմանիայի ազգային պետության կերտման միջոցով Կոմիտասին խթանեց մշակել հայկական ազգային երաժշտության սեփական նախագիծը, Ի. դարի սկզբին նա համաքայլ էր երաժշտագիտության վաղ ստեղծարար ժամանակաշրջանին), Կ. Պոլիսը (որտեղ մինչեւ Կոմիտասի գործունեությունը երգված գռեհիկ ու անստվեր երգերը գործածությունից դուրս էին գալիս, իսկ Օսմանյան կայսեր արարողապետը մի անգամ ասել էր, թե 800 տարվա պետությունն էր եւ այսպիսի արվեստագետ չունենք), Փարիզը եւ Ռուսական կայսրությունը (Կոմիտասը հայերի ճակատագիրը կապում էր Ռուսական կայսրության հետ, նրան առաջին լուրջ գնահատականները տվել են ռուսական մշակույթի գործիչները):

Կարեւոր է ժողովածուի ընդգծված մշակութաբանական կողմը, որտեղ երաժշտության, գեղանկարչության, պարարվեստի բնագավառների տարբեր ընդգծումներով ներկայացվում են Կոմիտասի անձին ու անվանն անմիջականորեն առնչվող (Փանոս Թերլեմեզյան եւ «Աստեղատուն» հիմնադրամ, Մարգարիտ Բաբայան եւ Կոմիտասի ընկերների կոմիտե) եւ

տարբեր ժամանակաշրջանների հայ եւ համաշխարհային պատմության երեւելիների (Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ս. Ներսէս Շնորհալի, Գեւորգ Դ. Մեծագործ կաթողիկոս, Գրիգոր Նարեկացի, Գրիգոր Մագիստրոս, Մխիթար Սեբաստացի, Գրիգոր Գապասաքալյան, Համբարձում Չերչյան, Նիկողայոս Թաշճյան, Եղիշե Չարենց, Քրիստափոր Քուչնարյան, Ռուբեն Ջարյան, Մաթեոս Մուրադյան, Ռոբերտ Աթայան, Գեւորգ Գյոզակյան, Սրբուհի Լիսիցյան եւ այլք) անունները:

Հեղինակները երեւան են հանել ու հավաքել նոր փաստեր, որոնք իմաստավորվում են այսօրվա գեղարվեստական հոգեբանության հիմքի վրա. հայ արվեստի նշանակությունը գիտակցելու առումով կարեւոր է վերարժեւորել եւ գործուն մաս կազմել «Անատոլիայի երաժշտական ավանդույթ» հասկացության հարցում, իսկ աշխարհաքաղաքական լուրջ վերափոխումների ու կրոնական արմատականության մեր օրերում երաժշտությունն է միակ լեզուն, որի միջոցով հնարավոր կլինի հասնել երկխոսության: Այդ տեսանկյունով է դիտարկվում Կոմիտասի կոմպոզիտորական գործունեությամբ համերգային կյանք ստացած հայ ժողովրդական երաժշտության անհրաժեշտ ներկայությունը համբավավոր երաժիշտների նվագացանկում (Ժորդի Սավալ, Յան Գարբարեկ, «Հիլլիարդ» եւ «Շանտեկլեր» անսամբլներ): Սա աշխարհի հետ հաղորդակից լինելու գործուն միջոցներից մեկն է:

Ժողովածուի առանձին հեղինակների անվիճելի վաստակն են նորահայտ փաստերը (օրինակ՝ դեռեւս միջնադարից եկող հայ-բյուզանդական երաժշտական կապերի մասին վկայությունը, գիտական նյութից բեմական եւ ստեղծագործական նյութի փոխակերպման մասին արձանագրելը): Այստեղ առանձնանում են Կոմիտասի կյանքին եւ անձին վերաբերող մի քանի շեշտադրումներ, որոնք հիմնվում են նամակագրության ու բժշկական արխիվային փաստաթղթերի բովանդակության վերլուծության վրա: Երաժշտատեսական խմբին պատկանող հոգվածներում դիտարկվում, վերլուծվում են ժողովրդական (յորիկ) ու հայ, ռուսական հոգեւոր երաժշտության առանձին ժանրերը (տաղ, մեղեդի, ստիխիրա) եւ ժամագիրքը: Նաեւ ընդհանրացվում են կոմիտասյան մեթոդի հիմնական սկզբունքները, որոնք վերաբերում են ութձայն համակարգի ուսումնասիրությանը, առանձին ավանդույթների համեմատությանը, քննվում են այլ արտահայտչամիջոցներին վերաբերող հարցեր (պոլիմետր, «կոմիտասյան համահնչյուն», ութմի, մետրի գրառումը ֆոլկլորում, նաեւ ստիխիրա):

Հայ երաժշտություն, արվեստի զարգացմանը նախանձախնդիր ամեն հետազոտող եւ ստեղծագործող նախ պետք է լիովին ուսումնասիրի եւ հասկանա Կոմիտասին. սրանում է Տարեգրքի արժեքը: «Կոմիտասը եւ միջնադարյան երաժշտական մշակույթը» հոդվածների ժողովածուն հաս-ցեագրված է երաժշտագետներին, արվեստաբաններին, միջնադարա-գետներին, ֆոլկլորագետներին, ինչպես նաեւ Հայ երաժշտությանը հե-տաքրքրվողներին:

ԴԱՎԻԹ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

արվեստագիտության թեկնածու
Մ Մ

ԿԱՐԻԿ ԵՎ ՎԱՐՎԱՌԱՎ ՊԼՍՍԱՃՅԱՆՆԵՐԻ ԺՊՊԱԿԵՆԱԶԵՎ ՀՍԱՅԻԼՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱՎՈՐ ՀԱՎԱՔԱՐԾՈՒՆ

Նվիրվում է Կարիկ Պասմաճյանին

Վայրենիք, հայոց պատմություն, հայկական մշակույթ... արժեքներ, որոնց հետքերով անցնելիս իրար են գտել միմյանց լրացնող երկու հայորդիներ՝ Կարիկը եւ Վարվառան:

Կարիկ Պասմաճյանը Երուսաղեմից էր, ով նախնական անգլիական կրթությամբ սովորում էր Երեւանի պետական համալսարանի բանասիրության բաժնում: Մայր բուհ-ում ուսանելու առաջին տարիներին (1966-1967 թթ.) ծանոթանում է միեւնոյն ուսումնական հաստատության պատմական բաժնի ուսանողուհի Վարվառա Եղաճյանի հետ, ով ծնվել էր Կ. Պոլսում, ապա՝ ընտանիքով հաստատվել Փարիզում:

Ուսանողական տարիներին, տարված հայկական արվեստով, նրանք ճանապարհորդել են հայկական գյուղերով՝ մշակութային հետքեր որոնելու ակնկալիքով: Ուղեւորությունների ընթացքում ձեռք են բերել հայկական կիրառական արվեստի նմուշներ (արծաթյա գոտիներ, մոմակալներ եւ այլն): Հայ մշակույթի նկատմամբ եղած սերը նոր զգացմունքների արմատներ է ձգել ապագա ամուսինների սրտերում:

Կարիկի ստեղծագործությունների հետ հայ ընթերցողն առաջին անգամ ծանոթացել է Գուրգեն Մահարու շնորհիվ, ում թարգմանությամբ 1967 թ. փետրվարի 3-ին «Գրական թերթում» լույս են տեսել չորս բանաստեղծություններ, իսկ երեք տարի անց՝ առաջին հայալեզու ինքնագիր բանաստեղծությունը. մինչ այդ նա ստեղծագործել է անգլերեն: 1968 թ. հրատարակվել է Կարիկի բանաստեղծությունների առաջին հատորը՝ «Ցուքերը»: 1971-1980 թթ. ընթացքում տպագրվել են Կարիկի հայալեզու բանաստեղծությունների հինգ հատորները («Լուսատրտիկ»՝ 1971 թ., «Շթաքարէր»՝ 1973 թ., «Բեղմնափոշի»՝ 1976 թ., «Վերադառնում եմ իմ սկիզբը»՝ 1978 թ. եւ «Անաւարտ խաղ»՝ 1980 թ.):

Կարիկ Պասմաճյանը ծավալել է նաեւ թարգմանչական գործունեություն. հայ ընթերցողին է ներկայացրել անգլոամերիկյան եւ արաբական ժամանակակից բանաստեղծությունը, անգլերեն է թարգմանել Պարույր Սեւակի եւ Եղիշե Չարենցի ստեղծագործություններին, հրատարակել է ամերիկահայ անգլիագիր բանաստեղծների ծաղկաքաղ մի հատոր՝ անգլերեն եւ հայերեն: Գրական ակնարկներով, ուսումնասիրություններով եւ ինքնագիր բանաստեղծություններով աշխատակցել է Հայաստանի եւ Սփյուռքի գրական պարբերականների հետ («Սովետական գրականություն», «Գրական թերթ», «Գարուն», «Անդաստան», «Նայիրի», «Սփիւռք», եւ այլն, ինչպես նաեւ անգլիական “Encounter” եւ “The Literary Tabloid”): Տպագրել է մի շարք հարցազրույցներ ժամանակակից արվեստագետների, մասնավորապես՝ Վիլյամ Սարոյանի, Ժան Սեմի եւ երգիծաբան Էդմոն Քիրազի հետ: Գրել է առաջաբաններ, ինչպես նաեւ խմբագրել Փարիզի «Քաթրա» մշակութային միություն կողմից հրատարակված գրքույկներ (Բյուզանդ թոփալյանի «Դաշտանկար» (1976 թ.), «Իրանահայ բանաստեղծներ» (1976 թ.), «Իսթանպուլահայ բանաստեղծներ» (1977 թ.): Վերջին երկուսում ներկայացված են հայկական գաղթօջախներում ապրող բանաստեղծների հատրնտիր էջեր):

Կյանքի հանգամանքների բերումով Վարվառան, կիսատ թողնելով ուսումը Հայաստանում, վերադարձել է Փարիզ ու ընդունվել Արվեստի եւ հնագիտության ինստիտուտ: Չնայած հեռավորությանը՝ այցելությունները շարունակվում էին. «Արվեստի աշխարհում ապրելով՝ նկատեցի, որ Կարիկն էլ է ապրում այդ աշխարհում», - նշում է Վարվառան:

1972 թ. ամռաննում են: Միասնական որոշման արդյունք է դառնում «Յարալէզ հրատարակչութիւնը», որպեսզի ընթերցողին հանձնեն հայ գրողների ստեղծագործությունները (ԺԹ. դարից սկսած) եւ արվեստի գոհարները (մանրանկարչությունը, ժամանակակից գեղանկարչությունը): Ցավոք, «Յարալէզ հրատարակչութիւնը» երկար կյանք չունեցավ «մեկենասների» պատճառով, ովքեր համարում էին, որ չարժե նման գործի վրա ներդրում անել: Մեկ տարվա գործունեության ընթացքում տպվեց միայն Արփիար Արփիարյանը¹, իսկ տպագրության համար ամբողջությամբ պատրաստ ինտրան այդպես էլ չհանձնվեց ընթերցողին:

Փոքրիկ անհաջողությունը չխոչընդոտեց Կարիկի ստեղծագործական ուղին. նա շարունակում էր կայուն քայլել բանասիրության, ինչպես

¹ Ա. Արփիարեան, Ամբողջական երկեր, հ. Ա., խմբագրեց՝ Ա. Գալայճյան, (Յարալէզ հրատարակչություն, Արեւմտահայ արդի գրականություն, Մատենաշար, 1), Երուսաղէմ, 1972 թ.:

նաեւ լրագրութեան արահետներով: Ընդունվեց Մոսկվայի Մակսիմ Գորկու անվան Համալսարան, բայց շուտով թողելով ուսումը՝ եկավ Փարիզ. պատճառը Հորդանանի եւ Իսրայելի միջեւ սկսված վեցօրյա պատերազմն ու Կարիկի՝ Հորդանանյան անձնագիր ունենալն էր:

Հայ արվեստի նկատմամբ սերը հանգիստ չէր տալիս Պասմաճյաններին, եւ նրանք սկսում են հայ նկարիչների ստեղծագործություններ փնտրել Ֆրանսիայում:

Վարվառայի մարմնով թրթիռ է անցնում, երբ հիշում է, թե ինչպես Կարիկի եւ իրենց անդրանիկ որդու՝ Արտակի հետ, որը դեռ մանկասայլակով էր, հնավաճառների մոտով անցնելիս ձեռք բերեցին իրենց հավաքածուի առաջին Այվազովսկին: Տարիներ անց այս բաղձալի ձեռքբերումը Վարվառան վաճառում է Կարիկի փրկագնի համար:

Փնտրտուքների արդյունքում Պասմաճյանների հավաքածուում սկսում են հայտնվել մի շարք հայ նկարիչների ստեղծագործություններ, ովքեր Կ. Պոլսից, Միջին Արեւելքից կյանքի բերումով հայտնվել էին Փարիզում:

Փարիզյան փոքրիկ երկսենյականոց բնակարանում ստեղծվեց Պասմաճյան հավաքածուն: Արվեստի ստեղծագործությունների քանակն այնքան մեծ էր, որ երբեմն ստիպված էին լինում նաեւ վաճառել, թեեւ շարունակում էին նորանոր նմուշներ ձեռք բերել: Այս հանգամանքը ամուսիններին ստիպում է նոր որոշում կայացնել, որի արդյունքը 1977 թ. բացված «Գորիկի գալերին» է՝ ի պատիվ անվանի հայ նկարիչ Արշիլ Գորկու: Երկու տարի անց Ֆրանսիայի պատմութեան մեջ ստեղծված առաջին պատկերասրահը՝ նվիրված հայկական արվեստին, վերանվանվեց «Պասմաճեան գալերի»:

Պատկերասրահում, բացի մշտական ցուցադրությունից, որտեղ ներկայացված էր Պասմաճյան հավաքածուն, գործում էին նաեւ ժամանակավոր ցուցադրություններ: Ներկայացվում էին ժամանակակից նկարիչներ: Որոշ արվեստագետներ առաջին անգամ ցուցադրվել են այս պատկերասրահում եւ շնորհիվ Պասմաճյանների՝ նրանց անունները մտել են շրջանառության մեջ:

Պասմաճյան պատկերասրահում հայերին զուգահեռ ցուցադրվում էին նաեւ ռուս ստեղծագործողներ, որոնց մի մասը հասարակության կողմից դեռեւս մեծ դժվարությամբ էր ընդունվում, ինչպես, օրինակ, 60-ականների հակակոնֆորմիստները²:

² 1977-ից սկսած Կարիկի կողմից մոտավորապես 60 ցուցահանդես է կազմակերպվել

Պասմաճյան պատկերասրահը շուտով դարձավ հայկական եւ ռուսական արվեստի խոշոր կենտրոն, իսկ Կարիկն աստիճանաբար դառնում է արվեստի փորձագետ՝ ավելի շատ ռուսական, քան հայկական: Նա ցուցադրություններ է կազմակերպել նաեւ Լոնդոնի եւ Ամերիկայի զանազան քաղաքներում:

Կարճ ժամանակում Կարիկը ձեռք է բերում մեծ կապեր եւ ճանաչում, ինչի արդյունքում որոշում է կայացվում հավաքածուի մի մասի ցուցադրություն կազմակերպել Ռուսաստանում՝ Տրետյակովյան պատկերասրահում, ապա՝ էրմիտաժում: Որոշումն իրագործելու համար Ռուսաստանից մի շարք մասնագետներ են գալիս Փարիզ՝ Պասմաճյան հավաքածուի նյութերը ուսումնասիրելու:

Ռուսաստանում ցուցադրությունները տեղի ունեցան 1988 թ., ինչը բացառիկ էր ԽՍՀՄ պատմության մեջ. առաջին անգամ ցուցադրվում էր մասնավոր հավաքածու՝ ԽՍՀՄ տարածքից դուրս: 1988 թ. հուլիսին ցուցահանդեսը բացվեց Մոսկվայում, իսկ օգոստոսին՝ Լենինգրադում:

Կյանքի ամբողջ ընթացքում Կարիկը սերտ հարաբերություններ պահեց հայրենիքի հետ: Նշենք մի քանիսը. 1980-ին Մարտիրոս Սարյանի թանգարանին է նվիրել Ամերիկայում գնած «Գեղամա լեռներ» կտավը: 1989 թ. Շառլ Ազնավուրի հետ համատեղ 2 աճուրդ է կազմակերպել 1988-ի երկրաշարժից տուժածների համար, որի ժամանակ խոշոր գումար է հանգանակվել. աճուրդի էին հանված հայ, ռուս, ֆրանսիացի, ամերիկացի արվեստագետների մի շարք ստեղծագործություններ՝ ի նպաստ Հայաստանի մանուկներին:

Ռուսաստանյան ցուցադրությունների ժամանակ Կարիկը բազմիցս նշել է, որ տոմսերի վաճառքից ստացված գումարը պետք է նվիրի Ղարաբաղին: Նաեւ ասել է, որ անկախ Ղարաբաղին կնվիրի որոշ նյութեր իր հավաքածուից: Խոստումներ, որոնք վաղուց իրականացված կլինեին, եթե չլինեին Կարիկի կյանքի անհասկանալի եւ անբացատրելի՝ 1989-ի հուլիսի 31-ի էջը:

Պասմաճյան պատկերասրահը շարունակեց իր գործունեությունը մինչեւ 2003 թվականը՝ մասամբ զրկված սեփական գանձերից, որոնցից

Պասմաճյան պատկերասրահում, որոնց շարքում անվանի հին (Այվազովսկի, Բաշինջաղյան, Ֆալք, Տիրանյան, Բոգոլյուբով, Բորովիկովսկի, Սարյան...) եւ ժամանակակից (Վեյսբերգ, Հակոբյան, Նաքյան, Թադեոսյան, Մարտինչիկ, Էլիբեկյան, Բյուսիլովսկի, Ռոմատին, Խարազյան, Բուտիլին, Բուրճեյան...) արվեստագետների ստեղծագործություններ կային: Կարիկի կազմակերպած վերջին ցուցադրությունը նվիրված է եղել Երվանդ Քոչարին 1989-ին. Հայաստանից բերված հատուկ ստեղծագործությունների կողքին ներկայացվել են նաեւ գործեր իրենց անձնական հավաքածուից:

որոշ նմուշներ մինչ օրս էլ չեն վերադարձվել եւ մնում են Ռուսաստանում:

2005 թվականին Երեւանում լույս է տեսել Կարիկ Պասմաճյանի «Ավարտախաղ» ժողովածուն, որն ամփոփում է բանաստեղծ, թարգմանիչ, խմբագիր, սիրողական նկարիչ եւ մեծ արվեստի գիտակի ողջ գրական ժառանգությունը: Առաջին անգամ մեկ գրքում համալրվել են նրա բանաստեղծությունները, թարգմանչական գործերը, հարցազրույցներն ու հոդվածները, էսսեներն ու նամակները: Գիրքը կազմել, առաջաբանն ու վերջաբանը հեղինակել է Յուրի Խաչատրյանը՝ ներկայացնելով Կարիկ Պասմաճյան արվեստագետ հայի բազմաշերտ կերպարի համակողմանի վերլուծությունը:³

Պասմաճյան հավաքածուի մաս են կազմում նաեւ 4 ժապավենաձեւ հմայիլներ՝ երեքը ձեռագիր եւ մեկը հնատիպ, որոնք հավաքածուի մեջ են մտել 1980-ականներին: Հմայիլները Կարիկի եւ Վարվառայի կողմից գնվել են Փարիզում⁴:

Ժապավենաձեւ հմայիլների հավաքածուն Փարիզում իր մեծությամբ երրորդն է Փարիզի ազգային գրադարանի (6 հատ)⁵ եւ “Musée arménien de France” մասնավոր թանգարանի (6 հատ)⁶ հավաքածուներից հետո: Երեք ձեռագիր հմայիլները (1. 1680 թ., Պաղչասարայ, գրիչ՝ Պետրոս սարկավազ, ստացող՝ Ուլուխան, 656x7,5-7,6 սմ: 2. 1711 թ., Զմիւռնիա, ստացող՝ Պապայ, 823,6x9,3-9,9 սմ: 3. 1711 թ., Ստամպոլ. գրիչ՝ Կիրայկոս, ստացող՝ Օհանէս, 646,8x10), որոնք մեզ են հասել բավական լավ վիճակում (երեքն էլ ունեն փոքրիկ կորուստներ սկզբից), ներկայանում են թե՛ պարունակող աղոթքների բազմազանություն, թե՛ բավական չքեզ գեղարվեստական հարդարանքով ու գրավիչ գունապնակով: Իսկ

³ Վ. Պասմաճեան, Անաւարտ ճամբորդութիւն. Կարիկ Պասմաճեան՝ արվեստի բանաստեղծ, Օրեր, 3-4, 2011, էջ 58-60:

⁴ Մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում Վարվառա Պասմաճյանին՝ հմայիլները ուսումնասիրության համար անրաժեշտ ժամանակով մեզ տրամադրելու, ինչպես նաեւ հարցազրույցի եւ այլ նյութերի տրամադրման համար, որոնք հնարավորություն տվեցին՝ հնարավորինս ծանոթանալու Կարիկ Պասմաճյան արվեստասեր-արվեստագետի հետ: Նաեւ շնորհակալ ենք «Սիրարփի Տեր-Ներսիսյան» միությանը, մասնավորապես Աննա Լեյլոյան-Եկմալյանին, առանց որի այս ուսումնասիրությունը անհնար կլիներ իրականացնել:

⁵ R. H. Kévorkian, A. Ter-Stépanian, Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France, Catalogue, Paris, 1988, p. 295-303.

⁶ E. Vardanyan, Fragments d'Amulettes manuscrites conservés au musée arménien de France fondation Nourhan Fringhian, Revue des Etudes Arméniennes 34, 2012, p. 333-370.

հնատիպ հմայիլը (1724 թ., [Կ.Պօլիս], տպագրիչ՝ [Աստուածատուր Կոստանդնուպօլսեցի], տպագրանկարիչ՝ [Գրիգոր Մարգվանեցի], ստացող՝ Հօռօմսիմ, 580,4x9,8-10), մեզ հայտնի այս տպագրության պահպանված օրինակներից ամենամբողջականն է՝ չնայած առկա բավական էական կորուստներին:

Ստորել ներկայացվում են Պասմաճյան հավաքածուի մաս կազմող ժապավենաձեւ հմայիլները.

1
ՀՄԱՅԻԼ

ՊԱՂՉԱՍԱՐԱՅ գիտաքաղաք	ՌՃԻԹ. - 1680
----------------------	--------------

ԳՐԻԶ՝ Պետրոս սարկապ: ՍՏԱՑՈՂ՝ Ուլուխան՝որդի խոճայ Աւետիսի:

ՆԻԻԹ՝ թուղթ՝ լուսագծերով եւ լուսադրոշմով. թագ:

ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝ 656,6x7,5-7,6 (բաղկացած է իրար սոսնձուած 17 կտորից. 18,2+40+37,8+40,5+40,2+40,2+39,9+40,2+40,6+40,3+40+40,6+40,8+40,1+38,8+36,9+41,5): ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ միասին (5,7 սմ): ԳԻՐ՝ նոտրգիր:

Ծնթ. Հմայիլը փաթաթուած է 70x11 սմ չափերի մոմապատ (՝) գործուածքով:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ. Զարդագիր՝ թռչնագիր (5), բուսական (7), հանգուցագիր (4), մարդադէմ բուսական (1): ԳՈՅՆԵՐԸ՝ կարմիր, կապոյտ, դեղին, կանաչ, նարնջի, սեւ: Լուսանցակողերը՝ բաց դեղին:

ՎԻՃԱԿԸ՝ բաւարար: Սկզբից փոքր-ինչ պակասատր: Սկիզբը եզրամաշ: Բերեսի թուղթը փոքր-ինչ խոնացած:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

///

1. Հաւասարաթել խաչ
2. Ներսէս Շնորհալի
կիսախորան-գլխազարդ

Ա. Աղալթ իրաքանչիւր անձին հաւատացելոց, զոր արարեալ է տեառն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի. Պահպանութիւն լիցի ծառայիս Աստուծոյ [Ուլուխանին] *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, ԺԸ. դար, նոտրգիր), *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, ԺԸ. դար, նոտրգիր), *Աւետիսին* (աջ լուսանցքում, ԺԹ. դարի սկիզբ, նոտրգիր) - Հաւատով խոստովանիմ եւ եր-

կիրպագանեն քեզ... եւ ամենայն սրբոց քոց՝ երկնաւորաց եւ երկրաւորաց, եւ քեզ փառք եւ երկրպագութիւն անբաժանելի Սուրբ Երրորդութեանդ յաիտեանս յաիտենից. ամէն: Լիցի պահապան ծառայիս Աստուծոյ [Ուլուխանին] *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր):

2. Գրիգոր Նարեկացի

[Ուլուխան]ին: *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, ԺԸ. դար, նոտրգիր)

Բ. Աղօթք սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյն ասացեալ է. պահապան լիցի ծառայիս Աստուծոյ *Մէլիքին եւ իւր որդի Աբրահամին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր) *Աւերիսին* (աջ լուսանցքում, ԺԹ. դարի սկիզբ, նոտրգիր) - Ընկալ քաղցրութեամբ Տէր Աստուած հօգօր... երկնագումար խմբից երգակցեալ յերկինս առաքել, զի դու փառաւորեալ ես ամենայն արարածոց յաիտեանս յաիտենից. ամէն:

Գ. Աղօթք նորին Գրիգորի ասացեալ է. պահապան լիցի ծառայիս Աստուծոյ [Ուլուխան]ին *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում եւս թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր), *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր), *Որդի Աւերիսին* (աջ լուսանցքում, ԺԹ. դարի սկիզբ, նոտրգիր) - Որդի Աստուծոյ կենդանոյ, արինեալդ ամենայնի... ամենայն լրմամբ արինեալ ի բարձունս եւ քեզ Հօր եւ Հոգոյդ Սրբոյ վայել է փառք յաիտեանս. ամէն:

Ծնթ. Միաւորի <<առ ի քէն եւ ոչ ինչ, որ ի ծագել... խորտակին շրջայք, կենդանաւ>> հատուածը գրուած է Դ. բոլորակների մէջ, որոնց եզրերին Հնայագիր-նշանագրեր (Տէն միաւոր Դ.), բոլորակներից դուրս գտնուող մասերն ունեն բուսական ձեւաւորումներ կապոյտ հետնագոյնի վրա արուած:

Դ. Այս տլըսմըս թուր եւ սուր եւ դանակ զմերձենայ ծառայիս Աստուծոյ *Յարութիւնին* (ԺԸ. դար, նոտրգիր), *Աւերիսին* (գրուած յետագայ ստացողի անուան վրա, ԺԹ. դարի սկիզբ, նոտրգիր), *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր) - Հնայագիր-նշանագրեր: *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, ԺԸ. դար, նոտրգիր):

Ծնթ. Խորագիրը եւ նրանից յետոյ եղած յետագայ ստացողների անունները գրուած են ձախ լուսանցքում:

Ե. Գիր սիրոյ եւ երեսբախդութեան ծառայիս Աստուծոյ [Ուլուխանին] *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, թանաքագծով յետագայում ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Եւ Մէլիքին եւ իւր որդի Աբրահամին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր) *Աւերիսին* (աջ լուսանցքում, ԺԹ. դարի սկիզբ, նոտրգիր) - Ի Հայրն Աստուած առաքումն Որդոյ քաղցրացաւ, եւ Որդին ի փրկութիւն մարդկան

քաղցրացաւ... ծառայիս Աստուծոյ Ուլուխանին *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անունան վրա, ԺԸ. դար, նոտրգիր)... ծառայիս Աստուծոյ Ուլուխանին *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անունան վրա, ԺԸ. դար, նոտրգիր)... ծառայիս Աստուծոյ Ուլուխանին *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անունան վրա, ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Մէլիքին. ամէն* (գրուած ստացողների անունաց վրա, ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Աւերիսին* (աջ լուսանցքում, ԺԹ. դարի սկիզբ, նոտրգիր)... ծառայիս Աստուծոյ Ուլուխանին *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անունան վրա, ԺԸ. դար, նոտրգիր)... ծառայիս Աստուծոյ Ուլխանին *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անունան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Մէլիքին որդի Աբրամին: Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր)... եւ բարին խօսին ի դիմաց ծառայիս Աստուծոյ Ուլուխանին *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անունան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր):

Զ. Յանուն Աստուծոյ գիր յաջողութեան առի ծախի եւ բաղասաբանութեան - Բացան յերկինք եւ իջին ԳՃԿԶ. (366) հրեշտակք եւ ունէին ի ձեռինս իրեանց ԳՃԿԶ. (366) բանալի... գղոտն ուրախութեան բանամք ի դէմ [Ուլուխանին *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անունան վրա, ԺԸ. դար, նոտրգիր)... եւ քան զջուրն խոնարհ ի դիմաց ծառայիս Աստուծոյ Ուլուխանին *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անունան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Որդի Աւերիսին* (աջ լուսանցքում, ԺԹ. դարի սկիզբ, նոտրգիր):

Է. Գիր ճանապարհի, առի, ծախի – Աղիաթ, Մնայ, Լազիաթ, Միայ, Իմնաս, Լուլի, Շահազվուի, Շահի, Շահար, Իշնէ վաճառի բարի արարէք եւ շահաւորութեամբ եւ բարով ի տեղ հասուցէք ծառայս Աստուծոյ Ուլուխանին *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անունան վրա, ԺԸ. դար, նոտրգիր): Ոչ երկիցես դու յերկիտէ ի գիշերի եւ ոչ ի նետէ, որ թոչի ի տուէ: Ծառայիս Աստուծոյ [Ուլուխանին] *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անունան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Մէլիքին եւ Աբրահամին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր):

3. Աստուածամայրը՝ մանուկ Յիսուսը գրկին

ճակատագարդ

Ը. Մաղթանք սուրբ Աստուածածնին, որ պահէ ի չար աշից եւ ի չար լեզուէ եւ ի չար պատուհասէ, ազատի ծառայս Աստուծոյ Ուլուխանին *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անունան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր), *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր), *Աւերիսին* (աջ լուսանցքում, ԺԹ. դարի սկիզբ, նոտրգիր) - Ով ամենաարքուի Աստուածածին, պարծանք կուտութեան... մի՛ մոռանար զյուսացեալսն ի քեզ, զհաւատարիմ ծառայն քո Ուլուխանին *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անունան վրա, յետագայում թանաքագծով

ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր), *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր)... առ բանն Աստուած բարեխօս լեր, ի փորձանաց զմեզ փրկեա՛ւ եւ զծառայա քո:

Թ. Գիր չար աչից եւ չար լեզուի եւ չար նիաթի, որ կապի ի դիմաց ծառայիս Աստուծոյ Ուլուխանին (թանաքագծով ջնջած), *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր), *Աւերիսին* (աջ լուսանցքում, ԺԹ. դարի սկիզբ, նոտրգիր) – Խաչն Ախթամարայ եւ նշանն Վարագայ ի քաղցր կաթն սուրբ կուսին... ծառայիս Աստուծոյ [Ուլուխան]ին *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր), *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր)... եւ չար խորհուրդք եւ չար լեզուք կապեցէք ի դիմաց ծառայիս Աստուծոյ Ուլուխանին, *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր), *Մէլիքին* (ԺԸ. դար, նոտրգիր):

Ժ. Գիր չար ակին եւ ակնահարին, որ ոչ մերձենայ ծառայիս Աստուծոյ *Մէլիքին եւ Արքիամին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր), *Աւերիսին* (աջ լուսանցքում, ԺԹ. դարի սկիզբ, նոտրգիր)

ա. Գայր գետն Յորդանան եւ բերէր ծառ մի գեղեցիկ եւ պատուական... ՅԵ(=Ճ)ԿԵ. (365) ցեղ պիղծ ցաւոց, զոր ազատեալ եղիցի ծառային Աստուծոյ Ուլուխանին, *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր), *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր):

բ. Ելեալ երթայր չար ակն ի չար ճանապարհին հանդիպեցաւ նմա Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս... ծառայն Աստուծոյ Ուլուխանին, *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր), *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր)... եւ ջուր ելանէ եւ խափանէ զհուրն եւ զխաւարն ի ծառայէս Աստուծոյ [Ուլուխանին], *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր):

ԺԲ. Գիր վախվորի, որ այլ չի վախէ ամենայն չարէ *Մէլիքին* (ԺԸ. դար, նոտրգիր) – Ամիայ, Ուկամ, Տուլմիայ... զայս անուանքս գրէ, ի վերան պահէ Աստուծով, չի վախէ Աստուծով, փորձած է:

4. Խաչելութիւն

ճակատագարդ

Մէլիքին, Արքիամին (ԺԸ. դար, նոտրգիր):

ԺԳ. Մաղթանք առ սուրբ խաչելութեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. Պա-հապան լիցի ծառայիս Աստուծոյ Ուլուխանին, *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր), *Աւերիսին* (աջ լուսանցքում, ԺԹ. դարի սկիզբ, նոտրգիր) – Թագաւոր հզօր, ապաւնէ ծարաւելոց... պատրաստեցոյ զմեզ անխափան զպէտս հոգոյ եւ մարմնոյ ծառայիս Աստուծոյ Ուլուխանին, *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում

թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դարի սկիզբ, նոտրգիր), *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր):

ԺԴ. [Աղօթք սրբոյն Յովհաննու Գառնեցոյ (Մաշտոցեան Մատենադարան, Հմայիլ Հ^տ 40, ԻԳ.)] – Գառն, Աստուծոյ, Տէր իմ եւ Աստուած իմ Յիսուս Քրիստոս, զենար ի վերա խաչին... զթաղումն, երեքօրեա յարութիւն, զաստուածապէս համարաճումն եւ զնստեալն ընդ յաջմէ Հօր պահպանութիւն ծառայիս Աստուծոյ Ուլուխանին, *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր):

ԺԵ. Գիր գլխացաւի, սրտացաւի, աչաց ցաւի, փորացաւի – Յանուն ամենակալին Աստուծոյ եւ Թ. դասք հրեշտակացն, Ատլատիաս, Աւիլասիոս, Մատալիս, Իմալատիս, եղիցի բժշկութիւն ծառայիս Աստուծոյ Ուլուխանին, *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Մէլիքին* (ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Աւերիսին* (ԺԹ. դարի սկիզբ, նոտրգիր):

5. Գաբրիէլ հրեշտակապետ

ԺԶ. Գիր վասն պահպանութեան եւ այս են անուանք հրեշտակաւ, զոր խնդրեաց սուրբն Գրիգորիոս եւ են այսոքիկ ծառայիս Աստուծոյ *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Աւերիսին* (ԺԹ. դարի սկիզբ, նոտրգիր) – Գաբրիէլ այր պատկեր ասի... զծառայս Աստուծոյ *Աւերիսին* (ԺԹ. դարի սկիզբ, նոտրգիր), *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր)... ծառայիս Աստուծոյ Ուլուխանին, *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր)... ծառայիս Աստուծոյ Ուլուխանին, *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր)... ծառայիս Աստուծոյ Ուլուխանին, *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր)... ծառայիս Աստուծոյ Ուլուխանին, *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր)... ծառայիս Աստուծոյ Ուլուխանին, *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր)... ծառայիս Աստուծոյ Ուլուխանին, *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Աւերիսին* (աջ լուսանցքում, ԺԹ. դարի սկիզբ, նոտրգիր)

ԺԸ. Աղօթք վասն պահպանութեան յամենայն չարէ զծառայիս Աստուծոյ *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրդիր), *Աւերիսին* (աջ լուսանցքում, ԺԹ. դարի սկիզբ, նոտրդիր) Տէր Աստուած մարդասէր, մարդասիրի Հօր Որդի... զծառայն քո Ուլուխանն, *Յարութիւնն* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրդիր): *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրդիր): *Ծառայիս Աստուծոյ Այվերիսին* (ձախ լուսանցքում, անունը յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԹ. դարի սկիզբ, նոտրդիր), *Վարդանին* (ձախ լուսանցքում, 1846 թ., նոտրդիր)... զծառայն իւր *Ուլուխանն*, *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրդիր), *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրդիր)... ի բարձր տեղաց փաթերակելոյ եւ այլ ամենայն ցառոց, Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս, դու պահպանեա եւ պահեա զծառայն քո Ուլուխանին, *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրդիր):

ԺԸ. Գիր լեզուակապի յամենայն չար կամացն եւ չարախօսացն ի դիմաց ծառայիս Աստուծոյ Ուլուխանին, *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրդիր), *Մէլիքին եւ իւր որդի Աբրահամին* (աջ լուսանցքում, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրդիր) – Սուրբն նստեալ ի դուռն խորանին եւ կապէր լեզուակապ... զծառայս Աստուծոյ Ուլուխան, *Յարութիւն* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրդիր)... զտախտակն Մովսէսի երախտեաց ունի Աստուած, այս պատուական գրերս, զինչ որ գրած է Աստուծով. ամէն:

Կապեալ եղից ամենայն չխորքն ի դէմ ծառային Աստուծոյ Աւերիսին (ձախ լուսանցքում, անունը յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԹ. դարի սկիզբ, նոտրդիր): *Վարդանին* (ձախ լուսանցքում, 1846 թ., նոտրդիր):

ԺԹ. Աղօթք դիւահարի – Տէր Աստուած զօրութեանց, որ բժշկես զախտս եւ զհիւանդութիւնս ժողովրդեան քում... զծառայն քո Ուլուխանն, *Յարութիւնն* (գրուած ստացողի անուան վրա, ԺԸ. դար, նոտրդիր)... շնորքօք եւ մարդասիրութեամբ Տեառն մերոյ եւ փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, որում վայել է փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ յաիտեանս. ամէն: *Մէլիքին* (ԺԸ. դար, նոտրդիր):

Ի. Կին, որ դիժար ծնանի զտղայն. գրէ զայս ի վերա թղթի եւ ձախ թեւն կապէ, որ տղայն շուտով ծնանի, յետոյ պատռէ, որ մայրն չիմանայ – Արքայաթառ, Սիասուր փութացուցեք զծնունդ սուրբ կուսին Մարիամնու Աստուծոծնին... եւ երեւեցի պատկերն Աստուծոյ, անուն Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ. ամէն: *Մէլիքին* (ԺԸ. դար, նոտրդիր):

ԻԱ. Գիր ալքի եւ տղացկանի, որ ի դիւէն չի սասանի - Սուրբն Պետրոս եւ սուրբն Պողոս եւ սուրբն Անաս եւ սուրբն Շիղաթ գնային առ ճանապարհան... եւ ուր վայր անուանքս յիշեցին, չունիս իշխանութիւն մտանել եւ մերձենալ, բայց ի վերա ծառայիս Աստուծոյ Ուլուխանն, *Յարութիւնն* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր), *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր):

ԻԲ. Գիր ուրբաթի ամենայն ցեղ ցաւոց, դիւաց հալածումն եւ կախարդաց խափանումն եւ ամենայն չարեաց պապանծումն լինի ի ծառայէս Աստուծոյ - Մատուցեալ սուրբն Ստեփաննոս առ Տէր եւ ասէ՝ զի՛նչ են անունք հրեշտակապետացն... չար նիաթն խափանի ի դիմացն ծառայիս Աստուծոյ Ուլուխանին *Յարութիւնն* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Աւերիսին* (գրուած ստացողների անուն վրա, ԺԹ. դարի սկիզբ, նոտրգիր): *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր):

ճակատագարդ

ԻԳ. Աւետարանս Յոհաննու (Ա. 1-17). Պահպանութիւն ծառայիս Աստուծոյ *Մէլիքին* (ԺԸ. դար, նոտրգիր) - Ի սկզբանէ էր բանն, եւ բանն էր առ Աստուած... շնորհք եւ ճշմարտութիւնն ի ձեռն Յիսուսի Քրիստոսի եղեն:

ԻԴ. Աւետարանս Մաթէոսի (Թ. 27-34). Բժշկութեան ծառայիս Աստուծոյ [Ուլուխանին], *[Յարութիւնն]* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր), *Մէլիքին* (աջ լուսանցքում, ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Որդի Աւերիսին* (աջ լուսանցքում, ԺԹ. դարի սկիզբ, նոտրգիր) - Եւ մինչ դեռ անցանէր ընդ այն Յիսուս... Իսկ փարիսեցիքն ասէին, թէ իշխանան դիւաց հանել դա զդէս:

ԻԵ. Տլիսմ, որ ամենայն ցեղ սուր չմերձենայ ծառայիս Աստուծոյ *Մէլիքին* (ԺԸ. դար, նոտրգիր) - Հմայագիր-նշանագրերի աղիւսակ:

ԻԶ. Տլիսմ գողի եւ հարամիի - Հմայագիր-նշանագրերի աղիւսակ:

ԻԷ. Տլիսմ վասն վաճառի ծառայի Աստուծոյ - Հմայագիր-նշանագրերի աղիւսակ:

ԻԸ. Տլիսմ վասն դատաստանի ծառայիս Աստուծոյ - Հմայագիր-նշանագրեր (2 տող):

ԻԹ. Տլիսմ՝ կախարդութիւն չմերձենայ ծառայիս Աստուծոյ *Մէլիքին* (ԺԸ. դար, նոտրգիր), *Աւերիսին* (ԺԹ. դարի սկիզբ, նոտրգիր) - Հմայագիր-նշանագրեր (5 տող):

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՉԻ

Գրեցաւ պահպանագիրս ձեռամբ Պետրոս սարկաւագի թշին ՌՃԻԹ. (1680) յօգոստոսի ԻԷ. (27) ի գիտաքաղաքիս Պաղչասարայի՝ ընդ հովանեաւ Սուրբ Լուսատրչին, ի վայելումն Ուլուխանին *Յարութիւնին* (գրուած ստացողի անուան վրա, յետագայում թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր)՝ խոճայ Աւետիսի որդուն յԵղոկիա քաղաքիս:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՅԵՏԱԳԱՅԻ

Ա. երեսի վերջում՝ ձախ լուսանցքում (1846 թ., նոտրգիր) – *Ի վայելումն Դաւոյի որդի Վարդանիս, զոր ես գնեցի արդեամբ իմով եւ հելլալ երդանց* (=հալար արդեանց) *իմոց: 1846 ամի յունվրի 1ին յԱշտարակ:*

ԿՆՔԱԴԻՈՇՄ՝ Ա. երեսի սկզբում՝ ձուածիր, «ԱՎԵՏԷՍԻ ՈՐԴԻ ՈՒԼՈՒՍԱՆ» մակագրութեամբ:

2

ՀՄԱՅԻԼ

ԶՄԻՒՆԻԱ	ՌՃԿ. - 1711
---------	-------------

ՍՏԱՅՈՂ՝ Պապայ:

ՆԻԻԹ՝ թուրք: ՄԵԾՈՒԹԻՆ՝ 823,6x9,3-9,9 (բաղկացած է իրար սոսնձուած 14 կտորից. 56+59,6+59+59+59,5+58,2+60+59+59,7+59,6+59,5+58+59+57,5): ԳՐՈՒԹԻՆ՝ միասին (8,5-8,9 սմ): ԳԻՐ՝ նոտրգիր: Ունի երկշերտ կտորից կարուած կշտապանակ՝ ներքինը կապոյտ կտաւ, արտաքինը՝ սեւ հիմնագոյնի վրա կարմիր եւ կանաչ ծաղիկներով բամբակէ գործուածք, որի եզրերը կարմիր կտաւից են:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹԻՆ. Զարդագիր՝ թռչնագիր (16), բուսական (1): ԳՈՅՆԵՐԸ՝ կարմիր, կապոյտ, դեղին, կանաչ, նարնջի, վարդագոյն, մանուշակագոյն, սեւ, արծաթ, ոսկի:

ՎԻՃԱԿԸ՝ բաւարար: Սկզբից փոքր-ինչ պակասաւոր, սկիզբը եզրամաշ: Առաջին երկու մանրանկարները վնասուած, նկատելի կորուստներով: Մանրանկարների արծաթն ու ոսկին տեղ-տեղ թափուած: Ձեռագիրը խոնաւութիւն տեսած, թուրքը փոքր-ինչ խոնաւացած: Ձեռագիրը ունի 1809 թուականի նորոգում եւ ԺԹ. դարի վերջի նորոգում-ամրացումներ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

///

1. Աւետումն
2. Երկրպագութիւն մոգուց
3. Ներսէս Շնորհալի

Ա. Աղաթք տեառն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի [արար]եալ է վասն պահպանութեան ծառայիս Աստուծոյ Պապային - Հաւատով խոստովանիմ եւ երկիրպագանեմ քեզ... եւ ամենայն սրբոց քոց՝ երկնաւորացն եւ երկրաւորաց, եւ քեզ փառք եւ երկրպագութիւն անբաժանելի Սուրբ Երրորդութեանդ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն: Քրիստոս Աստուած, ողորմեա՛ ծառայիս Աստուծոյ *Սարքիս, Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր) աղօթիք տեառն Ներսէսի հայրապետին եւ ամենայն սրբոց մաղթանօքն. ամէն:

4. Աստուածամայրը՝մանուկ Յիսուսը գրկին

Բ. Աղօթք սուրբ կոյս Մարիամայ Աստուածածին - Ով ամենայն սրբուհի Աստուածածին, պարծանք կուսութեան... ծառայիս Աստուծոյ *Յարութն* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր)... ծառայիս Աստուծոյ *Սարքիս, Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր)... եւ մի՛ տանիր զմեզ ի փորձութիւն, այլ փրկեա՛ ի չարէն ծառայիս Աստուծոյ *Սարքիս, Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր):

5. Խաչելութիւն

Գ. Աղօթք վասն կապանաց դիւաց եւ ի կախարդաց եւ աղանդաւորաց եւ վասն դատաստանի յաջողելոյ եւ վասն քաղցրութեան եւ երէւրախտութեան - Թագաւոր հօգօր, ապաւն ծարաւելոց... ծառայիս Աստուծոյ Պապային... եւ ոչ ի նետէ, որ թոչի ի տուէ: Տէր Աստուած, որ վասն մեր խաչեցար, ողորմեա *Սարքիս, Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր):

6. Յիսուս Քրիստոս
7. ԺԲ. առաքեալք
8. Յարուցեալ Քրիստոս ի մէջ սկիհի
9. ԺԲ. առաքեալք
10. Յովհաննէս Մկրտիչ

Դ. Աղերս առ Յովհաննէս Կարապետ - Թագաւորին երկնաւորին, երկրպագօք ի յարգանդին... արդար հոգով լինիլ արթուն, ծառայիս Աստուծոյ *Սարքիս, Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր) լեր օգնական:

11. Ստեփաննոս Նախավկայ

Ե. Աղերս առ սուրբ Ստեփաննոս - Ի քէն հայցենք արտասուալիցք Նա-

խավկայ Տեառն արարչին... բարեբանել զլոյսն անքն<ն>ին, ծառայիս Աստուծոյ Պա[պային] *Սարքիս*, *Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր) օգնական:

12. Գրիգոր Լուսատրիչ

Զ. Աղերս առ սուրբն Գրիգոր - Խնդրեմք ի քէն հայր պատուական, լուսատրիչ ազգի մարդկան... եւ ի բարին առաջնորդեա ծառայիս Աստուծոյ *Սարքիս*, *Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր) լեր օգնական:

13. Զ. առաքեալք

14. Գառն Աստուծոյ

15. Զ. առաքեալք

Ծնթ. Դ.-Զ. միաւորները եւ 6-15 մանրանկարները առնուած են շրջանակների մէջ, առաքեալներն ամէն տողում երկուական: Շրջանակներից դուրս գտնուող մասերն ունեն բուսական ձեւատրումներ:

16. Գաբրիէլ հրեշտակապետն առնէ զհոգին հանգուցեալի

Է. Աղօթք սրբոց հրեշտակապետաց վասն պահպանութեան – Գաբրիէլ եւ Միքայէլ, Ռափիէլ, Դակուէլ... որ չորանայ եւ ի փայտ դառնա ի դիմաց ծառայիս Աստուծոյ *Սարքիս*, *Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր). ամէն:

Ը. Աղօթք ճանապարհորդաց – Կենանամայէլ, Կենամայէլ, որք էք սպասատրք Աստուծոյ, դուք ճանապարհորդակից լերուք ծառայիս Աստուծոյ *Սարքիս*, *Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր)... եւ շահաւոր արարէք սմայ անուամբ Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյ Սրբոյ այժմ եւ միշտ եւ յաիտեանս յաիտենից. ամէն:

Թ. Աղօթք չար նազարի եւ չար լեզւի եւ ամենայն չար մարդկանց – Հրանիթ, Հարափայլ, Հրատն, Համակէզն, որք էք ըսպասատրք Աստուծոյ... ծառայիս Աստուծոյ *Սարքիս*, *Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր)... եւ խաւար դառնայ ի դիմաց ծառայիս Աստուծոյ *Սարքիս*, *Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր). ամէն:

17. Զոհաբերումն Իսահակայ

Ժ. Աղօթք սուրբ հօրն Աբրահամու եւ որդոյն Սահակայ, եւ սուրբ խաչափայտին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ - Եւ էառ Աբրահամ զորդին իւր՝ զԻսահակ, տարաւ ի զենելիս իւր... եւ հանգեաւ խաղաղութեամբ ի Քրիստոս: Բարեխօսութեամբ սուրբ նահապետին եւ հօրն մերում Աբրահամու պահեա զծառայս Աստուծոյ *Յարութիւն* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԸ. դար, նոտրգիր):

- Բարեխօսութեամբ սուրբ եւ աստուածային նշանացս Քրիստոսի... եւ որ ի յերկինս ի յաստեղս խաչաձեւ, ամենեցուն բարեխօսութեամբ պահեա, Տէր Աստուծոյ:

լած, զծառայա քո *Սարքիս, Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր), *Յաւաքութի* (ԺԸ. դար, նոտրգիր) ամենայն փորձանաց:

Ծնթ. Ժ. միատրի ենթամիատրները, բացի խորագրից եւ երկրորդ միատրի վերջից, թէք-խաչուող տողերով: Տողերի հատումներից առաջացած շեղանկին-ներում բուսական զարդանախշեր եւ վարդեակներ:

18. Զիատր սուրբ Գէորգը նիզակով վիշապին խոցելիս

ԺԱ. Աղօթք սրբոյն Գէորգայ զօրավարին եւ այլ ամենայն զինուորացն Քրիստոսի Աստուծոյ – Բարեխօսութեամբ եւ աղօթիւք սրբոյն Գէորգա զօրավարին եւ Մեղկերիոսի զինավարին... զծառայա Աստուծոյ *Սարքիս, Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր)... եւ աստուածասէր իշխանացն բարեխօսութեամբն պահեա եւ փրկեա զծառայա Աստուծոյ *Սարքիսն, Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր), օգնական եւ պահապան եղիցի:

ԺԲ. Աղօթք չար նազարի, գլխացաւի եւ աչացաւի - Գայր գետն Յորդանան եւ բերէր ծառ մի գեղեցիկ եւ պատուական... ՅՃԿԵ. (365) ցեղ պիղծ ցաւոց, զոր ազատեալ եղիցի ծառային Աստուծոյ *Սարքիս, Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր):

19. Զիատր սուրբ Սարգիս եւ որդին՝ Մարտիրոս

ԺԳ. Աղօթք սրբոյն Սարգսի զօրավարին եւ որդոյ նորա՝ Մարտիրոսին - Երջանիկ մեծ զօրական եւ Քրիստոսի յաղթող վկայն... հան գնոսա ի չար կապից, մեծ գերեհան սուրբդ: Հօրն փառք, Որդոյն պատիւ եւ Սուրբ Հոգւոյն յայժմ, յաւիտեանս ծառայիս Աստուծոյ *Սարքիս, Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր):

20. Սուրբ Պետրոս սաստէ զթպղան

ԺԴ. Գիր թպղայի – Սուրբն Անաստաս եւ [ս]ուրբն Շիաթ գնացին անապատն եւ տեսին այր մի նստեալ ի վերա աւազու... յոր տուն մեր անունն լինի, չունիս իշխանութիւն, որ մերձենայս ի ծառայիս Աստուծոյ *Սարքիս, Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր) բարեխօսութեամբ ամենայն սրբոց:

21. Գրիգոր Նարեկացի

ԺԵ. Յանուն Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ աղօթք եւ կապք ամենայն ցեղ դիւացաւոց, որ ոչ մերձենայ ի ծառայա Աստուծոյ *Սարքիսն, Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր) – Տէր Աստուած մեր եւ փրկիչ Յիսուս Քրիստոս, Որդի Աստուած ճշմարիտ, արքայ երկնաւոր, թագաւոր բարձրեալ... քակտեա՛ ի բազմութիւն զօրացն Բելիարա եւ Սաղայէլի, որ ոչ մերձենա ի ծառայիս Աստուծոյ *Սարքիս, Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր):

Ծնթ. Ծաղկաքաղ է արուած եւ լրացուած Գրիգոր Նարեկացու Մատենանոյքերգութիւնից, մասնատրապէս Բան ԶԴ.ից:

ԺԶ. Գիր խոստուկի եւ ամենայն ցեղ ցաւոց, լիցի բժշկութիւն – Դառն ծաղիկ, դառնաբեր ծաղիկ, յոր ելար կամ յոր բուսար... դեղին ցաւն ի հետ, Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս, պահեա զծառայս Աստուծոյ *Մարքիս, Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր):

ԺԷ. Աղօթք ծննդեան, որ հեշտով ու շուտով ծնանի զտղայն եւ բերէ զաւակ մնացական – Կարմիր, Կատրին, Կակատրենի, Ովիաս... որ երեւեսցի պատկերն Աստուծոյ, բարեխօսութեամբ սուրբ Աստուածածնին եւ նշանաւ սուրբ խաչին ծնանի զաւակ մնացական ծառայիս Աստուծոյ *Մարքիս, Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր):

ԺԸ. Աղօթք վասն գլխացաւի եւ նուզլայի, ամենայն ցաւոց – ԶՏէրն մեր Յիսուս Քրիստոս՝ զՈրդին Աստուծոյ, ի խաչ հանին, զեղարդեամբն խոցեցին... եւ ցրուեսցի ամենայն նեղ եւ ցաւ եւ ջերմ եւ տենտ ծառայիս Աստուծոյ *Մարքիս, Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր) ոչ մերձեսցի. ամէն:

ԺԹ. Աղօթք պահպանութեան ամենայն չարէ – Եւ ես յամենայն ժամ զայս ասեմ, թէ հանապազ Աստուծոյ գիրքն ի գիրկս... ծառայիս Աստուծոյ *Մարքիս, Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր)... այլ կապեր եմ զչար կամաց զաչքն եւ զչար լեզուն եւ զչար նիաթն ի դէմ ծառայիս Աստուծոյ *Մարքիս, Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր):

22. Գրիգոր Նարեկացի

Ի. Մաղթանք զօրաւորք ընդդէմ արհաւիրաց գիշերայնոց սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյն - Ընկալ քաղցրութեամբ Տէր Աստուած հօգօր... զի դու փառաւորեալ ես յամենայն արարածոց յաւիտեանս յաւիտենից. Ծառայիս Աստուծոյ *[Յարութիւն]* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԸ. դար, նոտրգիր), *Մարքիս, Մարքարիս* (գրուած ստացողների անուններ վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր):

ԻԱ. Աղօթք զօրաւորք սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյն - Որդի Աստուծոյ կենդանոյ, օրհնեալդ ամենայնի... ամենայնի լոմամբ օրհնեալդ ի բարձունս եւ քեզ Հօր եւ Հոգւոյդ Սրբոյ վայել է փառք յաւիտեանս ծառայիս Աստուծոյ *Մարքիս, Մարքարիս* (գրուած ստացողի անուն վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր):

23. Մարկոս աւետարանիչ

ԻԲ. Աւետարան ըստ Մարկոսի (Ա. 23-34) - Եւ էր ի ժողովրդեանն նոցա այր մի... եւ զոքանչ Սիմոնի բժշկեցեր, եւս աղաչեմ զքո ծառայդ Պապայս բժշկեսցես հոգեւոր եւ մարմնաւոր հիւանդութենէն:

ԻԳ. [Աղօթք Տէրունական] – Հայր մեր, որ յերկինս է, սուրբ եղիցի անուն քո... եւ մեք թողումք մերոց պարտապանաց”:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐԶԻ

Գրեցաւ Կիպրիանոսս թվին ՌՃԿ. (1711) եւ օգոստոսի ԻԲ. (22) ի մայրաքաղաքիս ի Զմիռնոյ, օրն չորեքշաբաթի ի վայելումն ծառայիս Աստուծոյ *Յարութիւն* (գրուած ստացողի անուան վրա, ԺԹ. դար, նոտրգիր) բարով եւ ուրախութեամբ վայել տացէ հանդերձ սիրելեօք եւ բարեկամօք եւ ամենայն սրբոց բարեխօսութեամբ. ամէն:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՅԵՏԱԳԱՅԻ

(1809 թ., նոտրգիր) – *Ի ՌՄԾԸ.ին (1809) ապրելի ԻԷ.ին (27) օրն Գ.շապիաթի պատջառ գրոյս է այս, որ ես՝ ոսկերիչ Սյրեփանս, զայս Կիպրիանոսս առի իմ հալլալ արդեանցէն, որ էր գերի ի ձեռս քաջկաց: Վասն մեր՝ իմ եւ իմ ծնողացս յիշատակ, ուստի երեսանկեալ աղաչեմ, ով ընդերձօղք հայրք իմ միով բերանով յիշել վերոյ գրեալ ոսկերիչ Սյրեփանսնոսս եւ իմ որդի Յօհաննանն եւ իմ կենակից Սաւկուն, որ եւ դուք յիշեալ լիջիք, ով յիշօղք զմեզ ի քաղցր արարչին, որ է Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս. ամէն: (այլ ձեռքով) Եւս մեք Պեղորոս, Յօհաննանս եւ իմ մայր: (տեղի տղութեան պատճառով շարունակած գրչի յիշատակարանից առաջ եղած ազատ տեղում) Մարեան վերստին նորոգել տուինք եւ մեր հոգոց եւս մեր ծնողաց, ընթերձողք ի սէր Աստուծոյ միայրերան յիշ զմեզ:*

3

ՀՄԱՅԻՆ

ՍՏԱՄՊՈՒ	ՌՃԿ. - 1711
---------	-------------

ԳՐԻԶ՝ Կիրայկոս: ՍՏԱՅՈՂ՝ Օհանէս:

ՆԻԻԹ՝ թուղթ՝ լուսագծերով եւ լուսադրոշմով՝ եռամահիկ: ՄԵԾՈՒԹԻԻՆ՝ 646,8x10 (բաղկացած է իրար սոսնձուած 12 կտորից. 27,4+29,3+59,7+59,6+59,5+59,6+57+57,6+59,5+59,8+56,8+61): ԳՐՈՒԹԻԻՆ՝ միասին (7,8 սմ): ԳԻՐ՝ նոտրգիր:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹԻԻՆ. Զարդագիր՝ թռչնագիր (1), երկրաչափական (8): ԳՈՅՆԵՐԸ՝ կարմիր, կապոյտ, դեղին, նարնջի, սպիտակ, շագանակագոյն, սեւ, բրոնզ, արծաթ: Լուսանցակողերը՝ սեւ բուսական ոճաւոր զարդագոտի (միայն առաջին երկու կտորին եւ երրորդի սկզբում):

ՎԻՃԱԿԸ՝ բաւարար: Սկզբից փոքր-ինչ պակասատր, սկիզբը եզրամաշ: Առաջին երեք մանրանկարները վնասուած, նկատելի կորուստներով: Թանաքի թթուայնութեան պատճառով գրադաշտը նկատելի է նաեւ Բ. երեսին: Ձեռագիրը ունի ԺԹ. դարի վերջի նորոգում-ամրացումներ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

///

1. Մեղսագործություն

Ծնթ. Պահպանուել է մանրանկարի միայն ստորին վարը:

2. Աւետումն

3. Երկրպագություն մոգուց

4. Ներսէս Շնորհալի

5. Մոգք արեւելից

ճակատագարդ

Ծ[առայ] Աստուծոյ Ուխտէս (թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր)

Ա. Աղաթք սրբուն Ներսէսի հայրապետն Հայոց կաթողիկոսի ասացեալ վասն պահպանութեանն ծառայիս Աստուծոյ Օհանէսն - Հաւատով խոստովանիմ եւ երկիրպագանեմ քեզ... եւ քեզ փառք եւ երկրպագութիւն անբաժանելի Սրբոյ Երրորդութեանն վայել է փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժ եւ միշտ եւ աւիտեանս աւիտենից. ամէն: Եղիցի բժշկութիւն եւ առողջութիւնն ծառայիս Աստուծու. ամէն: *Հաճի Յաննային, Մարտիրոսին, Մարիամին* (ԺԹ. դար, նոտրգիր):

Բ. Սրբոյ Աւետարանս, յոր ըստ Ոհաննու (Ա. 1-17) վասն պահպանութեան ծառայիս Աստուծու Օհանէ, *Որդի Օհանէս* (ԺԸ. դար, նոտրգիր) - Ի սկզբանէ էր բանն, եւ բանն էր առ Աստուած... շնորհօք եւ ճշմարտութեամբ ի ձեռն Յիսուսի Քրիստոսի եղեն: Ծառայիս Աստուծոյ. ամէն: *Հաճի Յաննային, Մարտիրոսին, Մարիամին* (ԺԹ. դար, նոտրգիր):

Գ. Սրբոյ Աւետարանս, որ ըստ Մատթէոսի (=Մարկոս Ա. 1-8), վասն պահպանութեանն եւ բժշկութեանն ծառայիս Աստուծու Օհանէս - Սկիզպն Աւետարանին Յիսուսի Քրիստոսի յորդոյ Աստուծոյ... եւ նայ մկրտեսցէ ըզձեզ հոգով սրբով: *Հաճի Յաննայի եւ յորդոյն, Մարիամին* (ԺԹ. դար, նոտրգիր):

Դ. Սրբոյ Աւետարանս, որ ըստ Մարկոսի (=Մատթէոս ԺԵ. 21-28), վասն պահպանութեան եւ բժշկութեան ծառայիս Աստուծու Օհանէս. ամէն Օհանէս - Եւ ելեալ անտի Յիսուսի գնաց ի կողմանս Տիրոսի եւ Սիդովնի... Եւ բժշկեցաւ դուստր նորա ի նմին ժամու: Ծառայիս Աստուծոյ. ամէն:

Ե. Սրբոյ Աւետարանս Ղուկասու (=Մարկոս Է. 31-37) եւ վասն պահպանութեանն ծառայիս Աստուծու. ամէն, ամէն<ն>: *Օվանէսն* գ րուած ստացողի անուան վրա, ԺԸ. դար, նոտրգիր)- Եւ ելեալ միսանգամ ի սահմանացն Տիրոսի եւ Սիդովնի... զի խլից՝ լսել տայ, եւ համերձ խոսել: Եղիցի բժշկութիւն եւ առողջութիւնն ծառայիս Աստուծոյ եւ խափանեաւ զգաւ եւ զհիւանդութիւնս, զջերմն եւ զտենտն ծառայիս Աստուծու Օհանէս: *Որդի Օվանէս* (գրուած ստացողի անուան վրա, ԺԸ. դար, նոտրգիր):

6. Խաչելություն

Մանրանկարի վերին մասում. *Հաճ Անու, Յուն համահլրսը* (այսպես, ԺԹ. դար, նոտրգիր):

Զ.Աղօթք խաչելութեան Քրիստոսի վասն կապանաց դիւաց եւ չար աղանդաւորաց եւ վասն աճողման ծառայիս Աստուծոյ Օհանէսն - Թագաւոր հզոր, ապաւէն ծարաւեղոց... պահեսցէ զմեզ երեւելի եւ աներեւոյթ թշնամուն, վայել է փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժ եւ միշտ եւ աիտեանս աիտենի. Օհանէս. ամէն: Չար իշխանքն հալածին... երեւելով նշան խաչին, աներեւոյթ կործանեսցին: Ծառայիս Աստուծո. ամէն: Օհանէս: *Հաճի Յաննային, Մարիամին* (ԺԹ. դար, նոտրգիր):

7. Յիսուս Քրիստոս

8. Զ. առաքեալք

9. Գառն Աստուծոյ

10. Զ. առաքեալք

Ծնթ. 7-10 մանրանկարները առնուած են շրջանակների մէջ, առաքեալներն ամէն տողում երկուական: Շրջանակներից դուրս գտնուող մասերն ունեն բուսական ձեւաւորումներ:

Հաճի Յաննային, Մարիամին (ԺԹ. դար, նոտրգիր):

Է. Մաղթանք սրբոց առաքելոցն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ ծառայիս Աստուծոյ *Օհանէսին* – Բարեխոսութեամբ սրբոց առաքելոցն Պետրոսի եւ Պողոսի, Յոհան<ան>նու եւ Ակոբայ... այլեւ ամենայն սրբոց բարեխոսութեամբ պահեալ <պահեալ>, Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս, զծառայս քոյ, բժշկութիւն եւ առողջութիւն եւ խափանեալ զցաւս եւ զհիւանդութիւնս, զջերմն եւ զտենդն ծառայիս Աստուծոյ Օհանէս, Օհանէս (թանաքագծով ջնջած):

11. Աստուածամայրը՝ մանուկ Յիսուսը գրկին

Ը. [Մաղթանք սուրբ Աստուածածնին, որ պահէ ի չար աչից եւ ի չար լեզուէ եւ ի չար պատուհասէ (Հմյլ 1, Ը.)] - Աստուածածին ամէնորհնեալ, զպաղատանըս մեր ընկալ... ի փորձունեանց զմեզ փրկել, զծառայիս Աստուծոյ:

12. Յովհաննէս Մկրտիչ

Թ. [Աղերս առ Յոհաննէս Կարապետ (Հմյլ 2, Դ.)] - Թագաւոր<հզ>ին երկնաւորին, երկրպագող ի արգանտին... այլ միշտ հոգով լիցուք արթուն:

13. Ստեփաննոս Նախավկայ

Ժ. [Աղերս առ սուրբ Ստեփաննոս (Հմյլ 2, Ե.)] - Ի քէն հայցենք արտասովյազին, նախայվկայ Տեառն արարչին... եւ արայ առ իս նշա՛մ:

14. Գրիգոր Լուսաւորիչ

Մանրանկարի աջ մասում. *Հաճ Անու, Յուն* (ԺԹ. դար, նոտրգիր):

ԺԱ. [Աղերս առ սուրբն Գրիգոր (Հմյլ 2, Զ.)] - Խնդրեմք ի քէն հայր պատվական, լուսաւորիչ ասգի մարդկան... ի բանսարկվէն զմեզ թափեայ:

Հաճի Յաննայն եւ յԱւետն (ԺԹ. դար, նոտրգիր):

Ծնթ. Ը.-ԺԱ. միաւորները եւ 11-14 մանրանկարները առնուած են շրջանակների մէջ: Շրջանակներից դուրս գտնուող մասերն ունեն բուսական ձեւաւորումներ:

15. Զոհաբերումն Իսահակայ

ԺԲ. [Աղօթք սուրբ հօրն Աբրահամու եւ որդոյն Սահակայ, եւ սուրբ խաչափայտին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ (Հմյլ 2, Ժ.)]- Եւ առեալ յԱբրահամ զորդին իւր՝ Սահակ, եւ տարաւ ի գննելիս... եւ Սահակ ծերացեալ ալեոք հանգեալ՝:

- Բարեխոսութեամբ եւ աստուածային սուրբ նշանացըն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ... եւ Քրիստոսի սուրբ աղթող վկայն գլուխ <վկան գլուխ> զորաց Կոստանդիայ քաչս՝:

Ծնթ. ԺԲ. միաւորի ենթամիաւորները թեք-խաչուող տողերով: Տողերի հատումներից առաջացած շէղանկիւններում ծաղիկներ:

16. Զիւարտ սուրբ Սարգիս

ԺԳ. Աղօթք Սարգըսի զորավարին եւ որդուն նորա Մարտիրոսին, վասն պահպանութեանն ծառայիս Աստուծոյ. ամէն – Գաբրիէլ, Միքայէլ, ըՌաբայէլ... որ ունիք իշխանութիւն ի վերայ ցեղ սրի, որ ոչ մերձենայ ծառայիս Այստուծու *Տօրկան* (ԺԹ. դար, նոտրգիր):

ԺԴ. Այս են յանուանք հրեշտակաց վասն պահպանութեան ծառայիս Աստուծոյ Օհանէս (անունը թանաքագծով ջնջած). ամէն – Սարսիէլ, Սարաքմիէլ, Ոյրիէլ... յոյր այս անուանքս լինի, որ ոչ մերձենայ ծառայիս Աստուծոյ, եղիցի բժշկութիւն եւ առողջութիւն <եւ առողջութիւն> ծառայիս Աստուծոյ:

ԺԵ. Աղօթք ճանապարհորդաց, վասն պահպանութեան ծառայիս Աստուծոյ. ամէն *Աստուածաբարկ* (ԺԹ. դար, նոտրգիր) – Կենդանայմայէլ, Կենդանայէլ, որ էք ըսպասաւորք Ա[ստուծոյ]... ի բարի վաճառս եւ շահաւոր արարէք սմայ անուամբ Հոր եւ Որդոյ եւ Հոգուն Սրբոյ այժ եւ միշտ եւ աիտեանս աիտենից իմոց ծառայիս Աստուծոյ. ամէն:

ԺԶ. Աղօթք պահպանութեան ծառայիս Աստուծոյ. ամէն – Տուր զորութիւն ծառայի քոյ... եւ ոչ ի նետէ, որ թոչի ի տուվէ: Ծառայ Աստուծոյ Օհանէս (անունը թանաքագծով ջնջած):

17. Գաբրիէլ հրեշտակապետն առնէ զհոգին հանգուցեալի

Մանրանկարի ստորին ձախ անկիւնում. Ծառային Աստուծոյ Օհանէս (թանաքագծով ջնջած):

ԺԷ. Աղօթք հրեշտակապետացըն Գաբրիէլի, վասն պահպանութեանն եւ բժշկութեանն ծառայիս Աստուծու. ամէն – Երջանիկ մեծ զորայկան եւ Քրիստոսի

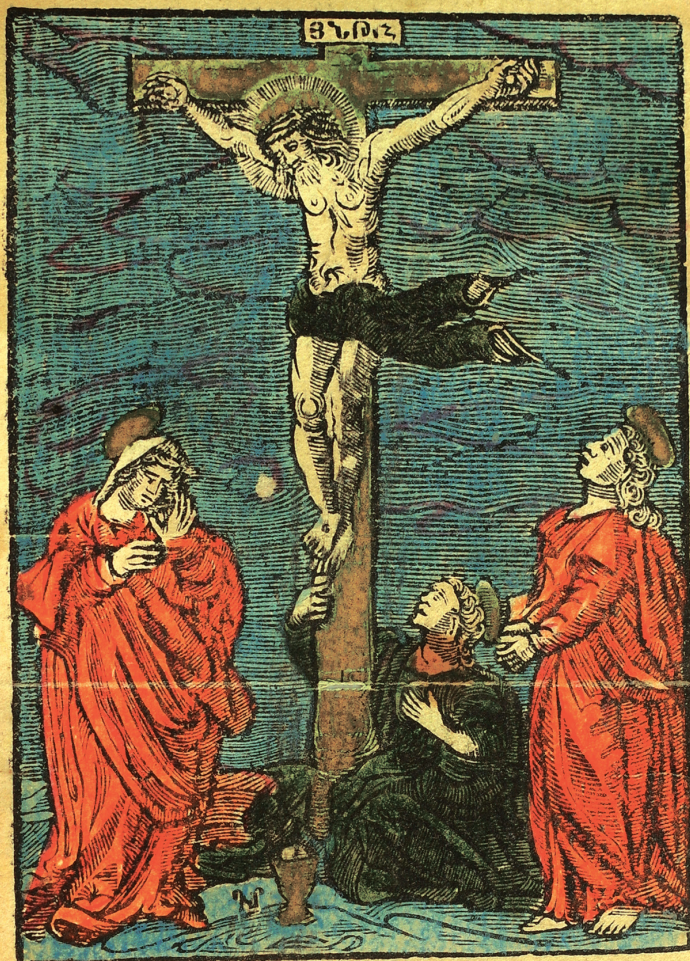
Նկ. 1. Աստվածամայրը՝ մանուկ Հիսուս գրկին, Հմայիլ 1, 1680 թ., Պաղչասարա գյուղաքաղաք, գրիչ՝ Պետրոս սրկ. (լուսանկարները՝ Հրայր Բազե խաչերյանի)

Նկ. 2. Սուրբ Պետրոսը սաստում է թաղային, Հմայիլ 2, 1711 թ., Զմյուռնիա

Նկ. 3. Ձիավոր Սուրբ Սարգիս, Հմայիլ 3, 1711 թ., Ստամպոլ, գրիչ՝ Կիրայկոս

* Մէ ան, նբ և հգօր, նբ և անմահ
 որ խաչեցար վասն մեր: * Ննար և
 յայտնեցար: * Եկիր և գալոցես:
 * Որ մատնեցար և Թաղեցար մարմ
 նով ՚ի սիրտ երկրի և յարեար ՚ի մե
 ռելոց: Համբարձար փառօք առհայր:
 * Որ եկիր և հանգեր յառաքեալն:
 * Եւ յայտնեցար ՚ի Թափօր լերինն:
 * Որ եկիր ՚ի փոխումն մօր քո և կ-

յաղթող վկան... հան գնտայ ի չար կապից եւ մեծայգուն պատուեալ գերեհան սուրբըտ Սարգիս: Հորըն փառք, յՈրդոյն պատիւ եւ Սուրբ Հոգուն վայել է փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժ եւ միշտ եւ աիտեանս աիտենից. ամէն:

18. Ձիւստր սուրբ Գէորգը՝ վիշապին նիզակով խոցելիս

ԺԸ. Աղօթք սրբոց գորավարացն, սրբոյն Գէվորգայ գորավարին Օհանէս (անունը թանաքագծով ջնջած) – Բարեխոսութեամբ սուրբ գորացվարացն՝ սրբուն Գէվորգայ գորավարին եւ Մեռկեռիոսի զինաւորին... Տրդատայ եւ Սմպատայ եւ Թէոյոթսեանց, այլեւ ամենայն սրբոց բարեխոսութեամբ պահեայ, Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս, զծառայս քոյ Աստուծու. ամէն:

ԺԹ. Աղօթք չար աչիչ եւ չար լեզուի. ամէն<ն> - Հրանիւթ, Հրափայլ, Համայկէզ... եւ մի միտքն եւ չար լեզուն ի դիմաց ծառայիս Աստուծոյ ծառայիս Օհանէս (թանաքագծով ջնջած): Որդին Օհանէս (ԺԸ. դար, թանաքագծով ջնջած):

19. Սուրբ Պետրոս սաստէ զթաղան

Մանրանկարի ստորին ձախ անկիւնում. Օհանէս (թանաքագծով ջնջած):

Ի. Աղօթք կապանաց թաղաի եւ ալի, յոր ոչ մերձեալ ծառայիս Աստուծոյ <Աստուծու> ամէն<ն> Օհանէս (թանաքագծով ջնջած) - Սուրբն Պետրոս եւ սուրբն Պողոս եւ սուրբն Մինաս եւ սուրբն Շիղեաթ գնացին առ ճանապարհան եւ տեսին այր մի նստել էր ի վերայ դղացկանին... Եւ սուրբք ասեն՝ արդ, կապեալ ես մինչեւ գալուստն Քրիստոսի եւ չունիս հրաման մերձենալոյ ծառայիս Աստուծոյ ծառայիս Աստուծոյ *Օվանէս: Գրեց Շնթլցի տէր ըՍտրեփանոս* (ԺԸ. դար, նոտրգիր):

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐԶԻ

Արդ, գրեցաւ գիրս պահպանութեան ի քաղաքն ըՍտամպոլ ձեռամբն Կիրայկոսըս: Միով Հայր մեղայիւ մի իշեցէք, եւ դուք իշեալ լիչիք ի նմանէ: ԹՎին ՌՃԿ. ին (1711): Հայր մեր, որ երկինս՝

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՅԵՏԱԳԱՅԻ

(ԺԹ. դար, նոտրգիր) – *Տորիկաս եւ գլխայորն Պօրքիպոտոյք Յաւէրն , յով որ ընդթեռնէ, մեզ յիշեցէ՛ հաճի Յաննային եւ զաւակն՝ Մարիամն եւ Մարտիրոսն:*

ԿՆՔԱԴՐՈՇՄ՝ Բ. երեսի սկզբում՝ սոսնձուած թղթին. շէղանկին՝ զարդարուած բուսական տարրերով եւ վերելում երկու թռչուն կանգնած, որի մէջ «EXLIBRIS Յ. Բ. Հ.», ներքեւում «HAROUTUNE HAZARIAN»:

ՆՄՈՒՄ՝ Բ. Երեսի սկզբում սոսնձուած թղթին. «2»: Բ. երեսի վերջում.
«1160+551=1711: 1947-1711=236 տարեկան»:

4

ՀՄԱՅԻԼ
(հնատիպ)

[Կ.ՊՕԼԻՍ]	ՌՃՀԳ. - 1724
-----------	--------------

ՏՊԱԳՐԻՉ՝ [Աստուածատուր Կոստանդնուպոլսեցի]: ՓՈՐԱԳՐԱՆԿԱՐԻՉ՝
Գրիգոր Մարգուանեցի*: ՍՏԱՅՈՂ՝ Հօռօմսիմ:

Ծնթ. Մանրանկարների մի մասը կրում են վերջինիս ստորագրությունները՝
«ԳՄ», «ԳՐ», «ԳԴ»:

ՆԻԻԹ՝ թուղթ՝ լուսագծերով և լուսադրոշմով՝ եռամահիկ կամ անընկալելի
պատկեր՝ պատկուած մահիկով: ՄԵԾՈՒԹԻԻՆ՝ 580,4x9,8-10 (Հմայիլի վնասուա-
ծութեան և անարուեստ նորոգումների պատճառով հնարաւոր չէ ճշգրիտ ներ-
կայացնել կտորների քանակը և երկարությունը): ԳՐՈՒԹԻԻՆ՝ միասին (8,1 սմ):
ԳԻՐ՝ 8 կետաչափի բոլորգիր:

ՆԿԱՐԲ*. Զարդագիր՝ թռչնագիր (3), կենդանագիր (5), թռչնագիր՝ մարդու
դէմքով (1):

Ծնթ. Նկարները յետագայում գունատրվել են (կարմիր, կապույտ, դեղին,
նարնջի, վարդագոյն, շագանակագոյն, բրոնզ):

ՎԻՃԱԿԸ՝ բաւարար: Սկզբից և միջից պակասատր (Տէն Բովանդակութիւն),
սկիզբը եզրամաշ: Խոնաւութեան պատճառով թուղթը խոնացած-գունափոխու-
ած: Նկարների բրոնզը տեղ-տեղ թափուած: Այժմ Հմայիլը բաղկացած է 21 իրա-
րից անջատ կտորներից, ինչը կատարուել է մեր կողմից (30.04.2016թ) Հմայիլի
նախնական տեսքը և յաջորդականությունը վերականգնելու համար, քանի որ
ԺԹ. և Ի. դարերի անարուեստ նորոգումների ժամանակ ամբողջ հերթականու-
թիւնը խախտվել էր, և այն մեզ էր հասել մի քանի իրարից անջատ կտորներով:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻԻՆ ԵՒ ՆԿԱՐԲ

///

1. Տոհմածառ Քրիստոսի

Յերկոտասան հաւապետք

Ծնթ. Պահպանուել է նկարի ստորին մասը:

///

2. Ներսէս Շնորհալի

Ծնթ. Նկարի վերին մասն ընկած:

կիսախորան-գլխազարդ

Ա. [Աղօթք իւրաքանչիւր անձին հաւատացելոց ի Քրիստոս, զոր արարեալ է Տեառն Ներսիսի Հայոց կաթողիկոսի (ըստ 1725 թ.ի տպագիր Հմայիլի)] – Հաւատով խոստովանին եւ երկիրպագանեն քեզ... Աստուած իմ, որ բանաս զձեռն քո եւ խոս [զամենայն արարալ] ծո ողորմութեամբ քով/// Աղբիւր անմահ[ութեան ա] ցրերաց[ոյ] ի սրտէ իմմէ... Լոյս ճշմարիտ Քրիստոս արժանաւոր]րեայ///:

3. Յիսուս Քրիստոս

Ծնթ. Պահպանուած է մանրանկարի ստորին մասը:

4. ԺԲ. առաքեալք

Երկոտասան առաքեալքն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ բարեխօս լերուք ծառայիս Աստուծոյ Աստուծոյ Հօռմսիմին (թանաքագծով ջնջած, նոտրգիր): *Խաթունին* (ԺԹ. դար, նոտրգիր):

5. Գառն Աստուծոյ

Գառն Աստուծոյ, որ բառնայ զմեղս աշխարհի: Ողորմեայ ծառայիս Աստուծոյ Հօռմսիմին (թանաքագծով ջնջած, նոտրգիր): *Խաթունին* (ԺԹ. դար, նոտրգիր):

6. Քրիստոս ի մէջ սկիհի եւ գործիք տանջանաց

Քրիստոս ըսկուն մէջն պատարագի, որ բառնա զմեղս աշխարհի: Սուրբ մարմին եւ արին Տեառն օգնական լեր ծառային Աստուծոյ Հօռմսիմին (թանաքագծով ջնջած, նոտրգիր): *Խաթունին. ամէն* (ԺԹ. դար, նոտրգիր):

7. Գերեզմանն Քրիստոսի

Քրիստոսի գերեզմանն է: Տէր Աստուած արժանի արա տեսանել մարմնաւոր աչօք եւ համբուրել ամենայն հաւատացեալս զքո լուսաբոլիս սուրբ գերեզմանըս եւ զծառայս քո Հօռմսիմին (թանաքագծով ջնջած, նոտրգիր): *Խաթունին* (ԺԹ. դար, նոտրգիր):

Բ. Աղօթք Տէրունական – Հայր մեր, որ յերկինսդ ես... եւ փառք յաւիտեանս. ամէն:

8. Խաչելութիւն

Գ. [Սուրբ Աստուած ըստ պատշաճի ատուրն (Մաշտոցեան Մատենադարան, Հմյլ 108, ԺԸ.)] – Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հօգօր, սուրբ եւ անմահ... եւ պահեայ ամենայն չարեաց եւ աղանդաւորաց ի դիմաց ծառայիս Աստուծոյ Հօռմսիմին (թանաքագծով ջնջած, ԺԸ. դար, նոտրգիր): *Խաթունին* (ԺԹ. դար, նոտրգիր):

ճակատազարդ

Դ. Աղօթք կապանաց դիւաց եւ կախարդաց եւ աղանդաւորաց եւ վասն դատաստանի աջողելոյ եւ վասն քաղցրութեան դատաւորաց ի յերեսս ծառայիս

Աստուծոյ Հոռոմասին (թանաքագծով ջնջած, նոտրգիր), *Խաթունին* (ԺԹ. դար, նոտրգիր): – Թագաւոր հզօր, ապաւէն ծառաւելոց... ծառայիս Աստուծոյ Հօռօմսիմին (թանաքագծով ջնջած, նոտրգիր) օգնական եւ պահապան եղիցի. ամէն: *Խաթունին* (ԺԹ. դար, նոտրգիր): Չար իշխանքն հալածին, որք ընդ ծառայս քո մարտընչին... եւ ոչ ի նետէ, որ թոչի ի տուէ:

9. Աստուածամայրը՝ մանուկ Յիսուսը գրկին

Ե. Աղօթք սուրբ կոյս Մարիամ Աստուածածին. ամէն - Աստուածածին ամենօրինեալ ըզպաղատանս մեր ընկալ... առ բանն Աստուած բարեխօս լեր ի փորձանաց զմեզ փրկել: Ծառայիս Աստուծոյ Հօռօմսիմին (թանաքագծով ջնջած, նոտրգիր), *Խաթունիս* (ԺԹ. դար, նոտրգիր) օգնական լեր. ամէն:

10. Յովհաննէս Մկրտիչ

Զ. Աղօթք սրբոյն Յովաննու Կարապետին - Այլեւ բարեխօսութեամբ սրբոյն Յովաննու Կարապետին, Մովսէսի, Ահարոնի... Դանիէլի եւ ամենայն սուրբ մարգարէք օգնական լերուք ծառայիս Աստուծոյ Հօռօմսիմին (թանաքագծով ջնջած, նոտրգիր): *Խաթունին* (ԺԹ. դար, նոտրգիր):

11. Ստեփաննոս Նախավկայ

Է. Աղօթք սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային – Ի քէն հայցեմք արտասուագին, Նախավկայ Տեառն արարչին... բարեբանել զոյսն անքնին:

12. Գրիգոր Լուսաւորիչ

Ը. Աղօթք առ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին – Խընդրեմք ի քէն հայր պատուական տէր սուրբ Գրիգոր՝ պետ պարթեւեան... ըզմեզ փրկեալ եւ ի բարին առաջնորդեայ ծառայիս Աստուծոյ Հօռօմսիմին (թանաքագծով ջնջած, նոտրգիր), *Խաթունին* (ԺԹ. դար, նոտրգիր):

Թ. Աղօթք պահպանութեան – Հայր Սուրբ, սրբեայ զիս, Որդիտ Սուրբ, պահեայ զիս... դիր զիս ընդ հրեշտակս քո, յամենայն չարէ պահեա զծառայս քո Հօռօմին (թանաքագծով ջնջած, նոտրգիր): *Խաթունին* (ԺԹ. դար, նոտրգիր):

Ժ. Աղօթք պահպանութեան – Տէր Յիսուս, դու եւ օգնական իմ եւ ի ձեռս քոյ եմ յամենայն ժամ... զի դու, Տէր, կարօղ ես ամենայնի եւ քեզ փառք յաւիտեանս. ամէն:

13. Գաբրիէլ հրեշտակապետը առնէ զհոգին հանգուցեալի

ԺԱ. Աղօթք հրեշտակաց պահպանութեան - Գաբրիէլ, Միքաէլ, Ռափայէլ... ի վերայ ամենայն ցեղ սրի, որ չորանայ, ծառայիս Աստուծոյ Հօռօմսիմին (թանաքագծով ջնջած, նոտրգիր) օգնական եւ պահապան եղիցի. ամէն: *Ծոայիս Աստուծոյ Խաթունին* (ԺԹ. դար, նոտրգիր):

ԺԲ. Այս են անուանք հրեշտակաց – Սարիէլ, Սարակմիէլ, Գուրիէլ... ուր այս անունքս յիշեն, անդ ոչ մերձենամք ծառայիս Աստուծոյ Հօռօմսիմին (թանաքագ-

ծով ջնջած, նտորգիր): *Խաթունին* (ԺԹ. դար, նտորգիր):

14. Սերովբե

ԺԳ. Աղօթք գլխացալի եւ աջից ցալի - Գայր գետն Յորդանան եւ բերէր ծառ մի գեղեցիկ եւ պատուական... ծառայիս Աստուծոյ Հօռմսիմին (թանաքագծով ջնջած, նտորգիր), *Խաթունին* (ԺԹ. դար, նտորգիր)... զի մի երբէք ննջեցից ի մահ:

ԺԴ. Աղօթք չար նագարի եւ չար լեզւի, զոր Տէր Աստուած պահեացէ. ամէն - Հրանիթ, Հրափաէլ, Հրատն... եւ չար զկայարանն պատառի, խաւար դառնայ: Ծառայիս Աստուծոյ Հօռմսիմին (թանաքագծով ջնջած, նտորգիր) օգնական եւ պահապան եղիցի. ամէն: *Խաթունին* (ԺԹ. դար, նտորգիր):

ԺԵ. Աղօթք վասն ճանապարհորդաց - Կենանուէլ, Կենդանամաէլ, որ էք ըս-պասաւորք Աստուծոյ, դուք ճանապարհորդակից լերուք ծառայիս Աստուծոյ Հօռմսիմ (թանաքագծով ջնջած, նտորգիր), *Խաթունին* (ԺԹ. դար, նտորգիր):... եւ շահաւոր արարէք սմայ անուամբ Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ այժմ եւ միշտ եւ յաիտեանս յաիտենից. ամէն:

ԺԶ. Աղօթք չար նագարի եւ չար լեզւի - Տէր Աստուած մարդասէր, մարդասի-րի Հօր Որդի... եւ փրկեա՛ զծառայս Աստուծոյ Հօռմսիմին (թանաքագծով ջնջած, նտորգիր), *Խաթունս* (ԺԹ. դար, նտորգիր)... զծառայս Աստուծոյ Հօռմսիմին (թանաքագծով ջնջած, նտորգիր), *Խաթունին* (ԺԹ. դար, նտորգիր)... կեցո զորդի աղախնոյ քոյ, արա առ իս զնշան բարութեան:

15. Զոհաբերումն Իսահակա

ԺԷ. [Աղօթք սուրբ հօրն Աբրահամու եւ որդոյն Սահակայ, եւ սուրբ խաչա-փայտին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ (Հմյլ 2, Ժ.)] - Եւ ետառ Աբրահամ զորդին իւր՝ զՍահակ, եւ տարաւ ի գենեղիս իւր... եւ ի հանդերձելումն երկնից արքայութիւն պարգեւեցէ. [ա]մէն:

- Բարեխօսութեամբ եւ աստուածային սուրբ նշանացն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ... եւ այլ ամենայն սուրբ նշանացն, որք ընդ հանտու տիեզերս իցէն, սոցին սուրբ եւ արժանաւոր աղօթիւքն ողորմեա Քրիստոս Աստուած ծառայիս Աստու-ծոյ Հօռմսիմին (թանաքագծով ջնջած, նտորգիր), օգնական եւ պահապան եղի-ցի ամենայն ժամ. ամէն: *Խաթունին* (ԺԹ. դար, նտորգիր):

Ծնթ. Բնագրի սկիզբը ձախից աջ եւ աջից ձախ թէք խաչուող տողերով: Տո-ղերի հատումից առաջացած շեղանկյուններում խաչեր:

16. Գրիգոր Նարեկացի

ԺԸ. Աղօթք սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյն է ասցեալ ի դէմս որդւոյն Աստու-ծոյ - Որդի Աստուծոյ կենդանոյ, օրհնեալդ յամենայնի... եւ Հոգւոյդ Սրբոյ վայել է փառք յաիտեանս. ամէն: Օգնական եւ պահապան եղիցի Հօռմսիմին (թանա-քագծով ջնջած, նտորգիր): *Խաթունին* (ԺԹ. դար, նտորգիր):

ԺԹ. Աղօթք նորինէ ասացեալ – Ընկալ քաղցրութեամբ Տէր Աստուած հգօր...
 և ամենայն ընտրելոց անփութեալ պարուր[եալ]///

ԻԱ. [Աղօթք սրբոյն Սարգսի զօրավարին - Երջանիկ զօր<ար>ական սուրբդ
 Սարգիս ի մեզ գըթայ...]/// Ծունր կրկնենք սուրբ նշանիդ... Հօրն փառք, Որդոյն
 պատիւ և Սուրբ Հոգոյն յաւիտեանս. ամէն: Օգնական և պահապան եղիցի ծա-
 ռայիս Աստուծոյ Հօռօմսիմն (թանաքագծով ջնջած, նոտրգիր), *Խաթունն* (ԺԹ.
 դար, նոտրգիր). ամէն:

17. Մատթէոս աւետարանիչ

ԻԲ. Սրբոյ Աւետարան ըստ Մատթէոսի (ԺԵ. 21-28). Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս
 - Եւ ելեալ անտի Յիսուս գնաց ի կողմանս Տիրոսի և Սիդոնի... և բժշկ[ե]ցաւ
 դուստր նորա ի նմին ժամու: Պահապան եղիցի ծառայիս Աստուծոյ *Խաթունիս*
 (ԺԹ. դար, նոտրգիր). ամէն:

18. Մարկոս աւետարանիչ

ԻԳ. Սրբոյ Աւետարանս ըստ Մարկոսի (Ջ. 45-51). Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս
 - Եւ նոյն ժամայն ճեպեաց զաշակերտսն մտանել ի նաւ... և դադարեցաւ հողմն:
 Օգնական եղիցի ծառայիս Աստուծոյ Հօռօմսիմն (թանաքագծով ջնջած, նոտր-
 գիր): *Խաթունին* (ԺԹ. դար, նոտրգիր):

19. Ղուկաս աւետարանիչ

ԻԴ. Սրբոյ Աւետարանս ըստ Ղուկասու (Դ. 31-37). Տէրն մեր Յիսուս Քրիս-
 տոս - Եւ էջ ի Կափառնայում՝ ի քաղաքն գալիլեացոց... և երթայր հոչակ գնմա-
 նէ ընդ ամենայն տեղիս շուրջ զգաւառան: Օգնական եղիցի ծառայիս Աստուծոյ
 Հօռօմսիմն (թանաքագծով ջնջած, նոտրգիր): *Խաթունին* (ԺԹ. դար, նոտրգիր):
Խաթունին (ԺԹ. դար, նոտրգիր):

20. Հովհաննէս աւետարանիչ

ԻԵ. Սրբոյ Աւետարանս ըստ Յօհաննու (Դ. 46-50). Տէրն մեր Յիսուս Քրիս-
 տոս - Եւ եկն դարձեալ ի Կանայ գալիլեացոց, ուր արար զջուրն գինի... և հաւա-
 տաց այրն բանին, զոր ասաց ցնա Յիսուս և գնաց: Պահապան եղիցի ծառայիս
 Աստուծոյ Հօռօմսիմն (թանաքագծով ջնջած, նոտրգիր): *Խաթունին* (ԺԹ. դար,
 նոտրգիր):

21. Սողոմոն սաստէ զիշխանն դիւաց

ԻԶ. Աղօթք կապանաց դիւաց – Սողոմոնն իաատունն ետես զիշխանն դիւաց...
 և սատանայական չար հնարքն արձակեալ և հեռացեալ եղիցին ի ծառայիս Աս-
 տուծոյ Հօռօմսիմն (թանաքագծով ջնջած, նոտրգիր): *Խաթունիս* (ԺԹ. դար,
 նոտրգիր):

ԻԷ. Աղօթք վասն զաւակծնութեան – Նայեայ յաղաչանս ծառայիս քո և
 աղախնոյ... զի ծնաւ մարդն յ[աշխարհ]:

ԻԸ. Աղօթք թաղայի եւ ալի – Սուրբն Սիովն, սուրբն Սիսի եւ սուրբն Սիսիանէ... որ տուն, որ ձեր անուանքն յիշեն, անդ ոչ մերձենամք ի ծառայն Աստուծոյ Հօռօմսիմի (թանաքագծով ջնջած, նոտրգիր), *Խաթունին* (ԺԹ. դար, նոտրգիր) յանուն Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

ԻԹ. Աղօթք վասն վաճառի եւ ամենայն բանի – Յայնժամ բացան երկինք եւ ելին հրեշտակք եւ ունէին բանալիք ԿԶ. (66)... քան զարեգակն պայծառ, քան զլուսին ի լրումն, փառօք եւ պատուօք ի դէմ ծառայիս Աստուծոյ Հօռօմսիմի (թանաքագծով ջնջած, նոտրգիր). ամէն: *Խաթունին* (ԺԹ. դար, նոտրգիր):

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՏՊԱԳՐԻ

Աստուած վայելում տացէ,
Այս հէմայիլս, որ գրված է,
Հայրք եւ եղբայրք, որ սայ առցէ,
Խաղաղութեամբ վայելեացէ,
Ոչ չար իւրքն պատահեացէ,
Խորհուրդ բարին Կատարեացէ,
Ի խորին ծերութիւն հասցէ,
Հայր մեղայի գմեզ յիշեացէ
Եւ յետ աստեացս, որ նա ելցէ
Արքայութիւնն ժառանգեացէ:
Տպեցաւ Հէմայիլս ի թուին Հայոց ՌՃՀԳ. (1724) հոկտեմբերի Ե.:

ԳՐՉԱՓՈՐՉ՝ Բ. երեսին՝ Յովհաննէս Աւետարնչի նկարի յետեւում. «Եւ ասէ՛ Տէր, օգնեայ ինձ: Պատասխանի»:

СОДЕРЖАНИЕ

ОТ РЕДАКЦИИ

Родина армянского христианина	5
-------------------------------------	---

ПАТРИАРШИЕ ЭНЦИКЛИКИ И ГРАМОТЫ БЛАГОСЛОВЕНИЯ

СЛОВО ЕГО СВЯТЕЙШЕСТВА ГАРЕГИНА ВТОРОГО, ВЕРХОВНОГО ПАТРИАРХА И КАТОЛИКОСА ВСЕХ АРМЯН, ПО СЛУЧАЮ БЛАГОСЛОВЕНИЯ ВЫПУСКНИКОВ ВОЕННЫХ УЧИЛИЩ РА	9
СЛОВО ЕГО СВЯТЕЙШЕСТВА ГАРЕГИНА ВТОРОГО, ВЕРХОВНОГО ПАТРИАРХА И КАТОЛИКОСА ВСЕХ АРМЯН, В СВЯЗИ С ОТКРЫТИЕМ НОВОГО УЧЕБНОГО ГОДА В ДУХОВНОЙ АКАДЕМИИ «ГЕВОРГЯН».....	12
СЛОВО ЕГО СВЯТЕЙШЕСТВА ГАРЕГИНА ВТОРОГО, ВЕРХОВНОГО ПАТРИАРХА И КАТОЛИКОСА ВСЕХ АРМЯН, НАПРАВЛЕННОЕ УЧАСТНИКАМ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ В ЧЕСТЬ 300-ЛЕТИЯ РОССИЙСКОЙ И НОВО-НАХИЧЕВАНСКОЙ ЕПАРХИИ ААЦ.....	14
СЛОВО ЕГО СВЯТЕЙШЕСТВА ГАРЕГИНА ВТОРОГО, ВЕРХОВНОГО ПАТРИАРХА И КАТОЛИКОСА ВСЕХ АРМЯН, ПО СЛУЧАЮ ПРЕЗЕНТАЦИИ ДОКУМЕНТОВ И АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ КАТОЛИКОСА ВЕЛИКОГО ДОМА КИЛИКИЙСКОГО ГАРЕГИНА ПЕРВОГО ОВСЕПЯНА	16
СЛОВО ЕГО СВЯТЕЙШЕСТВА ГАРЕГИНА ВТОРОГО, ВЕРХОВНОГО ПАТРИАРХА И КАТОЛИКОСА ВСЕХ АРМЯН, ПО СЛУЧАЮ ОТКРЫТИЯ ДУХОВНО- ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОГО ЦЕНТРА «ШКОЛА МАСТЕРОВ»	19
СЛОВО БЛАГОСЛОВЕНИЯ ЕГО СВЯТЕЙШЕСТВА ГАРЕГИНА ВТОРОГО, ВЕРХОВНОГО ПАТРИАРХА И КАТОЛИКОСА ВСЕХ АРМЯН, В СВЯЗИ С ПРЕЗЕНТАЦИЕЙ ЛИТУРГИИ ЕКМАЛЯНА И ЧАСОСЛОВА	22

ПРОПОВЕДИ

Проповедь ЕПИСКОПА ТАТЕВА АКОПЯНА , произнесенная в Кафедральном Соборе Святого Эчмиадзина во время праздника Вознесения Честного и Животворящего Креста	24
Проповедь ЕПИСКОПА АРШАКА ХАЧАТРЯНА , произнесенная в Кафедральном Соборе Србоц Акопянц (Свв. Иаковов) в связи с праздником Вознесения Честного и Животворящего Креста.....	28

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ТИГРАН АЛЕКСАНИЯН – Изучение средневековых памятников на территории Хаченского княжества	32
ЛИАНА АВЕТИСЯН, КАРЕН ОВАННИСЯН – Написанное в Новой Джульфе новоявленное Евангелие	47
ВАРДИТЕР ГРИГОРЯН – Формирование центральной власти епархии Армянской Церкви в Грузии и Имеретии в 30-90-ые годы XIX века	59
СИРАНУШ АРАКЕЛЯН – Армянский церковный роман «Монос»	70

СООБЩЕНИЯ

ДИАННА МИРИДЖАНИЯН – Средневековые даильни в Арагацотнской провинции ...	86
ЭДУАРД ОВАННИСЯН – Армянские мелики Карабаха в Грузии согласно документам археологической комиссии Кавказа	94
ГЕВОРГ КЕСОЯН, ЕВГИНЕ МУРАДЯН – Деятельность школы Джалалоглу от основания до Первой мировой войны	103
ОВАНЕС ОГАНЯН - Археологические находки предметов в старом Арташате	112

РЕЦЕНЗИИ И БИБЛИОГРАФИЯ

ОЛЯ НУРИДЖАНИЯН – Комитас и армянская средневековая музыкальная культура	119
ДАВИД КАЗАРЯН – Частная коллекция кружевных ладанок Карик и Варвары Пасмачянов	124

CONTENTS

EDITORIAL

MOTHERLAND OF ARMENIAN CHRISTIANS	5
---	---

PONTIFICAL ENCYCLICALS AND LETETRS OF BLESSING

MESSAGE OF HIS HOLINESS KAREKIN II , CATHOLICOS OF ALL ARMENIANS, DURING THE BLESSING CEREMONY OF THE GRADUATES OF MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF ARMENIA	9
MESSAGE OF HIS HOLINESS KAREKIN II , CATHOLICOS OF ALL ARMENIANS, ON THE OCCASION OF THE INAUGURATION OF THE NEW ACADEMIC YEAR OF GEVORKIAN THEOLOGICAL SEMINARY	12
MESSAGE OF BLESSING OF HIS HOLINESS KAREKIN II , CATHOLICOS OF ALL ARMENIANS, TO THE PARTICIPANTS OF THE CONFERENCE DEDICATED TO THE 300TH ANNIVERSARY OF THE ESTABLISHMENT OF THE ARMENIAN DIOCESE OF RUSSIA AND NEW NAKHIJEVAN	14
MESSAGE OF HIS HOLINESS KAREKIN II , CATHOLICOS OF ALL ARMENIANS, ON THE OCCASION OF THE PRESENTATION OF THE DIGEST OF DOCUMENTS AND ARCHIVE MATERIALS OF KAREKIN I HOVSEPIAN, CATHOLICOS OF THE GREAT HOUSE OF CILICIA	16
MESSAGE OF HIS HOLINESS KAREKIN II , CATHOLICOS OF ALL ARMENIANS, ON THE OCCASION OF THE INAUGURATION OF “VARPETATS DPROTS” (MASTERS’ SCHOOL) YOUTH CENTER	19
MESSAGE OF BLESSING OF HIS HOLINESS KAREKIN II , CATHOLICOS OF ALL ARMENIANS, ON THE OCCASION OF THE PRESENTATION OF REPUBLICATIONS OF THE “DIVINE LITURGY” BY YEKMALYAN AND “BOOK OF HOURS	22

SERMONS

Sermon delivered by HIS GRACE BISHOP DATEV HAKOBIAN during the Divine Liturgy celebrated at the Cathedral of Holy Etchmiadzin on the occasion of the feast of the Exaltation of the Holy Cross	24
Sermon delivered by HIS GRACE BISHOP ARSHAK KHACHATRYAN during the Divine Liturgy celebrated at the Cathedral of St. James in Jerusalem on the occasion of the feast of the Exaltation of the Holy Cross	28

HISTORICAL-PHILOLOGICAL STUDIES

TIGRAN ALEKSANYAN – Study of medieval monuments in the principdom of Khachen	32
LIANA AVETISYAN, KAREN HOVHANNISYAN – The newly discovered Gospel written in New Julfa	47
VARDITER GRIGORYAN – The process of formation of the centralized authority of the Armenian Diocese of Georgia and Imereti from the 1830s to the 1890s	59
SIRANUYSH ARAKELYAN – Armenian ecclesiastical novel entitled “Mokos”	70

ESSAYS

DIANA MIRIJANYAN – Medieval winepresses of Aragatsotn region	86
EDWARD HOVHANNISYAN – Armenian meliks of Karabakh in Georgia according to the documents of the Caucasian Archeographical Commission	94
GEVORG KESOYAN, EVGINE MURADYAN – Activity of Jalalogli school from its establishment up to the World War I	103
HOVHANNES OHANYAN – Newly discovered archaeological objects from old Artashat	112

LITERARY REVIEW

OLYA NURIJANYAN – Komitas and the Armenian medieval musical culture	119
DAVID GHAZARYAN – Private collection of ribbon charms by Karik and Varvara Pasmajian	124

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Հայ քրիստոնյայի հայրենիքը 5

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ. ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ ԳՐԵՐ

- Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ** պատգամը ՀՀ
նազմական կրթօջախների շրջանավարտների օրհնության առիթով 9
- Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ** խոսքը Գեորգյան
հոգեւոր ճեմարանի նոր ուսումնական տարվա բացման առիթով 12
- Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ** օրհնության
խոսքը Ռուսաստանի եւ Նոր Նախիջևեվանի հայոց թեմի 300-ամյակին նվիրված
գիտաժողովի մասնակիցներին 14
- Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ** խոսքը Գարեգին
Ա. Հովսեփյան Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսի վավերագրերի եւ արխիվային
նյութերի ժողովածուների շնորհանդեսի առիթով 16
- Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ** խոսքը
«Վարպետաց դպրոց» հայորդյաց տան բացման առիթով 19
- Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ** օրհնության
խոսքը Եկմայան պատարագի եւ Ժամագրքի վերահրատարակությունների
շնորհանդեսի առիթով 22

ՔԱՐՈՋԽՕՍԱԿԱՆ

- Տ. ՏԱԹԵՒ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻ** քարոզը՝ խոսված Ս. Էջմիածնի Մայր
Տաճարում Խաչվերացի տոնի առիթով 24
- Տ. ԱՐՇԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԽԱՂԱՏՐԵԱՆԻ** քարոզը՝ խօսուած Երուսաղեմի Սրբոց
Յակոբեանց Մայր Տաճարում Խաչվերացի տոնի առիթով 28

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

- ՏԻԳՐԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ** - Միջնադարյան հուշարձանների ուսումնասիրությունը
Խաչենի իշխանության տարածքում..... 32

ԼԻԱՆԱ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, ԿԱՐԵՆ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ - Նոր Զուղայում գրված նորահայտ Ավետարանը	47
ՎԱՐԴԻԹԵՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ - Հայ եկեղեցու Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմի կենտրոնական իշխանության ձեռավորման գործընթացը ԺԹ. դարի 30-90-ական թվականներին	59
ՍԻՐԱՆՈՒՅՇ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ - «Մոքոս» հայ եկեղեցական վեպը	70

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԴԻԱՆՆԱ ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ - Արագածոտն գավառի միջնադարյան հնձանները.....	86
ԷԴՈՒԱՐԴ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ - Ղարաբաղի հայ մեղիքները Վրաստանում՝ ըստ Կովկասի հնագրագիտական հանձնաժողովի վավերագրերի.....	94
ԳԵՎՈՐԳ ԿԵՍՈՅԱՆ, ԵՎԳԻՆԵ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ - Զալալօղլու դպրոցի գործունեությունը հիմնադրումից մինչև Առաջին աշխարհամարտ	103
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՕՀԱՆՅԱՆ - Հնագիտական նորահայտ առարկաներ հին Արտաշատից	112

ԳՐԱՆՕՍՈՒԹԻՒՆ. ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՕԼՅԱ ՆՈՒՐԻՋԱՆՅԱՆ - Կոմիտասը եւ հայ միջնադարյան երաժշտական մշակույթը	119
ԴԱՎԻԹ ՂԱԶԱՐՅԱՆ - Կարիկ եւ Վարվառա Պասմաճյանների ժապավենաձեւ հմայիլների մասնավոր հավաքածուն	124

- ԱԲՀ** - Առձեռն բառարան հայկագնեան լեզուի (Մ. Ազերեան, Գր. Ճելալեան), Վենետիկ, 1846 և 1865
- ԱԺ** - Արեւելագիտական ժողովածու, Երեւան
- ԱԻ** - Արեւելագիտության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ԱՀ** - Ազգագրական հանդէս (խմբ.՝ Ե. Լալայեան), հ. 1-26, Շուշի/Թիֆլիս, 1896-1916
- ԱՅՏ** - Աստվածաբանության ֆակուլտետի տարեգիրք, Երեւան
- ԲԵՀ** - Բանքեր Երեւանի համալսարանի, Երեւան
- ԲՀ** - Բանքեր հայագիտության, Երեւան
- ԲՀԱ** - Բանքեր Հայաստանի արխիվների, Երեւան
- ԲՄ** - Բանքեր Մատենադարանի, Երեւան
- ԳԱԹ** - Գրականության եւ արվեստի թանգարան, Երեւան
- ԳԻ** - Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ԳՀՃ** - Գեորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան), Ս. Էջմիածին
- ԴԱՆ** - Դաշտային ազգագրական նյութեր
- ԴՀՊ** - Դիւան հայոց պատմութեան (խմբ.՝ Գ. Աղանեան), հ. 1-13, Թիֆլիս, 1893-1917
- ԴՀՎ** - Դիվան հայ վիմագրության, Երեւան
- Ե(Լ)Ժ** - Երկերի (լիակատար) ժողովածու
- ԵՊԿ** - Երեւանի պետական կոնսերվատորիա
- ԵՊՀ** - Երեւանի պետական համալսարան
- ԷԱԺ** - Էմինյան ազգագրական ժողովածու (խմբ.՝ Գ. Խալաթյան, Կ. Կոստանյան), հ. 1-9, Մոսկվա, 1901-1913
- ԷՊԱԹ** - Էջմիածնի պատմաազգագրական թանգարան
- ԼԻ** - Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ԼՀԳ** - Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երեւան
- ՀԱ** - Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա
- ՀԱԱ** - Հայաստանի ազգային արխիվ, Երեւան
- ՀԱԲ** - Հայերեն արմատական բառարան (Հ. Աճառյան), հ. 1-4, Երեւան, 1971-1979
- ՀԱԲՆ** - Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն, Երեւան
- ՀԱԲՌ** - Հայոց անձնանունների բառարան (Հ. Աճառյան), հ. 1-5, Երեւան, 1942-1962
- ՀԱԹ** - Հայոց ազգագրության եւ ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան, Սարգսյան պատ
- ՀԱԻ** - Հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ՀԱՊ** - Հայաստանի ազգային պատկերասրահ, Երեւան
- ՀԲԲ** - Հայերեն բացատրական բառարան (Ստ. Մալխասյան), հ. 1-4, Երեւան, 1944-1945
- ՀԺՀ** - Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Երեւան
- ՀՀ** - Հայագիտական հանդէս, Երեւան
- ՀՀ ԳԱԱ** - Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիա, Երեւան
- ՀՀՀ** - «Հասկ» հայագիտական հանդէս, Անթիլիաս
- ՀՀՀԾ** - Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, Երեւան
- ՀՀՀՍ** - Հայկագեան հայագիտական հանդէս, Բեյրութ
- ՀՀՄ** - Հայաստանի հնագույն մշակույթը, Երեւան
- ՀՀՄԾ** - Հին Հայաստանի մշակույթը, Երեւան
- ՀՀՑ** - Հայագիտության հարցեր, Երեւան
- ՀՀՇՏԲ** - Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան), հ. 1-5, Երեւան, 1986-2001
- ՀՊԹ** - Հայաստանի Պատմության թանգարան, Երեւան
- ՀՊՀ** - Հնագիտական պեղումները Հայաստանում, Երեւան
- ՀՊՀՑ** - Հայոց պատմության հարցեր, Երեւան
- ՀՊՄՀ** - Հայաստանի պետական մանկավարժական համալսարան, Երեւան
- ՀՍՀ** - Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1-13, Երեւան, 1974-1987
- ՀՏ** - «Հուշարձան» տարեգիրք, Երեւան
- ՄԱ** - Մերձավոր Արեւելք, Երեւան
- ՄԱԵԺ** - Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, Երեւան
- ՄՀ** - Մատենագիրք Հայոց, Անթիլիաս

- ՄՄ** - Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Երևան
- ՄՊՎ** - Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Երևան
- ՄՅՀԶ** - Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Երևան
- ՆՀԲ** - Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (Գ. Աւետիքեան, Խ. Սիրմէլեան, Մ. Աւգերեան), հ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837
- ՆՀԺՊ** - Նյութեր հայ ժողովրդի պատմության, Երևան
- ՇՀՀԿ** - Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. գիտական աշխատանքներ, Գյումրի
- ՊԲՀ** - Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան
- ՊԻ** - Պատմության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երևան
- ՊՄ** - «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Երևան
- ՎՀԵՊ** - Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության, Երևան
- ՎՀՀ** - «Վէմ» համահայկական հանդես, Երևան
- ՏՀԳ** - Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, Երևան
- ՅԶՄՄ** - Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Երևան
- ՔՀ** - Քրիստոնյա Հայաստան, Ս. Էջմիածին
- ՔՀՀ** - «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002
- ՕԱՀՀՄ** - Օտար աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին, Երևան
- ԱԳՎ** - Армянский гуманитарный вестник, Ереван
- АО** - Археологические открытия, Москва
- АПА** - Археологические памятники Армении, Ереван
- АРА** - Археологические раскопки в Армении, Ереван
- ВВ** - Византийский временник, Ленинград-Москва
- ВДИ** - Вестник древней истории, Москва
- ВЕУ** - Вестник Ереванского университета, Ереван
- ВОН** - Вестник общественных наук, Ереван
- ДВ** - Древний Восток, Ереван
- ДКА** - Древнейшая культура Армении, Ереван
- ИАЭ** - Институт археологии и этнографии, НАН РА, Ереван
- ИАН** - Известия Академии наук Армянской ССР, Общественные науки, Ереван
- ИФЖ** - Историко-филологический журнал, Ереван
- КБС** - Кавказско-ближневосточный сборник, Тбилиси
- КВ** - Кавказ и Византия, Ереван
- КДА** - Культура древней Армении, Ереван
- КСИА** - Краткие сообщения института археологии, Москва
- КСИИМК** - Краткие сообщения института истории материальной культуры, Москва
- МАК** - Материалы по археологии Кавказа, Москва
- МИАН** - Материалы по истории армянского народа, Ереван
- МНМ** - Мифы народов мира, Москва (ред. С. А. Токарев), 1991-1992
- НАА** - Национальный архив Армении, Ереван
- СА** - Советская археология, Москва
- СМОМПК** - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, т. 1-46, Тифлис, 1881-1915
- СЭ** - Советская этнография, Москва
- ХВ** - Христианский Восток, Санкт-Петербург
- AJNES** - Armenian Journal of Near Eastern Studies, Yerevan
- AS** - Anatolian Studies, Cambridge
- AW** - Antike Welt, Mainz am Rhein
- BAR** - British Archaeological Reports, International Series, Oxford
- CAH** - Cambridge Ancient History, Cambridge
- IC** - Iran and the Caucasus, Leiden
- JANER** - Journal of Ancient Near Eastern Religions, Leiden
- JAOS** - Journal of American Oriental Society, Michigan
- JAS** - Journal of Armenian Studies, Belmont
- JSAS** - Journal of the Society for Armenian Studies, Fresno
- MDOG** - Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, Berlin
- OrCh** - Oriens Christianus, Leipzig
- PO** - Patrologia Orientalis, Paris-Brepols
- REArm** - Revue des études arméniennes, Paris
- SMEA** - Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma

*Հրապարակում է
Գեորգեան հոգևոր ճեմարանի
(աստուածաբանական համալսարան)
գիրխորհրդի երաշխաւորութեամբ եւ որոշմամբ*

ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի ազգային եւ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հիմնարար գիտական գրադարանները ձեռնամուխ են եղել «Հայկական գիտատեղեկատվական հանգույցի» ձևավորման աշխատանքներին:

Այս հանգույցում ի մի են բերվում հայագետների եւ գիտության տարբեր բնագավառների ներկայացուցիչների հրատարակած հոդվածների, գրքերի ընտրանիները: Այս աշխատանքներին իրենց աջակցությունն են բերում հայաստանյան եւ Սփյուռքի հայագիտական կենտրոնները, հրատարակչությունները, գրադարանները:

Հանգույցը հասանելի է համացանցային հասցեով:

Օգտվողներին բոլոր նյութերը հասանելի են ազատ դիտման ու ներբեռնման կարգավիճակով:

Ունեցե՛ք Ձեր ներդրումը համահայկական այս եզակի նախագծում՝ օգտվելով հանգույցից, տարածելով տեղեկատվություն դրա մասին, տրամադրելով թվայնացված նյութեր:

Հայաստանի ազգային գրադարան

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՑԷՆ՝
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ, Բ. ՎԱԳԱՐՇԱՊԱՏ,
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
«ԷԶՄԻԱԾԻՆ»

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Республика Армения, Эчмиадзин, Редакция журнала «Эчмиадзин»
Republic of Armenia, Etchmiadzin, Editorial Office of the Journal "Etchmiadzin"

Էլ. փոստ՝ etchmiadzinamsagir@gmail.com
Ամսագրի արխիւն ամբողջական կերպով՝
<http://www.flib.sci.am/arm/node/2> կամ www.tert.nla.am

Հեռ. (+374-10) 517-296/174
Ստորագրուած է տպագրութեան՝ 01. 11. 2017 թ.

Չափւր՝ 70x100 1/16: Ծաւալը՝ 10.0 տպ. մամուլ: Թուղթը՝ օֆսէթ: Տպաքանակը՝ 400:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆԻ ՏՊԱՐԱՆ